

ВЕСЦІ

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ

СЕРЫЯ ГУМАНІТАРНЫХ НАВУК 2016 № 3

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК 2016 № 3

ЗАСНАВАЛЬНІК – НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ

Часопіс выдаецца са студзеня 1956 г.

Выходзіць чатыры разы ў год

От редакции

Уважаемые авторы и читатели!

Спасибо, что вы с нами и что высокий научный уровень ваших публикаций делает наше издание интересным и востребованным.

Со своей стороны редакция также стремится не останавливаться на достигнутом и предпринимает все возможное, чтобы журнал, который уже отметил свое 60-летие, развивался и был современным.

Вы уже знаете, что журнал «Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук» входит в «Перечень научных изданий Республики Беларусь для опубликования результатов диссертационных исследований».

В 2015 г. журнал был включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ). Теперь вы имеете возможность с помощью инструментов и сервисов, доступных для вас на платформе eLIBRARY.RU (раздел «Личный кабинет»), самостоятельно корректировать список своих публикаций и цитирований в РИНЦ, следить за анализом своей публикационной активности и т. д.

В этом году нами предприняты шаги по включению журнала в глобальный индекс цитирования Scopus, что расширит возможности представления исследований белорусских ученых для мировой научной общественности и повысит показатели цитируемости наших авторов. В связи с этим изменяются требования к оформлению статей, которые направляются для опубликования. С новыми правилами для авторов вы можете ознакомиться либо в конце журнала, либо на сайте belnauka.by.

Надеемся на плодотворное сотрудничество!

ЗМЕСТ

ФІЛАСОФІЯ І САЦЫЯЛОГІЯ

Адула Т. І. Інтэлектуальны капітал у дынаміцы грамадства XXI стагоддзя	4
Ігнатаў У. К. Творчасць Сімяона Полацкага ў кантэксце філасофскай культуры эпохі барока	12
Денисов А. Ю. Репродуктивный потенциал населения крупных городов Беларуси и условия его реализации	20
Дукач Ю. А. Сетевой подход и теория социального капитала: взаимодействие и взаимопроникновение ...	27

ГІСТОРЫЯ

Воробьев А. А. Крестьянство северо-западных губерний России и выборы в Учредительное собрание (сентябрь – ноябрь 1917 г.)	33
Смяховіч М. У. Гістарыяграфія гісторыі сельскай гаспадаркі Беларусі: здабыткі і праблемы (1943–1991 гг.)	40

МОВАЗНАЎСТВА

Хвіланчук Ю. Л. Асноўныя этапы даследавання сінтаксісу беларускіх народных гаворак	52
Ізотава В. В. Гендарная парэміялогія беларускай мовы ў супастаўленні з англійскай	60
Балюк Т. П. Сокращение слов в восточнославянских кириллических рукописях XI в.	67

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІЯ, ФАЛЬКЛОР

Чайко М. П. Сучасная манументальная скульптура помнікаў і мемарыялаў Вялікай Айчыннай вайны ...	74
Бунеева Д. Ю. Кіч у сучасным гарадскім асяроддзі Беларусі	79

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

Якавенка Н. В. Мастацкая рэlevantнасць эпизоду ў перакладах рамана Івана Шамякіна «Сэрца на далоні»	88
Шаўлякова-Барзенка І. Л. Сацыялогія літаратуры ў беларускім дыскурсе пачатку XXI стагоддзя: стан і перспектывы развіцця	95
Падаляк Т. У. Сучасная беларуская журналістыка і праблема канцэптуальна-тэрміналагічных навацый	101

ПРАВА

Михалева Т. Н. Регионализм и региональная интеграция в современном международном праве	108
Пасовец Е. Ю. Сравнительно-правовой анализ административного законодательства стран Таможенного союза в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций	116

ЭКАНОМІКА

Солодовников С. Ю., Мелешко Ю. В. Евразийская экономическая интеграция	121
--	-----

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ 2016 № 3

Серия гуманитарных наук

На русском, белорусском и английском языках

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации Республики Беларусь,
свидетельство о регистрации № 394 от 18.05.2009

Тэхнічны рэдактар В. А. Тоўстая

Камп'ютарная вёрстка В. Л. Смольскай

Здадзена ў набор 22.06.2016. Падпісана да друку 15.07.2016. Выхад у свет 27.07.2016. Фармат 60×84¹/₈.

Папера афсетная. Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 14,88. Ул.-выд. арк. 16,4. Тыраж 114 экз. Заказ 145.

Кошт нумару: індывідуальная падпіска – 10,28 руб.; ведамасная падпіска – 25,21 руб.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом «Беларуская навука». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/18 ад 02.08.2013.

ЛП 02330/455 ад 30.12.2013. Вул. Ф. Скарыны, 40, 220141, г. Мінск.

© Выдавецкі дом «Беларуская навука».

Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук, 2016

PROCEEDINGS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS

HUMANITARIAN SERIES 2016 N 3

FOUNDER IS THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS

The Journal has been published since January 1956

Issued four times a year

CONTENTS

PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

Adoulo T. I. Intellectual capital in the social dynamics of the society in the 21st century	4
Ignatov V. K. The creative work of Simeon Polotsky in the context of philosophical culture of the Baroque	12
Denisov A. Yu. Reproductive potential of the population of major Belarusian cities and conditions of its realization	20
Dukach Yu. A. Network approach and social capital theory: interaction and interpenetration	27

HISTORY

Vorobyev A. A. The peasantry of the Russian Northwestern provinces and the Constituent Assembly Election (September–November 1917)	33
Smiakhovich M. U. Historiography of agriculture of Belarus: problems and achievements (1943–1991)	40

LINGUISTICS

Khvilantchouk J. L. The main stages of research on syntax of Belarusian folk dialects	52
Izotava V. V. Belarusian and English proverbs with a gender component	60
Baliuk T. P. Abbreviations of the words in East Slavic cyrillic manuscripts of the 11th century	67

ARTS, ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE

Chaiko M. P. Modern monumental sculpture of monuments and memorials of the Great Patriotic War	74
Buneyeva D. Yu. Kitsch in the modern urban space of Belarus	79

LITERATURE STUDIES

Yakavenka N. V. Relevance of the episode in translations of the novel “The Heart on the Palm” by I. Shamyakin	88
Shauliakova-Barzenka I. L. Sociology of literature in the Belarusian discourse of the beginning of the 21st century: state and prospects	95
Padaliak T. U. Modern Belarusian Journalism and the problem of conceptual and terminological innovation	101

LAW

Mikhailiova T. N. Regionalism and regional integration in the modern international law	108
Pasovets E. Yu. Comparative and legal analysis of the administrative legislation of the countries of the Customs Union in the field of protection of the population and territories against emergency situations	116

ECONOMICS

Solodovnikov S. Yu., Meleshko Yu. V. Eurasian economic integration	121
---	-----

ФІЛАСОФІЯ І САЦЫЯЛОГІЯ

УДК 316.42: 316.648.42 (100)

Т. І. АДУЛА

ІНТЭЛЕКТУАЛЬНЫ КАПІТАЛ У ДЫНАМІЦЫ ГРАМАДСТВА ХХІ СТАГОДДЗЯ

Інстытут філасофіі НАН Беларусі, Мінск, Беларусь, e-mail: tadoul@mail.ru

Выделены и конкретизированы в содержательном плане базовые понятия, позволяющие на философско-теоретическом уровне исследовать состояние и динамику национального интеллекта, – «человеческий капитал», «интеллектуальный капитал», «уровень развития интеллектуального капитала», «степень включенности интеллектуального капитала в хозяйственную и духовную жизнь общества» и др.; определены структурные элементы интеллектуального капитала; раскрыты характер и динамика взаимосвязи человеческого капитала и интеллектуального капитала; выяснена специфика влияния различных внешних и внутренних, объективных и субъективных факторов на формирование интеллектуального капитала; представлена перспектива интеллектуального капитала Беларуси в контексте глобализации и регионализации и социального проекта «постэкономического общества», что позволило по-новому рассмотреть вопрос о субъектах интеллектуального капитала и его национальной принадлежности; обоснованы сценарии экономического развития Республики Беларусь в контексте динамики национального интеллектуального капитала.

Ключевые слова: социальная динамика, человеческий капитал, интеллектуальный капитал, уровень развития интеллектуального капитала, степень включенности интеллектуального капитала в хозяйственную и духовную жизнь общества, наука, глобализация, регионализация.

T. I. ADOULO

INTELLECTUAL CAPITAL IN THE SOCIAL DYNAMICS OF THE SOCIETY IN THE 21st CENTURY

*National Academy of Sciences of Belarus, Institute of Philosophy, Minsk, Belarus,
e-mail: tadoul@mail.ru*

There have been identified and specified the following basic concepts that help to study the state and dynamics of the intelligence of nations at the philosophical and theoretical level: “human capital”, “intellectual capital”, “level of development of intellectual capital”, “degree of involvement of intellectual capital into the economic and spiritual life of society”, etc. There have been determined the structural elements of intellectual capital; revealed the nature and dynamics of relations between human capital and intellectual capital; identified the specifics of the effect of different internal and external, objective and subjective factors on the formation of intellectual capital. There has been represented a perspective of intellectual capital of Belarus in the context of globalization and regionalization and the social project of “post-economic society”, which helped to review the issue on intellectual capital subjects and its national origin. There have been also justified the scenarios of economic development of Belarus in the context of dynamics of the national intellectual capital.

Keywords: social dynamics, human capital, intellectual capital, level of development of intellectual capital, degree of involvement of intellectual capital into the economic and spiritual life of society, science, globalization, regionalization.

Праблема чалавечага капіталу і, у асаблівасці, інтэлектуальнага капіталу ўсё ў большай ступені выклікае цікавасць тэарэтыкаў (навукоўцаў) і практыкаў – кіраўнікоў рознага рангу. Гэта не выпадкова. Перспектывы паступальнага руху нашага стагоддзя ў параўнанні з папярэднім стагоддзем у значна большай ступені будуць вызначацца не матэрыяльнымі, а інтэлектуальнымі рэсурсамі. Менавіта таму большасць краін свету з кожным годам павялічваюць свае расходы на навукова-даследчыя і доследна-канструктарскія распрацоўкі (НДДКР). Сусветныя валавыя расходы на НДДКР ужо дасягнулі астранамічнай лічбы – у 2013 годзе яны склалі 1478 млрд дол.

© Адула Т. І., 2016

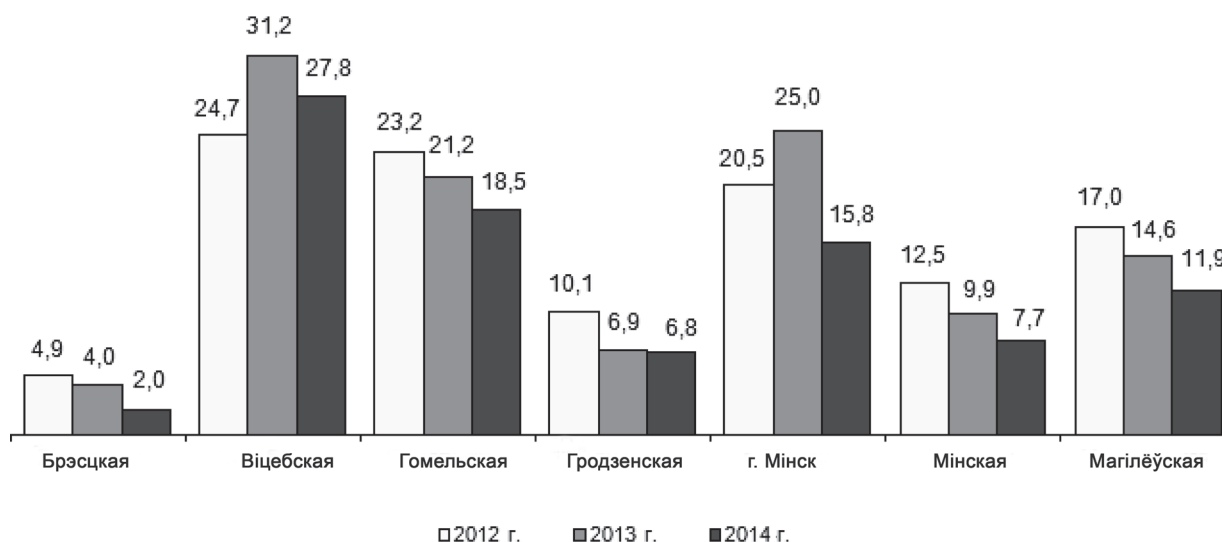
Напрыклад, ЗША толькі за адзін год на гэтыя мэты затрацілі 396,7 млрд дол. Колькасць навуковых даследчыкаў таксама значна павялічылася і дасягнула ў сусвеце ў 2013 годзе 7 758,9 тыс. чалавек [1, с. 8–17].

Як і іншыя краіны, Рэспубліка Беларусь сваю будучыню звязвае з развіццём навукі і інтэлекту. Аднак перавод нацыянальнай эканомікі на інавацыйны шлях развіцця на справе аказаўся не такім простым, як уяўлялася раней. Пакуль зроблены толькі першыя крокі ў гэтым кірунку, і наша краіна па-ранейшаму значна адстае ад вядучых краін свету не толькі ў тэхналагічным плане, але і па іншых найважнейшых паказчыках сучаснага вытворчага працэсу – энергазатратнасці і матэрыялаёмкасці вырабленай прадукцыі, прадукцыйнасці працы і г. д. Але асабліва востра паўстала пытанне навуковага забеспячэння і вытворчасці інавацыйнай прадукцыі. У 2014 годзе ўдзельная вага інавацыйнай прадукцыі ў агульным аб'ёме адгружанай прадукцыі арганізацыямі прамысловасці складала: па Гродзенскай вобласці – 6,8%, Мінскай – 7,7%, Магілёўскай – 11,9%. Па Брэсцкай вобласці гэты паказчык склаў толькі 2,0%. лепш па гэтым паказчыку выглядалі Гомельская і Віцебская вобласці (адпаведна 18,5% і 27,8%). Інавацыйная прадукцыя ў агульным аб'ёме адгружанай прадукцыі горадам Мінскам дасягнула ў 2014 годзе 15,8% [2]. Але як негатыўную тэндэнцыю адзначым тое, што доля вырабленай у 2014 годзе інавацыйнай прадукцыі знізілася ў параўнанні з 2012 і 2013 гадамі (малюнак).

У цэлым, бліжэйшая задача, якую неабходна больш актыўна вырашаць, – гэта пераход да V і VI тэхналагічных укладаў. У адваротным выпадку прадукцыя нашай прамысловасці і сельскай гаспадаркі апынецца не толькі неканкурэнтаздольнай, але і зусім незапатрабаванай.

Звернемся, аднак, да зыходных паняццяў заяўленай тэмы, паколькі, мяркуючы па літаратуры, адносна іх выказваюцца розныя і, часам, даволі спрэчныя меркаванні. «Чалавечы капітал» (ЧК) – адно з фундаментальных паняццяў сучаснай эканамічнай літаратуры. Пад чалавечым капіталам варта разумець народанасельніцтва рэгіёна, дзяржавы, кантынента, зямнога шара, якое выступае ў якасці суб'екта вытворчага працэсу (матэрыяльнага і духоўнага) і расцэньваецца менавіта з гэтай пазіцыі. У дадзеным выпадку найважнейшым крытэрыем ацэнкі якасці народанасельніцтва выступаюць яго працаздольнасць – наяўнасць высокакваліфікаваных, дысцыплінаваных і адказных спецыялістаў ва ўсіх абласцях вытворчага працэсу, адпаведныя сучасным патрабаванням яго тэхнічная і тэхналагічная складнікі і іншыя фактары, якія непасрэдна ўплываюць на канчатковыя вынікі працы.

«Інтэлектуальны капітал» (ІК) у параўнанні з «чалавечым капіталам» – больш вузкае па аб'ёме, але пры гэтым больш ёмістае па сваім змесце паняцце. Інтэлектуальны капітал можна разглядаць у некалькіх аспектах. Па-першае, як важнейшы сегмент чалавечага капіталу, які ва-

Удзельная вага адгружанай інавацыйнай прадукцыі ў агульным аб'ёме адгружанай прадукцыі арганізацыямі прамысловасці па абласцях і г. Мінску (крыніца: Нацыянальны статыстычны камітэт Рэспублікі Беларусь [2])

лодае здольнасцю ствараць навуковыя ідэі і аб'ектываваць іх, г. зн. матэрыялізаваць, укараняць іх у навукаёмістую прадукцыю. Па-другое, як якасную характарыстыку ўсяго чалавечага капіталу. Па-трэцяе, як усю духоўную сферу рэгіёна, нацыі, дзяржавы, сусветнай супольнасці на працягу іх гістарычнага існавання.

У працэсе разгляду ІК варта вылучыць два арганічна звязаныя яго складнікі – інтэлектуальны і духоўны. Не ўдаючыся ў дэталі гэтага пытання, спашлюся на меркаванне вядомага расійскага філосафа У. Ж. Келле. Вучоны лічыць, што інтэлект (розум) накіраваны ў першую чаргу на спасціжэнне сутнасці аб'екта, у якасці якога выступае прырода. Тут маюць месца суб'ект-аб'ектныя адносіны. Праўда, варта заўважыць, што ў якасці аб'екта пазнання выступаюць і сам чалавек, і грамадства. Духоўнае ж звязваецца даследчыкам з суб'ект-суб'ектнымі адносінамі. «Калі інтэлект скіраваны на пазнанне свету і адаптацыю да яго або на яго пераўтварэнне ў адпаведнасці са здабытымі ведамі і грамадскімі інтарэсамі, то духоўнае, – адзначае У. Ж. Келле, – увасабляе ўсведамленне чалавекам сябе як думачага і дзеючага суб'екта, які жыве ў грамадстве, але які мае свой унутраны свет, які валодае свабодай волі і таму адказнага перад сабой і перад людзьмі (для людзей рэлігійных – і перад Богам). Калі вынікамі інтэлектуальнай дзейнасці з'яўляюцца навука, эмпірычныя веды рэчаіснасці, усё створанае на аснове гэтых ведаў, то духоўны пачатак увасабляецца ў разнастайных філасофскіх поглядах, рэлігійных паданнях, эстэтычных ідэалах, маральных каштоўнасцях і нормах» [3, с. 12].

Узровень развіцця ІК звычайна «замяраюць» з дапамогай такіх паказчыкаў, як колькасць асоб з вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыяй, колькасць аспірантаў і дактарантаў на 1000 жыхароў дзяржавы, колькасць асоб, занятых навукова-даследчымі распрацоўкамі і інш. Але ўсё ж такі галоўным яго паказчыкам з'яўляецца, на маю думку, колькасць навуковых адкрыццяў, вынаходак, створаных навукаёмістых тэхналогій, новых узораў прадукцыі. *Ступень уключанасці* ІК у рэальнае жыццё канкрэтнай дзяржавы вызначаецца навукаёмістасцю валавога ўнутранага прадукту (ВУП). *Аktуальны (рэальны) інтэлектуальны складнік грамадства* – гэта ўзровень развіцця і ступень уключанасці інтэлектуальнага капіталу ў рэальнае жыццё соцыуму – калектыву, рэгіёна, дзяржавы, сусветнай супольнасці ў цэлым. *Патэнцыяльны інтэлектуальны складнік грамадства* ёсць не што іншае, як тыя яго духоўна-культурныя патэнцыі, якія здольныя развівацца і пры адпаведных умовах ператвараюцца ў ІК, г. зн. з існавання ў форме магчымасці стаць рэчаіснасцю, з не-быцця стаць быццём.

Характарызуючы інтэлектуальны капітал, прытрымліваюся пазіцыі сацыяльнага рэалізму ў працэсе трактоўкі грамадства – зыходжу з прызнання таго, што грамадства не зводзіцца да сумы асобных індывідаў, а ўяўляе сабой якасна новае сацыяльнае ўтварэнне. Такім чынам, і інтэлектуальны капітал – гэта зусім не сума інтэлекту асобных грамадзян, хоць гэтыя разрозненыя інтэлекты, у канчатковым рахунку, і выступаюць у якасці яго анталагічнай падставы. Інтэлектуальны капітал – гэта розум рэгіёна, нацыі, дзяржавы, усяго чалавецтва, які выступае ў надындывідуальным выглядзе і існуе ў розных формах грамадскай свядомасці, пачынаючы з навукі і заканчваючы мастацтвам, а таксама ў выглядзе аб'ектываванага духу – канкрэтных вынікаў розуму, уключаных у створаныя чалавекам матэрыяльныя аб'екты. На апошнія хацелася б звярнуць асаблівую ўвагу. Многія даследчыкі інтэлектуальны капітал зводзяць толькі да ідэй – прадуктаў разумовай дзейнасці чалавека. Безумоўна, ідэі – найважнейшы структурны элемент інтэлектуальнага капіталу. Але калі ідэі не аб'ектываваныя, не ўвасобленыя ў жыццё, яны застаюцца толькі патэнцыяй, толькі магчымасцю, якая не стала рэчаіснасцю.

Па сваёй структуры інтэлектуальны капітал складаецца з розных элементаў, ці пластоў. Найважнейшымі структурнымі элементамі ІК з'яўляюцца: *веды ў канкрэтнай галіне* (высокая прафесійная культура); *культура мыслення*, якая ўвабрала ў сябе дыялектыку, лагічнае і гістарычнае, канкрэтнае і абстрактнае і многія іншыя выпрацаваныя чалавецтвам метады і прынцыпы спасціжэння сутнасці прыроднага і сацыяльнага быцця; *сацыяльныя веды*, якія дазваляюць прагназаваць ход гісторыі, планаваць свае дзеянні, сувымяраць іх з магчымымі вынікамі; *экалагічныя веды і экалагічная культура*, што важна ў плане захавання навакольнага асяроддзя; *прававая, маральная і эстэтычная культура* як важнейшыя рэгулятары грамадскага

жыцця; *псіхалагічныя веды*, якія спрыяюць на навуковым узроўні арганізоўваць вытворчы працэс, ствараць здаровы маральны клімат у працоўным калектыве; *гістарычныя веды* як кампанент нацыянальнай стратэгіі і адзін з інструментаў яе распрацоўкі і інш. Фундаментальны пласт інтэлектуальнага капіталу, або, дакладней сказаць, яго аснова, – гэта сегмент навукі, які ўзяў сабой вышэйшую форму праявы чалавечага розуму, адну з гістарычных формаў чалавечай дзейнасці, вынікам якой з’яўляецца дынамічная сістэма ведаў аб прыроднай і сацыяльнай рэчаіснасці.

Хацелася б падкрэсліць асаблівы статус сацыяльных ведаў – найважнейшага элемента (пласта) ІК. Прычым сацыяльныя веды павінны выбудоўвацца і грунтавацца не толькі на філасофскім, сацыялагічным, гістарычным, але і на прыродазнаўчым матэрыяле. Яшчэ ў пазамінулым стагоддзі рускі мысліцель Д. І. Пісараў, аддаючы належнае фундаментальнасці сацыялагічнага вучэння А. Конта, адзначаў: «Што чалавечыя грамадствы жывуць і развіваюцца па законах, гэта думка далёка не новая; няма таго філосафа ці гісторыка, які не паўтараў бы яе на розныя лады; але няцяжка заўважыць, што амаль ва ўсіх гісторыкаў, якія філасофствуюць, гэтая думка застаецца мёртваю літарай ... Уся іх адукацыя заключаецца ў веданні тых моў, на якіх напісаны летапісы, граматы і розныя іншыя гістарычныя дакументы. Узброіўшыся гэтымі ведамі, яны прама прыступаюць да чытання крыніц і ўслед за тым, зразумела, пачынаюць выкладаць нам пад імем гістарычных законаў свае асабістыя разважанні, больш ці менш дасціпныя, але ніколі не засноўваюцца ні на даследаванне карэнных уласцівасцей чалавечага арганізма, ні на грунтоўнае веданне агульных касмічных законаў. Калі б гісторыкам, якія філасофствуюць, была б якая-небудзь справа да касмічных законаў, да чалавечага арганізма і да рацыянальных метадаў навуковага даследавання, то яны разумелі б вельмі добра, што ім немагчыма абысціся ні без фізіялогіі, ні без хіміі, ні нават без дыферэнцыяльнага вылічэння» [4, с. 341–342].

Інтэлектуальны капітал з’яўляецца нацыянальным здабыткам і асновай інавацыйнага працэсу. Ён фарміруецца ў канкрэтных гістарычных умовах, і на яго развіццё аказваюць уплыў знешнія і ўнутраныя, аб’ектыўныя і суб’ектыўныя фактары. Да *знешніх фактараў*, якія ўздзейнічаюць на ІК, варта аднесці геаграфічную сераду, культурныя і навуковыя сувязі паміж канкрэтнымі дзяржавамі, што склаліся гістарычна, і інш. *Унутраныя фактары*, якія ўплываюць на развіццё ІК, можна падзяліць на аб’ектыўныя і суб’ектыўныя. Да *аб’ектыўных унутраных фактараў* аднясём, перш за ўсё, агульны ўзровень гістарычнага развіцця рэгіёна, дзяржавы. У параўнанні з вядучымі еўрапейскімі краінамі, не кажучы ўжо пра ЗША і Японію, Беларусі даводзіцца ўступаць на інавацыйны шлях з больш нізкай прыступкі. Магчыма, па гэтай прычыне многія нашы эканамісты і прапануюць выбудоўваць «даганяючую эканоміку». Але «даганяючая эканоміка», «даганяючая мадэль» ніколі не выведзе краіну ў лік перадавых дзяржаў. У гэтым плане галоўная задача – нацэліць навукоўцаў і прамыслоўцаў на стварэнне ўласнага навукаёмістага прадукту, прадукту, які не мае аналагаў у свеце. Да аб’ектыўных унутраных фактараў, якія ўплываюць на развіццё ІК, несумненна, варта аднесці ўзровень фінансавання навукі, наяўную вытворчую і тэхналагічную базу, забяспечанасць прадпрыемстваў высокакваліфікаванымі кадрамі. Гэтыя фактары ў Беларусі зусім недастатковыя: унутраныя затраты на навуковыя даследаванні і распрацоўкі склалі ў 2014 годзе толькі 0,52% да ВУП [5, с. 383]. У 2000 годзе яны складалі 0,72% да ВУП [5, с. 383]. Такім чынам, і навукаёмістасць айчыннага ВУП нізкая, і ў тэхналагічным плане Беларусь значна адстае ад вядучых краін свету. З пачатку 1990-х гадоў з краіны з’ехалі за мяжу сотні падрыхтаваных спецыялістаў – навукоўцаў, праграмістаў, інжынераў, дзеячаў культуры. Да суб’ектыўных унутраных фактараў, якія ўплываюць на развіццё ІК, можна аднесці зацікаўленасць дзяржавы і грамадзян у ІК, механізм кіравання навуковай сферай, форму арганізацыі працы ў навукова-даследчых калектывах, спосабы стымулявання працаўнікоў разумовай працы і інш. Не сакрэт, што многія таленавітыя навукоўцы з’ехалі з краін СНД за мяжу не толькі з матэрыяльных прычын, але і таму, што на радзіме яны не знайшлі належнай ацэнкі сваіх напрацовак і іх запатрабаванасці. Да *суб’ектыўных фактараў*, якія ўплываюць на развіццё ІК, можна аднесці таксама прагназаванне эканамічнага і сацыяльнага развіцця асобных рэгіёнаў і краіны ў цэлым. Яно не на належным узроўні. Напрыклад, мы сутыкаемся з разузгадненнем пастаўленай задачы пераводу нацыяналь-

най эканомікі на інавацыйны шлях развіцця і сістэмай падрыхтоўкі кадраў. Так, у распрацаваным і вынесеным на абмеркаванне праекце «Нацыянальная стратэгія ўстойлівага сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на перыяд да 2030 года» зроблена стаўка менавіта «на спецыялізацыю рэспублікі на рынках высокатэхналагічнай прадукцыі – мікраэлектронікі, фатонікі, оптаэлектронікі, святлодыёднай тэхнікі, лазерных тэхналогій, касмічнай тэхнікі, тонкай хіміі, бія- і нанатэхналогій, прадукцыі высокадакладнага машынабудавання» [6]. Як адзначана ў праекце, «гэта свайго роду «драйверы» для пераходу да інавацыйнай эканомікі» [6]. Але для вырашэння падобнай стратэгічнай задачы патрэбны адпаведныя навуковыя кадры. Іх няма, і вышэйшая школа пакуль не арыентавалася на іх падрыхтоўку.

Значнасць ролі ІК у развіцці соцыуму не патрабуе доказу – яна відавочная. Гэта аксіёма. Таму дзейнасць аналітыкаў павінна быць зарыентавана не на доказ важнасці і значнасці ІК у сучасную гістарычную эпоху, а на раскрыццё яго дынамікі, а таксама прагназаванне ходу чалавечай гісторыі, хоць бы на бліжэйшыя дзесяцігоддзі, з улікам тых змен, якія пастаянна адбываюцца ў ІК.

Адно з актуальных пытанняў – гэта пытанне аб тым, у якой ступені адаб'ецца на ІК дэмаграфічны фактар, дэмаграфічныя змены, якія актыўна адбываюцца ў нашу эпоху. Большасць даследчыкаў прыйшлі да высновы аб тым, што ўжо ў бліжэйшыя дзесяцігоддзі чалавечства (у нашым разуменні ЧК) істотна зменіцца. І з гэтым нельга не пагадзіцца. Перш за ўсё, гэты працэс закране дэмаграфію – значна павялічыцца працягласць жыцця, змяняцца суадносіны працаздольнага і непрацаздольнага насельніцтва і г. д. Поруч з гэтым адбудуцца змены ў характары працы, тэхнічных і тэхналагічных складніках матэрыяльнай вытворчасці. Як гэта адаб'ецца на ІК і на ходзе чалавечай гісторыі?

Асобныя навукоўцы схіляюцца да песімістычнага прагнозу, лічаць, што «імклівае старэнне насельніцтва на Захадзе фактычна аб'ясцэнняе нацыянальны капітал кожнай з развітых краін. Відавочна, што калі на змену пакаленню, якое сыходзіць на пенсію, не прыходзіць больш шматлікае маладое пакаленне спецыялістаў, то доля пажылога насельніцтва будзе расці, а ўзровень чалавечага капіталу – зніжацца» [7, с. 108]. У дадзеным выпадку аўтары цытаванай працы сцвярджаюць аб зніжэнні ўзроўню ІК, паколькі, у адрозненне ад аўтара дадзенага артыкула, пад ЧК яны разумеюць «веды, навыкі, уменні і здольнасці, уасобленыя ў людзях, якія дазваляюць ім ствараць асабісты, сацыяльны і эканамічны дабрабыт» [7, с. 107].

З гэтай высновай можна пагадзіцца, але толькі збольшага. Нават пажылыя людзі здольныя актыўна нарошчваць ІК, генерыраваць новыя навуковыя ідэі. Прыкладаў дастаткова. Нагадаем аб напружанай і прадукцыйнай разумовай працы да канца сваіх дзён такіх пажылых людзей, як І. П. Паўлаў, У. І. Вярнадскі, А. Ф. Лосеў. Па-ранейшаму актыўна вылучаюць новыя ідэі сацыёлаг Д. Бэл, палітэхнолаг З. Бжэзінскі і інш. Таму старэнне насельніцтва ў развітых еўрапейскіх краінах не прывядзе да дэградацыі ІК, хоць такога роду апасенні асобнымі палітыкамі выказваюцца. У параўнанні з праблемай старэння насельніцтва больш важным з'яўляецца пытанне пра механізмы захавання і трансляцыі інтэлектуальнага вопыту ад старэйшых пакаленняў да маладога пакалення даследчыкаў. Такім чынам, варта прызнаць, што барацьба за ІК у XXI стагоддзі стане больш жорсткай у параўнанні з барацьбой за сыравінныя рэсурсы і рынкі збыту прадукцыі, характэрнай для XX стагоддзя, і па гэтай прычыне вядучыя краіны свету прымаюць энергічныя меры для нарошчвання ІК, ствараючы для гэтага ўнутраныя рэзервы, а таксама прыцягваючы ІК з іншых краін свету. Як адзначае акадэмік РАН С. Ю. Глазьеў, «узмацненне ціску на ЕС, Японію і Паўднёвую Карэю вядзецца (ЗША. – Т. А.) з мэтай уцягвання іх у выгадныя для ЗША і закрытыя для Кітая прэферэнцыйныя гандлёвыя рэжымы, а таксама для кантролю над рынкам высокатэхналагічнай прадукцыі з мэтай захавання амерыканскага дамінавання ў стварэнні новых ведаў і распрацоўцы перадавых тэхналогій» [8, с. 7–8]. І тут ужо не гэтак важны ўзрост мысліцеля, вучонага, канструктара, галоўнае – гэта яго інтэлектуальны патэнцыял, назапашаны за многія гады працоўнай дзейнасці багаж ведаў і вопыту, які і становіцца прыцягальным для прамыслоўцаў-практыкаў.

Не менш цікавае пытанне аб прасторавай лакалізацыі ІК у XXI стагоддзі. У працэсе аналізу дынамікі ІК нельга не ўлічваць два працэсы – глабалізацыі і рэгіяналізацыі, якія набіраюць моц

у цяперашні час у сусветным маштабе. Як у гэтым плане будзе выглядаць ІК? Можна меркаваць, што ва ўмовах глабалізацыі, а значыць, ва ўмовах разбурэння ўсякага роду бар'ераў, што аддзяляюць адну дзяржаву ад іншых, свабоднага перамяшчэння тавараў, фінансаў і працоўных рэсурсаў ІК, як і ЧК, не будуць лакалізаваны ў нейкай адной дзяржаве. Хутчэй за ўсё, яны будуць сканцэнтраваны ў развітых дзяржавах і па-ранейшаму абслугоўваць іх інтарэсы. Ядро застанецца ядром, перыферыя – перыферыяй. Пры далейшым развіцці сусветнай супольнасці па другім сцэнарыі – рэгіяналізацыі – ЧК і ІК засяродзяцца ў розных рэгіёнах, якія ў цяперашні час актыўна выбудоўваюцца. У прыватнасці, удзельнікі чацвёртага Міжнароднага навуковага кангрэса «Глабалістыка-2015: глабальнае кіраванне і дыпламатыя ў нестабільным свеце», які праходзіў у Маскве ў кастрычніку 2015 года, аднадушна падтрымалі прапанову рэктара МДУ імя М. В. Ламаносава В. А. Садоўнічага аб стварэнні Асацыяцыі навукова-адукацыйных цэнтраў краін BRICS і ўсталяванні больш грунтоўных навуковых кантактаў паміж навукоўцамі гэтых краін [9]. У гэтай сувязі актуалізуецца пытанне аб нацыянальным статусе ІК. Ці захавецца нацыянальная прыналежнасць ІК? Думаецца, ІК усё ў большай ступені стане набываць інтэрнацыянальны характар. Але гэта зусім не азначае, што ён не ў стане будзе выказваць і абараняць нацыянальныя інтарэсы, працаваць на канкрэтную нацыю. Моцныя дзяржавы, безумоўна, будуць валодаць перавагай у параўнанні са слабымі дзяржавамі пры выкарыстанні ІК, паколькі менавіта яны фарміруюць ТНК, задаюць сусветнай сістэме ў цэлым вектар эканамічнага развіцця. Цалкам зразумела, што яны паспрабуюць прымусіць працаваць і свой, нацыянальны, ІК і ІК іншых краін у інтарэсах уласных дзяржаў.

ІК не толькі забяспечыць прарыў чалавецтва ў невядомых да цяперашняга часу галінах навукі і тэхналогіі, але, хутчэй за ўсё, акажа ўплыў і на існуючыя палітычныя мадэлі. У апошнія гады актыўна абмяркоўваецца мадэль постэканамічнага грамадства. Яе прыхільнікі лічаць, што ІК валодае тэндэнцыяй да індывідуалізацыі (атамізацыі), таму ў перспектыве кожны інтэлектуальна развіты чалавек будзе здольны самастойна распараджацца сваім індывідуальным інтэлектуальным капіталам, і, такім чынам, знікнуць умовы, якія дазваляюць аднаму чалавеку эксплуатаваць іншага чалавека. Праўда, распрацоўшчыкі постэканамічнага грамадства нічога не кажуць пра тыя нацыі і дзяржавы, якія апынуцца на абочыне гісторыі, не здолеўшы своечасова сфарміраваць нацыянальны ІК. Улічваючы гэтую гістарычную перспектыву, прапануецца дзяржаве як інстытуту ўжо ў наш час больш актыўна падтрымліваць інтэлектуальных уласнікаў. І ў гэтым кірунку многае робіцца. Аднак было б недарэчна не сказаць пра тое, што прыхільнікаў канцэпцыі «постэканамічнага грамадства», якое тэарэтычна абгрунтоўвалася У. Л. Іназемцевам ў 1990-я гады [10], не так ужо шмат. Беларускі сацыёлаг С. А. Шавель зусім правільна звяртае ўвагу на змест ключавых тэрмінаў «эканоміка» і «гаспадарка», паколькі, па яго перакананні, «сама ідэя постэканамічнага грамадства становіцца магчымай толькі пры адрозненні зместу гэтых паняццяў, бо калі яны тоесныя, то немагчыма абвергнуць пункт гледжання здаровага сэнсу, згодна з якім грамадства «без эканомікі», «за межамі эканомікі» не больш чым аксюма-рон» [11, с. 96].

Яшчэ адно пытанне, на якім варта засяродзіць увагу, – гэта пытанне аб характары і дынаміцы ўзаемасувязі ЧК і ІК. Думаецца, устойлівая сувязь паміж імі, якая існуе ў цяперашні час, паступова будзе аслабляцца. ІК, які расце на базе ЧК, усё больш актыўна стане ўзрастаць на ўласнай базе, у выніку чаго можа ўтварыцца замкнёны сацыяльны пласт мысліцеляў – асаблівага сацыяльнага тыпу асобы. А ў аддаленай перспектыве магчыма нават адчужэнне ІЧ ад ЧК. Стаўшы самастойным суб'ектам, які развіваецца на ўласнай аснове, ІК стане здольным дыктаваць умовы ЧК. Не варта выключаць такі сцэнарыі у аддаленай будучыні.

Як адзначана вышэй, у цяперашні час нароўні з працэсам глабалізацыі набірае сілу альтэрнатыўны працэс у форме рэгіяналізацыі. Таму і для Беларусі важна вызначыцца з рэгіянальным вектарам. Пры ўсіх магчымых геапалітычных сцэнарыях відавочна адно: у адзіночку наша дзяржава не ў стане развіваць ІК і тым больш эфектыўна яго выкарыстоўваць. Можна пазначыць наступныя перспектывыя сцэнарыі далейшага развіцця ІК і нацыянальнай эканомікі:

1. Зрабіць стаўку на навуковую распрацоўку і вытворчасць уласнага канчатковага прадукту – нацыянальных брэндаў у выглядзе ідэальных (тэарэтычных) і матэрыяльных (прамысловых) тавараў, атрыманага шляхам выкарыстання ў асноўным нацыянальнага ІК з частковым прыцягненнем ІК з іншых дзяржаў. Такога роду прадукт Беларусь ужо мае. Гэта велікагрузныя аўтамабілі, беспілотнікі, напрацоўкі ў галіне біятэхналогій, праграмавання і інш. Пазітыў такога сцэнарыя бачыцца ў тым, што ў дадзеным выпадку само прадпрыемства (або дзяржаўныя інстытуты) вызначае від прадукцыі, яе цану, рынкі збыту і г. д. Негатыў жа заключаецца ў тым, што прадпрыемству самому (ці дзяржаўным інстытутам) даводзіцца вырашаць усе пералічаныя вышэй няпростыя задачы, асабліва праблему рэалізацыі прадукцыі, прычым у канкурэнтнай барацьбе з іншымі міжнароднымі суб'ектамі вытворчага працэсу.

2. Увайсці ў сістэму сусветнай вытворчасці шляхам стварэння на базе нацыянальных ІК і навукаёмістых тэхналогій асобных вузлоў, камплектуючых высокатэхналагічных тавараў – розных відаў вылічальнай тэхнікі, касмічных апаратаў і інш. Станоўчы бок дадзенага сцэнарыя ў тым, што такі спосаб вытворчасці з'яўляецца больш надзейным у плане фінансавага забеспячэння навукаёмістай вытворчасці і рэалізацыі атрыманага прадукту.

3. Стаць «зборачным цэхам» вядомых брэндаў сусветных кампаній і суб'ектам іх экспарту ў іншыя краіны. Калі разглядаць дадзеныя сцэнарыі ў плоскасці далейшага актыўнага развіцця нацыянальнага ІК, то толькі першы сцэнарыі у найбольшай ступені адказваў бы вырашэнню гэтай задачы. Мяркуючы па планах і эканамічнай стратэгіі, наша дзяржава мае намер захоўваць і развіваць далей нацыянальную навуку, а таксама ўласныя высокатэхналагічныя прадпрыемствы, якія валодаюць ужо досыць раскручанымі брэндамі, быць зборачным цэхам прадукцыі вядомых міжнародных кампаній і актыўна ўключацца ў сістэму сусветнай вытворчасці шляхам вырабу асобных кампанентаў, вузлоў прадукцыі, што вырабляецца замежнымі кампаніямі.

У заключэнне акрэслім задачы, якія трэба вырашыць у бліжэйшыя гады у галіне нацыянальнага ІК. Да іх ліку можна аднесці наступныя:

1. Перш за ўсё неабходна павялічыць аб'ём фінансавання навукі. Як адзначалася вышэй, у Рэспубліцы Беларусь унутраныя траты на навуковыя даследаванні і распрацоўкі склалі ў 2014 годзе толькі 0,52% да ВУП [5, с. 383] і знізіліся ў параўнанні з папярэднімі гадамі. У Расіі гэтыя лічбы выглядаюць крыху лепш: у 2012 годзе яны склалі 1,12% да ВУП [12, с. 127]. Але ў параўнанні з развітымі дзяржавамі траты на навуку ў Беларусі і Расіі выглядаюць даволі сціпла. Напрыклад, у Аўстрыі ў 2012 годзе яны склалі 2,84% да ВУП, Бельгіі – 2,24% да ВУП, Германіі – 2,92% да ВУП, Даніі – 2,98% да ВУП, Ізраілі – 4,9% да ВУП, ЗША – 2,79% да ВУП [12, с. 127–128]. Уласна кажучы, і ВУП нашай дзяржавы не такія вялікія, як у Германіі ці нават той жа Расіі. Не менш важнае пытанне – рацыянальнае выкарыстанне выдзяляемых на навуку сродкаў.

2. Пераадолець негатыўную тэндэнцыю «ўцечкі інтэлекту» за мяжу, а для гэтага стварыць неабходныя ўмовы для працы навукоўцаў на сваёй радзіме.

3. У максімальна сціснутыя тэрміны аднавіць вытворчасць той навукаёмістай прадукцыі, якая была развіта на дастаткова высокім узроўні яшчэ ў рамках СССР. Гэта прыборабудаванне, радыёэлектроніка, вытворчасць абсталявання для касмічных апаратаў.

4. Неабходна дэталёва разабрацца з сістэмай падрыхтоўкі спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй і спецыялістаў вышэйшай кваліфікацыі. Па колькасці ВНУ, асоб з вышэйшай адукацыяй, колькасці кандыдатаў і дактароў навук Белаусь абагнала многія дзяржавы. Але якасць многіх дыпламаваных спецыялістаў не на належным узроўні з прычыны нявырашаных праблем, пачынаючы з сярэдняй школы і заканчваючы аспірантурай і дактарантурай.

5. Варта на навуковую аснову перавесці сістэму кіравання ў сферы ІК. Пакуль што яна не працуе на апярэджанне падзей.

6. Развіццё нацыі не ўяўляецца магчымым без вялікай мэты, якая выступае імпульсам сацыяльнай актыўнасці вялікіх мас людзей і асобнага чалавека. Часцей за ўсё мы гаворым сёння пра матэрыяльны дабрабыт, пра неабходнасць эканамічных і сацыяльных пераўтварэнняў для дасягнення менавіта гэтай мэты. Але наколькі адпавядае гэтая, безумоўна, важная, але ў той жа час чыста ўтылітарна-арыентаваная мэта духоўным запытам такой высокай істоты, якой з'яўляецца

Чалавек? Ці не прыніжаем мы тым самым сутнасць чалавека? Як тут не нагадаць развагі старажытных мысліцеляў, многія з якіх даволі крытычна ставіліся да празмернага захаплення матэрыяльнымі дабротамі.

7. Нельга не закрануць і такі аспект ІК, як спосабы выкарыстання яго вынікаў. Інтэлект у асноўным працуе на карысць чалавецтва. Але ён здольны працаваць яму і на шкоду, бо не машына, а сам чалавек стварае самыя дасканалыя прылады для забойства менавіта чалавека. Не іншапланецянін, а чалавек стварае разнастайныя спосабы і схемы рабавання іншых людзей. Задача нацыянальнага ІК – гэта праца на карысць грамадзян. І тут ужо ніяк не абысціся без далучэння да агульнай справы маралі і права – найважнейшых сегментаў індывідуальнай і грамадскай свядомасці. Неабходна больш актыўна ажыццяўляць антрапалагічную экспертызу навуковых праектаў.

8. Поруч з абаронцамі у інтэлектуальнага капіталу ёсць адзін небяспечны праціўнік – гэта вядучыя барацьбу з розумам разнастайныя формы ірацыянальнай свядомасці, якія ў цяперашні час актыўна тыражуюцца і прапагандуюцца. Пра гэта сведчаць літаратура, праграмы тэлебачання, кінапрадукцыя апошніх гадоў. Прэтэнзія ўсякага роду ведзьмакоў, шаманаў, экстрасэнсаў на ролю лекараў і нават навукоўцаў стала штодзённай з’явай. Яшчэ адна небяспека для ІК – «панаванне медыякратаў, г. зн. людзей пасрэдных, пазбаўленых таленту, але якія лічаць сябе элітай грамадства [13, с. 182]. Расійскі філосаф І. А. Гобзаў адзначае, што «ў цяперашні час медыякратызацыя назіраецца ва ўсіх сферах грамадства – у эканоміцы, палітыцы, духоўным жыцці» [13, с. 182].

На аснове сказанага вышэй можна ўпэўнена сцвярджаць, што абарона і далейшае развіццё інтэлекту (розуму) – гэта гарантыя становішча развіцця эканомікі і нацыі ў цэлым, і гэтую задачу, несумненна, можна аднесці да стратэгічных задач у галіне нацыянальнай бяспекі.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. UNESCO Science Report: towards 2030 – Executive Summary. – Paris: UNESCO, 2015. – 44 p.
2. Удельный вес отгруженной инновационной продукции в общем объеме отгруженной продукции организациями промышленности по областям и г. Минску // Нац. стат. ком. Респ. Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/otrasli-statistiki/nauka-i-innovatsii/graficheskii-material-grafiki-diagrammy_20/udelnyi-ves-otguzhennoi-innovatsionnoi-produktsii-v-obschem-obeme-otguzhennoi-produktsii-organizatsiyami-promyshlennosti-po-oblastyam-i-g-minsku/. – Дата доступа: 31.01.2016.
3. Келле, В. Ж. Интеллектуальное и духовное начала в культуре / В. Ж. Келле. – М.: ИФРАН, 2011. – 218 с.
4. Писарев, Д. И. Исторические идеи Огюста Конта / Д. И. Писарев // Избранные статьи. – М.: Правда, 1989. – С. 340–504.
5. Республика Беларусь – 2015: стат. ежегодник. – Минск: Нац. стат. ком. Респ. Беларусь, 2015. – 524 с.
6. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2030 года: проект [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.economy.gov.by/ru/actproject/act-list/ministerstvo-ekonomiki-vynosit-na-obschestvennoe-obsuzhdenie-proekt-natsionalnoj-strategii-ustojchivogo-sotsialno-ekonomicheskogo-razvitija-respubliki-belarus-na-period-do-2030-goda-nsur-2030_i_0000003115.html. – Дата доступа: 08.12.2014.
7. Гринин, Л. Е. Глобальное старение населения, шестой технологический уклад и мировая финансовая система / Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев // Кондратьевские волны: наследие и современность: ежегодник. – Волгоград: Учитель, 2015. – С. 107–132.
8. Глазьев, С. Ю. О неотложных мерах по укреплению экономической безопасности России и выводу российской экономики на траекторию опережающего развития: докл. / С. Ю. Глазьев. – М.: Ин-т экон. стратегий, Рус. биограф. ин-т, 2015. – 60 с.
9. IV Международный конгресс «Глобалистика» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vernadsky.ru/news/news/?ELEMENT_ID=538. – Дата доступа: 22.11.2015.
10. Иноземцев, В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / В. Л. Иноземцев. – М.: Academia – Наука, 1988. – 614 с.
11. Шавель, С. А. Перспективы развития социума / С. А. Шавель. – Минск: Беларус. навука, 2015. – 507 с.
12. Наука и инновационная деятельность в Республике Беларусь: стат. сб. – Минск: Нац. стат. ком. Респ. Беларусь, 2015. – 137 с.
13. Гобозов, И. А. Mediokratiya – a postmodernism consequence / И. А. Гобозов // Философия. Толерантность. Глобализация. Восток и Запад – диалог мировоззрений: тез. докл. VII Рос. филос. конгресса, Уфа, 6–10 октября 2015 г.: в 3 т. – Т. 1. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. – 372 с.

Паступіў у рэдакцыю 09.02.2016

УДК 1(476)(092)Сімяон Полацкі+130.2(091)«16»

У. К. ІГНАТАЎ

**ТВОРЧАСЦЬ СІМЯОНА ПОЛАЦКАГА Ў КАНТЭКСЦЕ
ФІЛАСОФСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЭПОХІ БАРОКА**

Інстытут філасофіі НАН Беларусі, Мінск, Беларусь, e-mail: ivk110857@gmail.com

Статья посвящена анализу раннего периода творчества белорусского мыслителя XVII в. Симеона Полоцкого. Раскрыто влияние идей Киево-Могилянской коллегии на формирование взглядов просветителя. Обосновано, что творчество Симеона Полоцкого в эпоху барокко стало символом процесса сближения восточно-христианского и западно-христианского миров, развития диалога восточнославянских культурных традиций и западноевропейского мироощущения, созидания всевропейской христианской общности.

Ключевые слова: барокко, Киево-Могилянская коллегия, Симеон Полоцкий, просветительство, общеевропейские культурные ценности.

V. K. IGNATOV

**THE CREATIVE WORK OF SIMEON POLOTSKY IN THE CONTEXT
OF PHILOSOPHICAL CULTURE OF THE BAROQUE**

National Academy of Sciences of Belarus, Institute of Philosophy, Minsk, Belarus, e-mail: ivk110857@gmail.com

The article is devoted to the analysis of the early period of creative work of the Belarusian thinker of the 17th century Simeon Polotsky. It has been revealed the influence of the ideas of the Kiev-Mogylansky Collegium on the molding of opinions of the enlightener. It was proved that the activity of Simeon Polotsky in that epoch became a sign of the process of convergence of Eastern-Christian and Western-Christian worlds, the development of the dialogue of East Slavic cultural traditions and the West European perception of the world, the creation of the All-European Christian community.

Keywords: the Baroque, Kiev-Mogylansky Collegium, Simeon Polotsky, the Enlightenment, Europe-wide cultural values.

Уводзіны. Да пачатку XVII ст. Вялікае Княства Літоўскае, перажыўшы дзве знакавыя пазеі сваёй гісторыі – уступленне ў палітычны саюз з Польшчай і заключэнне царкоўнай уніі з Ватыканам, пакутліва шукала новае аблічча дзяржавы.

Барока ў гэтую эпоху пакінула межы сваёй духоўнай радзімы – лацінскага свету – і накіравалася ў новыя абшары. Унікальная геапалітычная і рэлігійна-культурная сітуацыя Вялікага Княства Літоўскага дазволіла заходняй гасці здабыць у праваслаўным асяроддзі не толькі ворагаў, але і шматлікіх сяброў. Спрадзёку гэта зямля ўяўляла сабой культурнае поле, дзе давалі плён духоўныя плады заходнехрысціянскай і ўсходнехрысціянскай цывілізацый.

Аднак змена статусу ідэйнай чужаземкі на становішча «свойскага» культурнага прадукту адбывалася ў вельмі складаных гістарычных умовах. Ужо ў першай палове «пераходнага стагоддзя» трагічны лёс двух апосталаў праваслаўя і каталіцызму – Афанасія Філіповіча і Ісафата Кунцэвіча – даў ясна зразумець грамадству, што Вялікае Княства Літоўскае ніколі не зможа стаць ні абсалютна ўсходняй, ні абсалютна заходняй дзяржавай Еўропы. У гэтай сітуацыі самым цяжкім быў пошук «сярэдняга» гістарычнага шляху. Ні ўніяцтва Іпацыя Пацея, ні ўніверсалізм Мялецця Смятрыцкага, ні кансерватызм брацтваў не маглі стаць асновай для стварэння ўсееўрапейскай культурнай цэласнасці. Знакам складанай «гармоніі» Захаду і Усходу Еўропы эпохі барока з'явілася ідэя рэлігійнага і культурнага сінтэзу. Яе творцы – Пётр Магіла, яго паплечнікі і іх духоўнае тварэнне – Кіева-Магілянская калегія.

© Ігнатаў У. К., 2016

Асноўная частка. Рэлігійна-філасофская думка кіеўскіх прафесараў ахоплівала шырокі спектр настрояў думак, якія адлюстроўвалі ўнутрана супярэчлівы, пераломны характар перажываемай імі эпохі – ад хрысціянскага неаплатанізму і схаластыкі да вучэнняў Рэнесансу, Рэфармацыі і ранняй Асветы. У культурны ўжытак кіеўскіх кніжнікаў апроч традыцыйна-хрысціянскага багаслоўскага арсенала – Бібліі, патрыстыкі, грэка-візантыйскай духоўнасці з асабліва шанаванымі ў праваслаўным свеце сачыненнямі Псеўда-Дыянісія Арэапагіта, прац найслыннейшага заходняга тэолага Тамаша Аквінскага – уваходзілі творы шматлікіх мысліцеляў і навукоўцаў эпохі Адраджэння і барока – Э. Ратэрдамскага, Р. Агрыколы, П. Пампанацы, Дж. Скалігера, Л. Валы, М. Каперніка, прадстаўнікоў неастаіцызму і неасхаластыкі – Ю. Ліпсія, Ф. Сурэса і інш.

Характэрнымі рысамі светапогляду кіеўскіх мысліцеляў былі высокая ацэнка чалавечага розуму, імкненне рацыянальна абгрунтаваць прадметы багаслоўя, узвышэнне чалавечай асобы.

У лекцыйных курсах кіеўскіх прафесараў складалася барочная канцэпцыя паэтычнага мастацтва як богаўгоднай працы, якая мае высокую сацыяльную і маральную каштоўнасць [1, с. 167–193]. Развіваючы рэнесанснае разуменне Слова як «веды» і «дабрадзейнасці», мысліцелі калегіі расцэньвалі сваю асветніцкую місію падобна апостальскай, «прароцкай». На іх думку, авалоданне вучонасцю, «кніжным розумам», гарантуе літаратару валоданне ісцінай.

Ідэя служэння справе хрысціянскай асветы асвятляла жыццёвы і творчы шлях шматлікіх пакаленняў выпускнікоў Кіева-Магілянскай калегіі. Уведзены ў сан ігумена Полацкага Богаяўленскага манастыра самім Пятром Магілай, былы прафесар Кіева-Магілянскай калегіі Ігнат Іяўлевіч стаў натхняльнікам культурна-асветніцкага руху ў Полацку.

Кніжнікі Богаяўленскага манастыра, якія віталі маскоўскага цара і яго свету ў 1656 г. у Полацку, былі аднымі з тых мысліцеляў, хто заклаў першыя камяні ў падмурак новай афіцыйнай ідэалогіі Расійскай дзяржавы.

Узвышаючы ідэю самадзяржца – правадыра духоўнага місіянерства, апекуна інтэлектуальных намаганняў, захавальніка культурнай айкумены, полацкія асветнікі імкнуліся да злучэння двух пачаткаў – дзяржаўнай моцы Маскоўскага царства і парадэгмы розуму, ведаў, адукаванага інтэлекту, якія вызначалі своеасаблівае аблічча іх роднай беларускай культуры.

Кіева-Магілянская калегія сфарміравала асновы светапогляду Сімяона Полацкага. Найбуйнейшы праваслаўны адукацыйны цэнтр прывіў маладому беларусу стыль рэлігійна-філасофскага мыслення, глыбокую цікавасць да гуманістычнай «славеснасці», дух барочнай талерантнасці, ідэі свабоды волі і годнасці чалавечай асобы, філасофскія і палітычныя прынцыпы дактрыны адукаванага абсалютызму, тэорыю адзінства ўсходнеславянскай дзяржаўнасці і культуры, канцэпцыю сінтэзу духоўных дасягненняў Захаду і Усходу Еўропы. Гэта склала ідэйны падмурак творчага будынка, узведзенага пазней адным з найслыннейшых прадстаўнікоў усходнеславянскага барока.

Другой альма-матар Сімяона Полацкага стала Віленская езуіцкая акадэмія, дзе ён навучаўся прыблізна з 1650 па 1653 г. Па некаторых даных, для завяршэння навучання паэт наведаў замежныя дзяржавы [2, с. 206].

Знаходжанне ў навучальных установах розных канфесій дазволіла Сімяону Полацкаму пазнаёміцца з фундаментальнымі асновамі ўсходняй і заходняй культур Еўропы.

Пасля завяршэння сваёй адукацыі малады палачанін вярнуўся ў родны горад, дзе па прапанове свайго былога кіеўскага прафесара, ігумена Полацкага Богаяўленскага манастыра Ігната Іяўлевіча, 8 чэрвеня 1656 г. прыняў манаскі пострыг [3, с. 113] і стаў «дыдаскалам»¹ у брацкай школе манастыра. З прыходам Сімяона Полацкага ў манастыры склаўся гурток таленавітых пісьменнікаў і паэтаў, у які ўваходзілі іераманах Філафей Утчыцкі, выхаванцы Сава Капусцін, Васіль Яновіч і інш.

У 1656 г. адбылася знамянальная сустрэча Сімяона са сваім аднагодкам – 27-гадовым расійскім царом Аляксеем Міхайлавічам, які добразычліва ацаніў «прыветства»-панегірыкі, паднесеныя яму на беларускай зямлі штукарскім вершапісцам.

¹ Настаўнікам.

У 1664 г. Сімяон Полацкі назаўжды пераехаў у Маскоўскую дзяржаву. Тут, у Расіі, яму воляю гісторыі наканавана было стаць галоўным пачынальнікам новага светапогляднага стылю, які сфарміраваў духоўнае аблічча «пераходнага стагоддзя» ў рускай культуры.

У XVII ст. у сувязі з культам кнігі з’яўляецца «навуковец» інтэлектуальнага кшталту, бібліяфіл і эрудыт, які злучаў веру ў Боскае Наканаванне з цягай да прамудрасцей антычнай і хрысціянскай метафізікі, містычную глыбокую павагу да сакральнасці Святога Пісання з пакланеннем перад веліччу і ўсёахопнасцю чалавечага розуму.

Арсенал крыніц Сімяона незвычайна шырокі: тэксты Святога Пісання і творы антычных аўтараў – Платона, Арыстоцеля, Дэмасфена, Авідзія, Гамера, Вяргілія, Дыядора Сіцылійскага і інш.; патрыстыка і сачыненні візантыйскіх багасловаў і гісторыкаў – Георгія Амартола, Яўсевія Кесарыйскага, Рыгора Сінаіта і інш.; працы заходніх тэолагаў, гісторыкаў і тэарэтыкаў літаратуры Сярэднявечча, гуманізму і барока; міфы, байкі, аповесці, якія ўваходзілі ў зборнікі кшталту «Вялікае зярцала», «Рымскія дзеі», «Фацэцыі», «Апафегматы», «Пчала» і інш. [4, с. 82–86].

Рацыянальная інтэрпрэтацыя хрысціянскага вучэння пра Логас дазволіла Сімяону атоесніць Слова са «славеснасцю», «літаратурнасцю», барочнай гуманітарнай вучонасцю. Галоўны пастулат дактрыны беларускага мысліцеля абвяшчаў, што валоданне ведамі, адукаванасцю, вучонасцю ёсць вышэйшы сэнс чалавечага быцця, гарант выратавання носьбіта Слова Божага і аснова прыпадабнення літаратурнай працы апостальскай і прароцкай. Кніга для чалавека, паводле Сімяона, – гэта другая памяць, якая «запамінае» і змяшчае ў сабе звесткі пра мінулае чалавецтва і дае магчымасць прадбачыць яго будучыню [5, л. 292 адв.].

Сачыненні Сімяона Полацкага змяшчаюць звесткі са старажытнагрэчаскай, рымскай, візантыйскай, сярэдневяковай еўрапейскай і сучаснай яму гісторыі; антычная вобразнасць і хрысціянская сімволіка ўтвараюць тут адзіны эмілематычны шэраг; экскурсы ў галіну натурфіласофіі суседнічаюць з рэлігійнымі і этычнымі павучаннямі, а зварот аўтара да папулярных ідэй педагогічнага характару перамяжоўваецца выкладам грамадска-палітычных канцэпцый.

У цэлым шэрагу вершаў, такіх як «4 świata wieku» («4 эпохі») [6, с. 113–115], «Siedmiu planet znaki u ich operacie następują» («Знакі сямі планет і іх уздзеянне па чарзе») [6, с. 122–123], «4 przemagające complexie» («4 пераважныя тэмпераменты») [6, с. 116, 117], «Miesiące 12 następują» («12 месяцаў па чарзе») [6, с. 127–130] і інш., малады паэт выкарыстоўваў ідэі арытмалогіі, якая брала пачатак у піфагарэізме.

На схаластыка-метафізічны вобразны лад «навукавай паэзіі» Сімяона паказвае яго верш «Siedm nauk wyzwolonych» («Сем вольных навук») [6, с. 120–122].

У вершы Сімяона дадзена кароткае апісанне ўсіх вольных мастацтваў, якія падзяляліся на «трывій» (граматыка, рыторыка, дыялектыка) і «квадрывій» (музыка, арыфметыка, геаметрыя і астраномія). Высокая адзнака паэтам дыялектыкі (ці логікі) невыпадковая: аж да XVII ст. сілагістыка лічылася ўзорам дасканалай лагічнай тэорыі. Яна складала аснову схаластычнай метадыкі, якая панавала ў еўрапейскіх сярэдневяковых універсітэтах.

Выкладу вучэння пра чатыры стыхіі прысвечаны верш Сімяона «4 żywioły u skutki onych» («4 стыхіі і іх наступствы») [6, с. 112–113].

Да вучэння пра чатыры элементы звяртаўся ў сваім філасофскім курсе «Сачыненне пра ўсю філасофію» кіева-магілянскі настаўнік Сімяона Полацкага Інакенцій Гізель [7, с. 44–48].

Вучэнне пра чатыры стыхіі стала прадметам гутаркі вядучых маскоўскіх багасловаў і навукоўцаў – Сімяона Полацкага, Паісія Лігарыда, Мікалая Спафарыя і Епіфанія Славінецкага, якая адбылася 12 лістапада 1671 г. [8, с. 294–301]. Гэтай канцэпцыі прысвечана пропаведзь «Слово в день святых и славных великомученицы Ирины» ў маскоўскім сачыненні Сімяона «Вечера душевная» [9, л. 318–328].

У ранняй спадчыне мысліцеля да вершаванай ілюстрацыі канцэпцыі старажытнасці пра ўзаемасувязі мікракосмасу і макракосмасу можна аднесці паэтычныя фрагменты, якімі Сімяон уводзіў чытача ў свет вучэння не менш далёкага мінулага, – ідэі пра звышнатуральны ўплыў нябесных свяцілаў на жыццё людзей. Гэта такія творы пісьменніка, як «Miesiące 12 następują» («Вынікаюць 12 месяцаў па чарзе») [6, с. 127–130], «4 przemagające complexie» («4 пераважныя

тэмпераменты») [6, с. 116, 117] і «Siedmiu planet znaki y ich operacie następują» («Знакі сямі планет і іх уздзеянне па чарзе») [6, с. 122–123].

Творы Сімяона, прысвечаныя астралагічнай тэматыцы, працягваюць, па выразе І. П. Яроміна, «вершаваны парад рэчаў». Паэтычная «калекцыя» Сімяона прасякнута духам барочнага экзатызму і імкненнем да ўніверсальных ведаў. Важным кампанентам дэкаратыўна-арнаментальнага характару стылю паэта выступае задзякальная і зоркавая эмблематыка. Аднак «чыстая» вобразнасць «астралагічнага» цыкла Сімяона, падобна свету рэчаў у вершы «4 części dnia» («4 часткі дня») [6, с. 110–111], уяўная.

Эмблематычнае мысленне пісьменніка нязменна захоўвае сувязь з дыдактыкай у самых розных жанрах яго паэтычнай творчасці – у панегірыках, лірыцы, задзякуме, геніліяконе (вершы на нараджэнне з прарокім прадказаннем, заснаваным на астралагічных разліках), у гараскопі-уме (вершаванае прадказанне будучага чалавека ці дзяржавы). Інакш кажучы, мысліцель бачыў у прыродзе знак Бога і ўсе яе з’явы ўспрымаў не непасрэдна, а як матэрыял для іншасказання ці маральнага павучання.

Асветніцкія памкненні Сімяона адбіліся ў шматлікіх яго творах. Гэта і вершаваная алегорыя на тэму аднайменнага фрагмента з «Метамарфоз» Авідзія «4 świata wieku» («4 эпохі») [6, с. 113–115]. Гэта і «8 dziwów świata» («8 цудаў свету») [6, с. 123–127], і перанасычаны міфалагічнымі вобразамі верш «Rzemiosła zrządne, a uczciwe» («Рамёствы свавольныя, але годныя павагі») [6, с. 131–132]. Гэта і паэтычная замалёўка «Nowoznalezione rzeczy» («Новыя знаходкі») [6, с. 101–102, 107–108], якая адлюстравала цягу мастацтва барока да экстрэмальных сітуацый. У гэтым творы вобразнасць, якая запазычваецца з самых розных крыніц – язычніцкай міфалогіі, антычнай літаратуры, Бібліі, гісторыі Старажытнага свету і сярэдневяковай Еўропы, служыць адзінай рытарычнай мэце і як бы ўраўноўваецца. У гэтых тыповых узорах барочнай экзотыкі творчае мысленне Сімяона сугучнае тэарэтычным пастулатам кіева-магілянскіх падручнікаў паэтыкі, якія прадпісвалі адэптам барочнага мастацтва спалучаць у сваіх творах маралістыку з забаўляльнасцю [10, с. 190].

Карціна маральна-этычных уяўленняў Сімяона Полацкага, якая адкрываецца чытачу, перапоўнена ўнутранымі канфліктамі і супярэчнасцямі.

Беларускі паэт, звяртаючыся да падобных тэм мастацтва барока – «Vanitas» («Марнасць») і «Memento mori» («Памятай пра смерць»), выявіў імкненне да спакою, сузіральнасці, узгаднення канонаў заходнееўрапейскага барока і праваслаўнага вучэння ў выяўленні смерці.

У вершы «Widok żywota ludzkiego» («Відовішча чалавечага жыцця») [6, с. 132–134] Сімяон увёў у свой паэтычны арсенал не толькі папулярнае барочнае разуменне чалавечага лёсу як падарожжа ад калыскі да магілы, але і ўспадкаваную хрысціянствам ад Антычнасці думку пра перыядызацыю індывідуальнага развіцця чалавека [11, с. 420–421].

Дыдактычная паэзія Сімяона Полацкага, прадстаўленая такімі вершамі, як «Zle poswari» («Злыя разлады») [12, л. 116], «Леки на грахі» [6, с. 85–86], «Вока» [12, л. 113], «Мова» [12, л. 113], «Usty mię chwala, a serce ich daleko ode mnie!» («Вусны мяне хваляць, а сэрца іх далёка ад мяне!») [6, с. 189–190], «Na leniwca» («На гультая») [6, с. 97–98], «Na pijanice» («На п’яніцу») [6, с. 98–99], «Na grzesznika» («На грэшніка») [6, с. 100] і інш., спалучае эстэтычныя прынцыпы заходнееўрапейскага барока – метафарызм, змешванне язычніцкіх і хрысціянскіх матываў, прыхільнасць да вучонасці, экзотыкі і натуралістычнай апісальнасці – са стрыманым уплывам праваслаўнай традыцыі.

Шэраг вершаваных псіхалагічных мініяцюр Сімяона Полацкага змяшчае аналіз унутранага жыцця чалавека. Яны заклікаюць чытача да самараскрыцця свайго духоўна-псіхалагічнага свету, засваення ім пэўных правіл сацыяльнага быцця («нічога занадта»), разумнай матывацыі ўласных учынкаў. У духу гуманістычнай ідэі годнасці і маральнага ўдасканалення чалавека паэт найважнейшай умовай сапраўдных маральных паводзін абвяшчаў веды.

Услед за Э. Ратэрдамскім, А. Воланам і іншымі мысліцелямі эпохі Адраджэння Сімяон у вершах «Czystości stróżów 6» («6 вартавых чысціні») [6, с. 118–120] і «Prętkość na zle» («Западанне на зло») [6, с. 194–195] выказваўся за памяркоўнасць ва ўсім – у ежы, забавах, адзежы, праяве

пачуццяў, свецкіх гутарках, дзеяннях, ахінаючы свае псіхалагічныя назіранні ў абалонку барочнай маралістыкі.

У пытаннях навучання і выхавання Сімяон пільнаваўся традыцый еўрапейскай педагогікі. Гэта і думка Платона пра прыпадабненне сэрца юных воску, і вобраз маладога дрэўца, якое лёгка схіляецца, у «Вялікай дыдактыцы» Я.-А. Каменскага. Не пакінуў Сімяон без увагі і ідэю педагогічных твораў Э. Ратэрдамскага «Гаворка пра годнае выхаванне дзяцей для дабрадзеянасці і навук» і «Пра прыстойнасць дзіцячых нормаў». Паводле гэтай ідэі, прыродная адоранасць без належнага выхавання і адукацыі не можа ўзнесці чалавека да вышын інтэлектуальнай і маральнай дасканаласці [13, с. 172]. У вершы «Początkowi zabiegaj» («Парупіся напачатку») [6, с. 134–135] Сімяон следзі за Гуарына, Фельтрэ, Вівесам прапаведваў гуманістычную ідэю пра тое, што ўзыходжанне на вяршыню дасканаласці пачынаецца ў раннім дзяцінстве.

Іншы бок асветніцтва Сімяона звернуты да гуманістычнага разумення «высакароднасці». Яно абвясчала, што сапраўдная высакароднасць дадзена чалавеку не яго прыналежнасцю да пэўнай сям’і, саслоўя, карпарацыі, а залежыць ад інтэлекту, уласных дзеянняў і маральных дабрадзеянасцей асобы. У вершы «Nobilitas rara» («Высакароднасць рэдкая») [6, с. 91–92] паэт кажа пра тры ступені «высакароднасці». Першая злучана з боскім статусам чалавека, гордага «вобразам і падабенствам Божым» па праве паходжання ад праайца Адама, другая – з прыналежнасцю да арыстакратычнага роду. Але спосаб, які дазваляе дасягнуць вышэйшай, трэцяй ступені чалавечай «высакароднасці», «на годных асабістых учынках заснаваны».

У эпоху барока ў сценах праваслаўных духоўных школ і езуіцкіх калегій Вялікага Княства Літоўскага луналі не толькі ідэі гуманізму, але і дух рэлігійнай Рэфармацыі.

Прапаведзь ідэалаў хрысціянства біблейскіх часоў асабліва адчувальная ў вершы Сімяона «Czasu odmiana u różność» («Пераменлівасць і шматстайнасць часу») [6, с. 174–178], дзе персанажы антычнай міфалогіі, старажытнай гісторыі і біблейскія героі складаюць адзіную ўмоўна-алегарычную вобразнасць, якая вячаецца знакам «Воз жыцця».

Гэта ж тэма знаходзіць сваё ўвасабленне ў вершы «Szczęście bogactwów oplakane» («Шчасце багатыроў мізэрнае») [6, с. 95–96]. Абліччу шляхетных і багатых прадстаўнікоў арыстакратыі, якія вядуць раскошнае і марнае жыццё, тут супрацьпастаўлены вобраз бюргера – носьбіта новых, раннебуржуазных дабрадзеянасцяў.

Праблема асэнсавання грамадска-палітычнага жыцця прысвечана фантастычная прыпавесць Сімяона Полацкага «Wzgarda godności u czci pragnienie» («Знявага годнасці і прага пашаны») [6, с. 159–169]. У вобразнай мастацкай форме паэт намаляваў аблічча і дзеянні кіраўніка, які растаптаў усе нормы не толькі хрысціянскай маралі, але і адрынуў чалавечую маральнасць наогул. Бязмежнае ўладалюбства дэспата прымушае яго ўжываць у стаўленні да іншых людзей любыя сродкі – гвалт, зман, забойствы. Кіраванне жорсткага ўладара ператварае жыццё падданных у цяжкі, мярцвячы, абсурдны кашмар.

Карціна распаду асобы тырана рэзка кантрастуе ў Сімяона Полацкага з намаляваным ім абліччам гуманіста. Амаратар «славеснасці» пагружаны ў разгадванне кніжных таямніц у цішыні кабінета і найвышэй за ўсе зямныя выгоды шануе паглыбленую рэлігійна-філасофскую медытацыю [6, с. 167]. Але ідэя сузірання не злучана ў паэта з рэлігійным пустэльніцтвам, накіраваным на пасіўнае ўспрыманне інтэлектуальных дарункаў вышэйшага свету. У духу рэнесанснай думкі Сімяон услаўляў творчую дзейнасць чалавека, узвышаў мудрасць накіраванай у імя вольнага і бескарыслівага пошуку праўды асобы [6, с. 167–168].

У вершы «Фронн истинны, еже есть о ближайшем судии беседование избраннейшими некими образы судебными, на меди прехитростне и преизрядне нарезаными изъяснен» Сімяон працягнуў палітычную лінію, вызначаную Максімам Грэкам, І. Перасветавым, А. Курбскім, А. Воланам, аўтарам «Размовы паляка з літвінам». Ён выступаў як прыхільнік цэнтралізаванай дзяржавы з адзінай суверэннай уладай цара. Але яго ўлада не абсалютная. Яна абмежаваная радай і законам [6, с. 22–25]. У апісанні тырана Сімяон Полацкі зыходзіў з традыцыі праваслаўнай гістарыяграфіі, дзе нялюдскі кіраўнік часцей за ўсё быў увасоблены ў вобразе Аляксандра

Македонскага. Тыранія, як меркаваў паэт, паходзіць з дактрыны неабмежаванасці царскай улады [6, с. 24].

Але палітыка-юрыдычныя ідэі мысліцеля не развязвалі вузы, якія злучалі яго з поглядамі Сярэдневякоўя на прыроду дзяржавы і ўлады. Станоўчае заканадаўства Сімяон не адлучаў ад усталяванага звыш. Захоўваў ён і традыцыйную матывіроўку адказнасці за дабрабыт падданных, неабходнасць законазгоднасці кіравання – страх Боскай адплаты. Аднак скрозь абалонку тэалагічнай думкі тут прарастала гуманістычная ідэя ідэальнага спадара, які імкнецца да дабрабату і павагі падданных, дбайнага змагара за законы і справядлівасць. У духу поглядаў Ф. Скарыны, А. Волана, А. Алізароўскага, якія прад'яўлялі высокія патрабаванні да асабістых якасцей суддзяў, Сімяон маляваў карціну праўдзівага кіравання манарха. Ідэальны спадар валодарыць з апорай на раду, якая складаецца з людзей, што вызнаюць высокія маральныя прынцыпы – гуманнасць, сумленнасць, бескарыслівасць [6, с. 24–25].

Выхаваўча-педагагічная, маральная і грамадска-палітычная думка Сімяона Полацкага прапаведвала пафас абнаўлення, абвешчала паварот да свецкага тыпу культуры, злучанаму са сцвярдзеннем гуманістычных ідэй удасканалення чалавека і грамадства, з ідэяй служэння агульнай выгодзе, асветніцтвам. Гэта ставіць яго ў шэраг найбольш яркіх, таленавітых і арыгінальных прадаўжальнікаў кіева-магілянскага культурна-асветнага руху.

Рускае барока, абавязанае сваім нараджэннем беларускаму мысліцелю, адрознівалася ад свайго заходнееўрапейскага правобразу шэрагам спецыфічных рыс, якія вынікалі з асаблівасцей гістарычнага шляху Маскоўскай дзяржавы.

У аснову сваіх разваг Сімяон, працягваючы традыцыі візантыйска-рускай праваслаўнай канцэпцыі дзяржавы, паклаў прынцып Боскага паходжання царскай улады. Аляксей Міхайлавіч – галоўная тэакратычная асоба, прадстаўнік і выканаўца Промыслу вярхоўнага Уладыкі [12, л. 45 адв.].

У дэкламацыях «Wierszy na szczęśliwy powrot cara jego miłości z pod Rygi» («Вершы на шчаслівае вяртанне яго міласці цара з-пад Рыгі») [6, с. 33–38], «Витане боголюбивого епископа Калиста Полоцкого ы Витебского од детей школы брацкое Богоявленское мовеное пры въезде его милости до Полоцка А° 1657, июня 22» [6, с. 42–45] і інш. Сімяон выкарыстоўваў апазіцыю «святло – цемра». У традыцыях Псеўда-Дыянісія мысліцель трактаваў свет як універсальны пачатак, які аб'ядноўвае свет бачны і свет духоўны, дабро, ісціну, прыгажосць і маральную дасканаласць. На мяжы нябеснай і зямной іерархіі хрысціянскі аўтакратар – ключавая асоба ў іерархічнай сістэме, злучанай з дамінантнай сярэдневяковай ідэяй узыходжання і сыходжання [12, л. 46].

У творах «Дыялог кароткі» [6, с. 66–67], «Вершы да спадара царэвіча» [6, с. 42] і інш. мысліцель следзав за Ф. Скарынам, С. Будным, М. Гусоўскім, П. Магілам маляваў вобраз мудрага манарха, цывілізатара, рупліўца пра дабрабыт падданных. У форме прывітанняў, усхваленняў, услаўленняў Сімяон імкнуўся ўздзейнічаць на цара і прыдворных, павучаць іх, прапаведваць ім новыя нормы, погляды і ідэалы.

У эпоху барока ў шэраг традыцыйных сярэдневяковых сімвалаў – «свет – кніга»; «свет – маляўнічае палатно», «Творца свету як мастак» – увайшоў сімвал «пісьменнік як творца свету».

Руская культура XVI–XVII стст. не спарадзіла і не ўспрыняла ні адраджэнскіх утопічных трактатаў пра быццям бы існыя дзесці на зямлі або згаслыя дасканалыя дзяржавы, ні ўтапічных праектаў сацыяльных і палітычных рэформ эпохі барока.

Родапачынальнікам расійскай утопіі барочнага тыпу стаў Сімяон Полацкі. Ён працягнуў і развіў ідэі рэнесансных тэарэтыкаў М. Літвіна, А. Волана, С. Буднага пра грамадска-палітычны ідэал і канцэпцыю ідэальнага праваслаўнага ўладара і дасканалай дзяржавы Пятра Магілы.

Старажытнаруская гістарыясофія канец гісторыі бачыла ў трыумфе Сусветнай праваслаўнай імперыі на чале з рускім царом [14, с. 62–63]. І ў Сімяона Полацкага формула «Масква – Трэці Рым» у розных вершаваных вобразах падарожнічае з аднаго тэксту панегірычных «вершаў» у другі [6, с. 38]. Аднак старажытнаруская гістарыясофія і філасофія гісторыі Сімяона Полацкага – гэта «згода ў нязгодзе».

У разуменні традыцыяналістаў лёс хрысціянскага грамадства цалкам наканаваны Божым Промыслам. Іх ідэал – пазачасавая, нерухомая, завершаная Сусветная дзяржава.

Тэма гістарыясофіі Сімяона – выбух гісторыі, спароджаны імкненнем да абнаўлення. Яго ідэал – не мінулае, а будучае, не пасіўнае чаканне прадвесцяў звыш, а імкненне да актыўнага тварэння зямнога чалавечага быцця, не зварот да раннехрысціянскай «саборнасці» «ўбогіх духам», а рух да дасягнення складанай сацыяльнай гармоніі.

Паміж філасофска-гістарычнымі канцэпцыямі старажытнарускіх кніжнікаў і Сімяонам паўстаў «пафас дыстанцыі». Традыцыйная гістарыясофія зыходзіла з ідэі аб ідэальным прадіснаванні будучай Сусветнай праваслаўнай імперыі. Новая гістарыясофія Сімяона абвяшчала ідэю навіны, зямнога ладу «Царства Божага», актыўнасці і дынамізму чалавечай асобы і грамадства. Традыцыйная гістарыясофія прапаведвала рэлігійны месіянізм і ўвесь час заклікала да ізаляцыі ад чужых нацыянальнаму духу еўрапейскіх павеваў. Новая гістарыясофія Сімяона несла ў расійскае грамадства гуманістычныя ідэалы агульнаеўрапейскай культуры, навукі, салідарнасці, парадаксальна прыбраныя ў сярэднявечныя адзенні «трэцірымізму».

Заклучэнне. Будучая эпоха ярка высветліла веліч падзвіжніцкай асветніцкай дзейнасці Сімяона Полацкага. Пётр I быў бы бясконца самотны ў сваім імкненні «прасекчы акно» ў Еўропу, калі б вучні Сімяона Полацкага і яго ідэйныя пераемнікі, натхнёныя асобай і творчасцю мысліцеля, не стварылі інтэлектуальную глебу рэформ першага расійскага імператара.

Унікальны талент майстра барочнага парадоксу дазволіў мысліцелю не толькі ў творчасці, але і ў жыцці спалучаць шматаблічнасць узнёсла-духоўных і рэальна-зямных чалавечых светаў.

Таму нядзіўная тая незвычайная стракатасць поглядаў, меркаванняў і абліччаў, у якіх Сімяон Полацкі з'яўляецца свайму чытачу. Ён выступае то ў ролі выразніка светаадчування народнага хрысціянства, то ў іпастасі паглыбленага ў самотнае сузіранне містыка, то ў вобразе навуковага схаласта, занятага інтэлектуальным тэарэтызаваннем пра «таямніцы веры», то ў якасці прапаведніка бюргерскіх дабрадзейнасцяў ці бязмежна творчай, богападобнай і па-касмічнаму накіраванай у імя вольнага і бескарыслівага пошуку праўды асобы Рэнэсансу, якая ў сваёй несуцільнай празе самасцвярджэння пагражае распусціць хрысціянства ў сусветнай культуры, то, нарэшце, у масцы вернападданага ідэолага Расійскай дзяржавы, прадвесніка будучага царства асвечанага абсалютызму.

Аднак якой бы ні была вялікай ступень жыццёвага, тэарэтычнага і мастацкага антынамізму Сімяона Полацкага, ён назаўжды застаўся верным традыцыям сваёй духоўнай радзімы – Кіева-Магілянскай калегіі, строга падпарадкоўваючы ўсю бяскрайнасць свайго неабсяжнага энцыклапедызму галоўнай мэце хрысціянскага падзвіжніка.

Падмурак велічнага духоўнага будынка, узведзенага Сімяонам Полацкім, склала ідэя культуры «пісьмовага Логасу». Яна тлумачыла валоданне ведамі, усебаковае авалоданне «славеснасцю», дачыненне чалавека да культуры як знак пасвячэння ў трансцэндэнтную таямніцу, як аснову прыпадабнення носьбіта Слова Божага апосталу ці прароку, як найбольш каштоўную маральную заслугу, якая гарантуе чалавеку напрыканцы свету «новае жыццё».

Так духоўнасць Кіева-Магілянскай калегіі працягвала сваё жыццё ў творчасці славянскіх мысліцеляў XVII ст., натхнёных грандыёзнай ідэяй стварэння ўніверсальнага Духоўнага Храма адзінай хрысціянскай Еўропы.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Панченко, А. М. Русская стихотворная культура XVII века / А. М. Панченко. – Л.: Наука, Ленинград. отд-ние, 1973. – 280 с.
2. Симеон Полоцкий. Избр. соч. / Симеон Полоцкий. – М.; Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1953. – 281 с.
3. Голубев, С. Т. Отзыв о сочинении В. О. Эйнгорна «Очерки из истории Малороссии в XVII веке» / С. Т. Голубев // Записки Академии наук по историко-филологическому отделению. – 1902. – Т. 6, № 2. – С. 88–136.
4. Майков, Л. Н. Очерки из истории русской литературы XVII и XVIII столетий / Л. Н. Майков. – СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1889. – 434 с.
5. Государственный исторический музей. Отдел рукописей (ГИМ ОР). Синодальное собрание. – № 287.
6. Симеон Полоцкий. Вирши / Симеон Полоцкий. – Минск: Маст. літ., 1990. – 447 с.

7. *Стратий, Я. М.* Проблемы натурфилософии в философской мысли Украины XVII века / Я. М. Стратий. – Киев: Наук. думка, 1981. – 208 с.
8. *Голубев, И. Ф.* Встреча Симеона Полоцкого, Епифания Славинецкого и Паисия Лигарида с Николаем Спафарием и их беседа / И. Ф. Голубев // Труды отдела древнерусской литературы. – 1971. – Т. XXVI. – С. 294–301.
9. Симеон Полоцкий. Вечеря душевная / Симеон Полоцкий. – М., 1683.
10. *Пушкарев, Л. Н.* Общественно-политическая мысль России, вторая половина XVII века: очерки истории / Л. Н. Пушкарев. – М.: Наука, 1982. – 288 с.
11. *Герье, В. И.* Блаженный Августин / В. И. Герье. – М.: Т-во Печатня С. П. Яковлева, 1910. – xv, 682 с.
12. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Собрание Синодальной типографии. – Фонд 381. № 1800.
13. *Елеонская, А. С.* Русская публицистика второй половины XVII века / А. С. Елеонская. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
14. *Золотухина, Н. М.* Развитие русской средневековой политико-правовой мысли / Н. М. Золотухина. – М.: Юрид. лит., 1985. – 200 с.

Паступиў у рэдакцыю 23.02.2016

УДК 314.12:316.334.52(476-21)

А. Ю. ДЕНИСОВ

РЕПРОДУКТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ НАСЕЛЕНИЯ КРУПНЫХ ГОРОДОВ БЕЛАРУСИ И УСЛОВИЯ ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ

*Институт социологии НАН Беларуси, Минск, Беларусь,
e-mail: denisovartur@gmail.com*

Описаны различия в уровне рождаемости в зависимости от размеров населенных пунктов. Выявлено, что потенциал рождаемости даже в наиболее крупных из них примерно равен уровню простого замещения поколений. Определены потребности населения для рождения детей. Показана сложность их удовлетворения в нынешних условиях. На основе полученных данных сделаны рекомендации по совершенствованию государственной политики в этой области.

Ключевые слова: рождаемость, репродуктивное поведение, репродуктивный потенциал, пронаталистская политика, городская рождаемость, стимулирование рождаемости.

A. Yu. DENISOV

REPRODUCTIVE POTENTIAL OF THE POPULATION OF MAJOR BELARUSIAN CITIES AND CONDITIONS OF ITS REALIZATION

*National Academy of Sciences of Belarus, Institute of Sociology, Minsk, Belarus,
e-mail: denisovartur@gmail.com*

The article reveals distinctions in the level of birth rate depending on the size of cities. It is defined that the birth rate potential even in larger cities is approximately equal to the level of simple replacement of generations. Requirements of the population for the birth of children are defined. Impossibility of their satisfaction in the present circumstances is shown. On the basis of the received data recommendations on the state policy perfection in this field have been suggested.

Keywords: fertility, reproductive behavior, reproductive potential, pronatalist policy, urban fertility, fertility stimulation.

Введение. Исследование проблем белорусской рождаемости, как правило, ограничивается либо масштабом всего населения, либо исследованием одной из двух его подгрупп: сельского населения или городского. Однако если в качестве основного критерия дифференциации использовать признак «размер населенного пункта», то становится очевидным, что такое деление весьма условно. Чтобы показать этот факт, на основе данных Национальной переписи населения 2009 года автором были рассчитаны значения итоговой рождаемости для поколения 1965–1969 годов рождения для 112 городов и населения сельской местности (табл. 1).

Таблица 1. Итоговая рождаемость поколения женщин 1965–1969 годов рождения
в зависимости от типа населенного пункта, детей на одну женщину

Тип населенного пункта по численности жителей	Количество населенных пунктов	Итоговая рождаемость поколения
более 1 млн	1	1,42
от 250 до 1 млн	5	1,44
от 100 до 250 тыс.	7	1,57
от 50 до 100 тыс.	10	1,55
от 20 до 50 тыс.	15	1,68
от 10 до 20 тыс.	44	1,73
от 5 до 10 тыс.	26	1,75
до 5 тыс.	4	2,01
сельская местность	—	2,09

Указанное поколение женщин выступало в качестве объекта анализа по двум причинам. Во-первых, на основании данных о повозрастных коэффициентах рождаемости можно утверждать, что это пятилетнее поколение было последним, чья рождаемость могла рассматриваться как итоговая на момент проведения переписи. Во-вторых, итоговая рождаемость – наиболее точный показатель действительного режима воспроизводства населения, который очищен от влияния ситуативных факторов (что может существенно исказить значения любых показателей условных когорт).

Как следует из табл. 1, горожане не представляют из себя монолитной группы и в зависимости от размера населенного пункта происходит неуклонное снижение рождаемости с некоторой стабилизацией при достижении городом размера около ста тысяч жителей. В таком случае исследование причин снижения рождаемости рационально проводить не в отношении всего населения, но наиболее проблемной группы – жителей крупных городов и особенно областных центров и столицы. С учетом миграционных трендов и общей численности проживающего населения такое исследование имеет ключевое значение для понимания возможностей и ограничений проводимой государственной политики (подробнее см. [1]).

В рамках этой статьи объектом выступает группа с наименьшей рождаемостью среди указанных типов: население города Минска как города с наиболее выраженными чертами крупного населенного пункта. Будут даны ответы на следующие вопросы: каков репродуктивный потенциал жителей крупных городов; какие основные причины его низкой реализации; какие необходимо создать материальные условия для его более полной реализации; достижимы ли эти условия в рамках нынешней государственной политики?

Источники данных и особенности методологии исследования. Основными источниками выступали данные Национальной переписи населения Беларуси 2009 года (далее Переписи), одно из последних исследований Института социологии по оценке репродуктивных установок сельских жителей [2] и авторское исследование населения города Минска.

Данные о сельском населении необходимы для сопоставления двух полярных групп, с совершенно различными моделями демографического поведения: минчан и сельчан. Представляется, такое контрастное сопоставление позволит выявить наиболее яркие различия и потому позволит предложить легко интерпретируемые результаты репродуктивного поведения жителей крупных городов.

Авторское социологическое исследование проводилось во второй половине мая 2013 года при содействии Института социологии НАН Беларуси и Главного управления юстиции Минского городского исполнительного комитета в органах записи актов гражданского состояния Центрального, Фрунзенского, Ленинского и Октябрьского районов, в которых суммарно проживает 48% населения Минска. В ходе исследования использовался метод раздаточного сплошного опроса родителей новорожденных при получении свидетельства о рождении ребенка. Использовались анкеты трех типов: при рождении первого, второго и третьего (и более) ребенка. Было собрано 680 валидных анкет о 344 случаях деторождений, что составило 74% от общего количества рожденных за период опроса. Таким образом, выборочная совокупность построена методом основного массива без использования процедур рандомизации. В качестве контрольных признаков использовались: структура рождаемости по очередности деторождений, средний возраст матери при рождении ребенка и при рождении первого ребенка. По указанным признакам статистических различий не обнаружено на уровне доверительной вероятности 95%.

Оценка репродуктивного потенциала. Традиционно, при оценке репродуктивного потенциала с использованием опросных методов величина потенциала приравнивается к уровню желаемой детности, т. е. количеству детей, которое женщина хотела бы родить в течение своей жизни. Однако такой подход не учитывает, что некоторая часть женщин никогда не родит ребенка по биологическим или социальным причинам. Таким образом, подобные данные для большей достоверности целесообразно корректировать на характерную для данной популяции величину бездетных.

Результаты исследования минчан представлены в табл. 2 вместе с данными о сельском населении как контрастной группы. В качестве корректирующего коэффициента использовалась доля бездетных 1965–1969 годов рождения по каждой из подгрупп.

Таблица 2. Репродуктивные потребности, потенциал и поведение населения города Минска и сельских населенных пунктов, детей на одну женщину

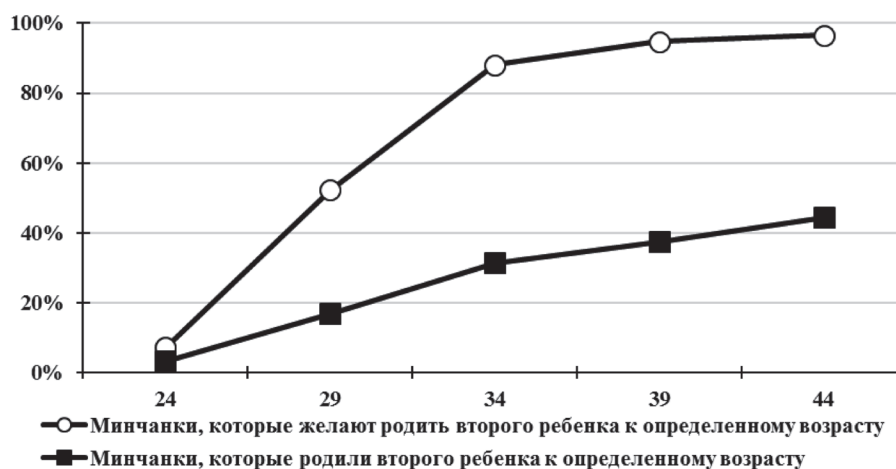
Критерии сопоставления	Минск	Сельская местность
Желаемая рождаемость (детей на одну женщину)	2,27	2,41
Репродуктивный потенциал (детей на одну женщину)	2,07	2,29
Итоговая рождаемость поколения 1965–1969 гг. р.	1,42	2,09
Суммарный коэффициент рождаемости условного поколения 2013 г.	1,31	2,93

Как следует из приведенных данных, репродуктивный потенциал населения крупнейшего белорусского города с одним из наименее низких уровней рождаемости не очень значительно отличается от репродуктивного потенциала группы с наибольшим уровнем рождаемости. Но существенно отличается уровень реализации этого потенциала: у минчан он составил почти 68% против 91% у представителей сельского населения. Таким образом, разнятся не столько репродуктивные установки (в обеих подгруппах они тяготеют к норме двухдетности), сколько уровень потребностей и объективные условия для реализации этих установок.

Значимость отложенной рождаемости для государственной политики. Для лучшего понимания причин недостаточной реализации репродуктивного потенциала жителями крупных городов был исследован феномен отложенной рождаемости, ранее отмеченный в работе [3]. Женщинам задавался вопрос о том, в каком возрасте они хотели бы родить второго ребенка (включая уже рожденных). Тем самым был получен график плановых календарей рождения. Дополнительно из данных Переписи была получена информация о минчанках, родивших ребенка второй очередности к определенному возрасту. Сопоставив эти данные, был получен рисунок.

Из рисунка следует, что возраст для рождения детей, который сами женщины считают оптимальным, для большинства минчанок не выдерживается. Так, если к 34 годам хотят успеть родить второго ребенка почти 90% женщин, то в реальности это успевают сделать только около 30%. Женщины не отказались от рождения детей – они лишь отложили деторождения. Но проблема в том, что это смещение для большинства приводит к тому, что ребенок никогда не появится на свет.

Полное описание механизма отложенной рождаемости, оценка каждой из причин на каждом возрастном этапе – тема будущих исследований. Тем не менее уже сейчас можно прояснить вклад некоторых факторов. Далее в статье приведена оценка вклада жилищных условий

Плановый и реальный календарь рождения второго ребенка жителями города Минска, % (по оси X – возраст минчанок)

и уровня доходов. Эти факторы отобраны на основании анализа текстов Национальных программ демографической безопасности 2007–2010 и 2011–2015 гг. [4; 5]. В рамках этих программ все стимулы повышения рождаемости можно разделить на три группы: жилищные, уровень доходов и «пропаганду семейных ценностей». Последний фактор не анализировался, так как, к примеру, в Национальной программе демографической безопасности 2011–2015 гг. он хотя и был заявлен, но индикаторы успеха в этом направлении неочевидны, а некоторые особенности финансирования (объемы и перечень мероприятий), не позволяют надеяться на успех. Оценка влияния жилищных условий и доходов должна позволить оценить в первом приближении некоторые пределы эффективности политики в нынешних условиях и наметить возможные варианты ее оптимизации.

Оценка влияния жилищных условий на рождаемость. В качестве объекта анализа были выбраны полные нуклеарные детные домохозяйства, проживающие в приватизированном жилье, без сожителей и родственников. Это позволило минимизировать влияние статистических шумов при исследовании закономерностей. В соответствии с используемым методом анализа полярных типов жилье было разделено на две крупные категории: сельские дома и минские квартиры. Далее рассчитано, насколько количество рожденных детей и вероятность рождения второго ребенка каждой группы меняются при увеличении жилья на одну комнату.

Перед тем как проанализировать полученные результаты (табл. 3), необходимо отметить, что метраж жилой площади помещений в сельской местности был несколько больше, чем в городе. Однако только для однокомнатных помещений это превышение было значительным и составило 23% (около 10 м²). В остальных случаях оно было незначительным и не могло сыграть существенной роли.

Таблица 3. Зависимость деторождений от жилищных условий у жителей Минска и жителей сельских населенных пунктов

Социальные группы	Число комнат	Число детей на 100 детных семей	Вероятность рождения в семье не менее двух детей, %
Сельчане (частные дома)	1	168	41
	2	169	44
	3	164	43
	4	175	48
Минчане (квартиры)	1	121	19
	2	131	29
	3	144	39
	4	169	52

На основании табл. 3 можно сделать следующие выводы. Во-первых, в домах сельской местности вероятность рождения второго ребенка не зависит от жилищных условий и равна примерно 40%. Во-вторых, зависимость рождаемости минчан от жилищных условий существенно отличается от таковой у сельчан: при увеличении владения домохозяйства на одну комнату вероятность рождения второго ребенка увеличивается примерно на 10%. При этом вероятность рождения второго ребенка достигает максимума, когда на каждого члена домохозяйства с двумя детьми (а значит, и на каждого ребенка) приходится по одной комнате. В-третьих, вероятность рождения второго ребенка в Минске становится сравнимой с сельской лишь при достижении жилищных условий равных четырехкомнатной квартире при среднем метраже 89,3 м².

Чтобы объяснить столь существенные отличия во влиянии исследуемого фактора на указанные группы, в Минске был проведен выборочный опрос 344 детных домохозяйств. В контексте данной проблемы интерес представляют ответы на следующий вопрос: «Укажите минимальное количество комнат в своем жилье, достаточное, чтобы Вы решились на рождение второго ребенка» (табл. 4).

Как следует из табл. 4, среди значительной части минчан сложилось устойчивое представление «один ребенок – одна комната». При этом только 2% опрошенных считают однокомнатную квартиру достаточной для рождения второго ребенка. Но тогда почему каждая пятая семья,

проживающая в однокомнатной квартире, решается в таких условиях родить второго ребенка? Причина, очевидно, в том, что в зависимости от специфики биографической ситуации некоторые минчане готовы поступиться своими текущими требованиями к качеству жилищных условий. Однако для государства гораздо важнее, что большинство семей к этому не готовы.

Таблица 4. Желаемое количество комнат в домохозяйстве из двух родителей для рождения второго ребенка у жителей города Минска

Желаемое количество комнат в домохозяйстве	Количество свободных комнат на 1 ребенка	% указавших данные условия
1 комната	0,25 комнаты	2
2 комнаты	0,5 комнаты	40
3 комнаты	1 комната	53
4 и более комнат	более 1 комнаты	5

Хотя среди сельчан подобный опрос не проводился, можно предположить, что для них характерны, с одной стороны, несколько иные потребности (а потому менее распространен стандарт «дополнительному ребенку – дополнительная комната»), с другой, что самое главное, по-видимому, там больше домохозяйств, которые соглашаются поступиться желаемым уровнем и качеством жизни в пользу рождения детей.

Приведенные результаты, с одной стороны, показывают, что только за счет этого фактора рождаемость может быть увеличена в пределе до уровня рождаемости в городах с численностью населения 20 тыс. человек. Однако, с другой стороны, эти же данные свидетельствуют, что это практически недостижимо в нынешних условиях.

Можно представить три способа удовлетворения жилищных потребностей: покупка из собственных средств, из заемных средств, с помощью государственных программ льготирования. Однако покупка жилья для минчан и жителей городов из собственных средств затруднительна. Так, по оценкам на 2010 год [6], средней белорусской семье приходится копить на квартиру 28,1 год (вероятно, в Минске эта величина выше), что полностью перекрывает наиболее активный репродуктивный период женщины. Альтернатива накоплению – ипотечное кредитование. Но на декабрь 2014 года ставка кредитования семей, не состоящих в очереди на улучшение жилищных условий, в Беларусбанке составляет 49% годовых на срок до 15 лет. Для состоящих в очереди немногочисленных семей – 30% до 20 лет. Для сравнения: в Великобритании эта величина составляет до 4,5% при более стабильной экономике, высоких доходах, с гораздо меньшими рисками. Столь же бесперспективны государственные программы. Так, средний период ожидания очереди на улучшение жилищных условий для молодой семьи с количеством детей менее трех составляет около 21 года (для Минска – 43 года) [7, с. 150–152]. Эти сроки исключают возможность эффективного и предсказуемого регулирования государством данной области.

Итак, жилищные условия являются необходимым фактором рождения детей второй и более очередности. Однако приведенные данные показывают, что нет оснований ожидать повышение рождаемости среди жителей крупных городов в обозримой перспективе, несмотря на все реализуемые государством меры.

Оценка влияния уровня доходов. Уровень доходов может рассматриваться как фактор в двух различных ситуациях: в условиях отсутствия приемлемых жилищных условий для рождения второго и более ребенка и при их наличии. В первом случае этот фактор не может играть большой роли. Так, выше было показано, что при отсутствии достаточных жилищных условий у большей части населения недостаточно ресурсов для их достижения. Таким образом, в отношении этой группы современная и любая другая из существующих систем пособий не позволит реализовать репродуктивные установки в полной мере. Второй случай – при наличии достаточных жилищных условий – фактор недостаточного уровня доходов играет более значимую роль и может быть непосредственной причиной отложенной рождаемости. Потому необходимо понять, каким образом можно его нивелировать. Для этого респондентам задавался вопрос о том, какой уровень доходов они считают приемлемым, чтобы решиться на рождение второго ребенка.

Таблица 5. Желаемый доход минчан для рождения ребенка второй очередности, млн руб.
(данные опроса, май 2013 г.)

Процентиль	Доход семьи	Средний доход на каждого родителя	Среднедушевой доход
Среднее значение	14,0	7,0	3,5
25-я процентиль	10,0	5,0	2,5
50-я процентиль(медиана)	12,0	6,0	3,0
75-я процентиль	16,0	8,0	4,0

На основании табл. 5 можно сделать следующие выводы. Во-первых, уровень медианных и средних желаемых доходов примерно соответствует среднему уровню заработной платы в городе Минске на момент опроса. Данная величина не может быть интерпретирована как иррационально завышенный уровень потребностей. В то же время не каждый минчанин получает такие доходы. А потому следует признать, что в нынешних условиях минчане декларирует достаточно высокий уровень потребностей для рождения ребенка второй очередности.

Во-вторых, социальные нормативы, на основе которых в конечном счете происходит расчет величин пособий и льгот на момент проведения опроса, не отражали реальные потребности социальных групп в воспроизводстве при появлении второго ребенка. Так, даже минимальные декларируемые потребности 25-й процентиля в 2,1 и в 1,6 раза выше бюджета прожиточного минимума и минимального потребительского бюджета соответственно (на май 2013 года). Это в свою очередь означает, что меры повышения рождаемости, которые разрабатываются на основе указанных бюджетов без учета реальных потребностей, не могут оказать существенного влияния на реализацию репродуктивных установок.

В-третьих, можно не сомневаться, что при рождении второго ребенка большинство минчан осознают, что содержать ребенка придется не только в период декретного отпуска, но и дальнейшие 18 лет (как минимум). Это значит, если у родителей изначально доходы были невысоки, сомнительной является инициатива повышения уровня жизни населения за счет государства краткосрочными пособиями или разовыми выплатами. Таким образом, либо пособия должны выплачиваться до достижения совершеннолетия для семей, которые не достигли определенного уровня (в данном случае – 3 млн рублей на человека на май 2013 года), либо пособия и выплаты просто не смогут играть существенной роли в повышении рождаемости.

В дополнение также можно привести распределение ответов респондентов на следующий вопрос: «Оцените от –3 до 3 степень Вашего согласия со следующим утверждением: «Заводить трех и более детей, когда не можешь обеспечить им хотя бы средний уровень жизни по стране, – безответственно». Среди тех, у кого менее трех детей, с утверждением не согласились (оценка от –3 до –1) только 8,8% ответивших, согласились (от +1 до +3) 86,3%. Не менее информативным является распределение ответов на вопрос: «Оцените от –3 до 3 степень Вашего согласия со следующим утверждением: «Государственная помощь в случае рождения двух и более детей – надежный гарант обеспечения достойного уровня жизни семьи». Среди тех, кто уже сформулировал свое отношение к ситуации (585 опрошенных из 680 человек, т. е. 86,0%), ответы распределились следующим образом: согласились с этим утверждением (оценка от +1 до +3) только 22,7% ответивших, не согласились (от –1 до –3) 77,3%.

Таким образом, современная система государственных пособий не соответствует декларируемым потребностям населения крупных городов. Более того, в рамках Национальных программ демографической безопасности 2007–2010 и 2011–2015 гг. многократно использовалось понятие «стимулирование рождаемости». Однако можно говорить о том, что в отношении этой группы населения существующая система пособий даже не позволяет в полной мере осуществлять функцию компенсации утерянного заработка в период декретного отпуска, не говоря уже о стимулировании. В результате большинство минчан при рождении детей высоких очередностей рассчитывает прежде всего не на государство, а на собственные силы.

Выводы. Уровень рождаемости существенно сокращается при увеличении размеров населенного пункта. В то же время даже в городе Минске репродуктивный потенциал на данный

момент примерно равен простому воспроизводству поколений и не очень значительно отличается от репродуктивного потенциала сельского населения. Причина низкого уровня реализации репродуктивного потенциала минчан (68,6%) заключается в том, что большинство женщин откладывают рождение второго ребенка до момента, когда деторождение уже не может состояться.

Проанализированы два фактора отложенных деторождений. Жилищные условия (как первый фактор) оказывают прямое линейное влияние на рождаемость городского населения: при увеличении количества комнат на одну единицу вероятность рождения ребенка второй очередности среди детных семей увеличивается примерно на 10%. Однако было показано, что полная реализация этого фактора маловероятна в рамках текущей демографической политики. Доходы (как второй фактор) влияют на отложенную рождаемость прежде всего в условиях, когда в семье уже существуют приемлемые жилищные условия. Однако показано, что уровень потребностей минчан достаточно высокий, чтобы с ним справилась нынешняя система пособий. Более того, современная система не позволяет даже компенсировать утраченный заработок родителей. Таким образом, в большинстве случаев жители крупных городов ориентируются в большей мере на собственные силы, в меньшей – на государственные стимулы.

В результате можно констатировать, что репродуктивный потенциал населения крупных городов еще достаточно высок, однако на данный момент не стоит ожидать повышения уровня его реализации.

Рекомендации. Вместо функции стимулирования, которая не может быть реализована в полной мере, так как мало согласована с потребностями жителей крупных городов, целесообразно переориентировать систему мер по поддержке семьи в области рождаемости на функцию компенсации утраченного заработка для минимизации отложенных деторождений, обусловленных снижением уровня доходов. Один из возможных механизмов, так называемый «гибкий механизм начисления пособий», предложен в работе [8, с. 60–72]. Такая переориентация не потребует значимого увеличения финансовых затрат, однако будет в большей степени соответствовать потребностям горожан, нежели современная практика.

Список использованной литературы

1. Денисов, А. Ю. Специфика и значение репродуктивного поведения городского населения Беларуси / А. Ю. Денисов // Социол. альманах : науч. изд. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т социологии. – Минск : Беларус. навука, 2015. – Вып. 6. – С. 165–171.
2. Балбуцкая, М. А. Демографическое поведение и установки сельских жителей Беларуси (по данным эмпирического исследования) / М. А. Балбуцкая // Социальное знание и проблемы консолидации белорусского общества : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 17–18 ноября 2011 г. ; редкол.: И. В. Котляров (гл. ред.) [и др.]; НАН Беларуси, Ин-т социологии НАН Беларуси. – Минск : Право и экономика, 2011. – С. 277–280.
3. Белов, А. А. Механизм влияния высшего образования на репродуктивное поведение / А. А. Белов, А. Ю. Денисов // Социология. – 2014. – №3. – С. 102–114.
4. Национальная программа демографической безопасности Республики Беларусь на 2007–2010 годы [Электронный ресурс] / М-во труда и социальной защиты Респ. Беларусь. – Режим доступа: http://www.mintrud.gov.by/ru/min_progs/prog22. – Дата доступа: 16.01.2011.
5. Национальная программа демографической безопасности Республики Беларусь на 2011–2015 годы [Электронный ресурс] / М-во труда и социальной защиты Респ. Беларусь. – Режим доступа: http://www.pravo.by/world_of_law/text.asp?RN=P31100357. – Дата доступа: 14.02.2015.
6. Беларусь на четвертом месте по недоступности жилья / Новостной портал tut.by [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.tut.by/economics/207574.html>. – Дата доступа: 18.10.2014.
7. Жилищное строительство в Республике Беларусь // Нац. стат. ком. Респ. Беларусь. – Минск, 2014. – 202 с.
8. Разработать и обосновать предложения по совершенствованию действующей системы пронаталистских мер экономической поддержки семей с детьми: отчет о НИР (заключ.) / НИИ труда М-ва труда и соц. защиты Респ. Беларусь ; рук. В. Н. Пинязик. – Минск, 2012. – 202 с. – № 20110842.

Поступила в редакцию 22.02.2016

УДК 316.472.47

Ю. А. ДУКАЧ

**СЕТЕВОЙ ПОДХОД И ТЕОРИЯ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА:
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ И ВЗАИМОПРОНИКНОВЕНИЕ**

*Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт»,
Киев, Украина, e-mail: iulia.dukach@gmail.com*

Рассматриваются концепции сетевого подхода и социального капитала в их историческом развитии и взаимодействии. Выделены основные принципы и исследовательские стратегии. Очерчены перспективы исследования онлайн сетей. Показан исследовательский потенциал и познавательные возможности сетевого подхода и сетевого анализа, дополняющие возможности теории рационального действия.

Ключевые слова: сетевой подход, социальный капитал, социальная сеть, онлайн сеть.

Yu. A. DUKACH

NETWORK APPROACH AND SOCIAL CAPITAL THEORY: INTERACTION AND INTERPENETRATION

National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine, e-mail: iulia.dukach@gmail.com

This article discusses the concepts of social capital and social network analysis in their historical development and interaction. Basic principles and research strategies have been outlined. The perspectives of the online network studying are also highlighted. Research potential and educational opportunities of the network approach and network analysis, complementing the possibilities of rational action theory have been shown.

Keywords: network analysis, social capital, social network, online network.

Введение. За последние три десятилетия в западной социологии произошло значительное увеличение интереса к сетевому подходу, специализирующемуся на изучении совокупности устойчивых связей между субъектами. Несмотря на свой сугубо структуралистский характер (а, возможно, даже благодаря ему), сетевой подход сегодня приобрел статус междисциплинарной исследовательской стратегии со своим методологическим аппаратом. Его научной популярности способствовало то, что он позволил взглянуть на прежние социальные структуры с качественно новой стороны. Сетевой подход даже получил название «новой оптики» [16], и начал быстро распространяться как в разных отраслях социологии, так и в других науках.

При описании познавательных возможностей сетевого подхода классическим стал пример исследования правления семьи Медичи во Флоренции в 1400–1434 годы, которое осуществили Дж. Паджет и К. Анселл. Они сосредоточились на построении социальных сетей, выстроенных партией Медичи, – брачных, экономических, политических и дружественных, тем самым выявив основные предпосылки захвата и удержания власти их партией. Здесь уместно провести аналогию с притчей о слепых мудрецах и слоне – ведь в случае проведения классического (для социологии и истории) атрибутивного анализа исследователи не выявили бы никаких различий между силами Медичи и противостоящей им олигархической партией. Тем самым авторы (Дж. Паджет и К. Анселл) указали на слабые стороны в исследованиях подобного рода в неомарксистской концепции [26, с. 1274].

Сегодня сетевой подход уже нашел признание и отражение в научных трудах на постсоветском пространстве. Гибкость и адаптивность для разных уровней анализа позволяют использовать его для исследования когнитивной структуры науки [15], структуры связей между депу-

татами украинского парламента шестого и седьмого созывов [10]. Была осуществлена попытка построить сеть взаимодействий между исследовательскими социологическими и маркетинговыми центрами в России [14].

Параллельно с увеличением числа публикаций происходит институционализация сетевого подхода в странах СНГ. С 2014 года в Санкт-Петербурге проводится ежегодная всемирная конференция «Сети в глобальном мире». Регулярными стали летние школы по сетевому анализу. С 2016 года в Национальном исследовательском университете «Высшая школа экономики» (г. Москва) осуществляется набор в магистратуру по направлению «Прикладная статистика с методами сетевого анализа».

Отметим, что процесс распространения и популяризации сетевого подхода в постсоветском пространстве происходит с определенным отставанием. В западном социологическом сообществе этап активного становления и институционализации сетевого анализа начался в 1960–1970-е годы и был тесно связан с так называемой «Гарвардской революцией», в центре которой находилась фигура Г. Вайта и его попытки алгебраического моделирования социальных отношений.

Основная часть. Поистине революционными принято считать не столько работы Г. Вайта (хотя его вклад нельзя недооценивать), сколько то количество студентов, которые заинтересовались его подходом и начали развивать сетевой анализ в своих исследованиях. Среди них – Б. Уэлман, внесший в социологию понятие «сетевой город», «сеть сетей» и один из первых заговоривший о «глокализации», характеризуемой глобальными связями и локальной активностью [8; 29; 30]; М. Шварц, известный благодаря статьям, подвергающим критике войну в Ираке [27]; С. Милгрэм – основной разработчик концепции «тесных (малых) миров» и ставшей особенно популярной теории шести рукопожатий [25].

Среди представителей «Гарвардской революции» также можно выделить личность Марка Грановеттера, в 1973 году опубликовавшего свою известную статью «Сила слабых связей». В данной работе он продемонстрировал, что, несмотря на неиссякаемый исследовательский интерес к «сильным» связям между людьми (как, например, дружба или семейное родство), именно «слабые» связи играют основную роль при распространении информации, ресурсов или возможностей для индивидов, поскольку, выходя за рамки малых групп, «слабые» связи способствуют установлению отношений между различными группами и сообществами.

Подход Марка Грановеттера был продолжен Рональдом Стюартом Бертом. Только если М. Грановеттер концентрировал свое внимание на «слабых связях», то Берт пошел дальше и заявил о необходимости изучения «структурных дыр», представляя идею, что иногда отсутствие связей может оказаться информативнее, чем их наличие. Поведение в условиях конкуренции может рассматриваться через призму (не)доступа разных игроков к этим самым «дырам» [20]. Например, фракции или группы в парламенте, у которых высокие показатели структурных дыр, «могут вести самостоятельную политическую игру, балансируя между противоборствующими силами в парламенте, при этом выгодность их структурного расположения состоит в том, что они практически неподконтрольны этим силам» [4, с. 162].

Уже в более зрелом возрасте Грановеттер использует основы экономической антропологии К. Поланьи и активно развивает идею укорененности («embeddedness») экономики в социальной структуре, противопоставляя ей понятие атомизированности и пытаясь заполнить разрыв между недо- и сверхсоциализированными воззрениями, изложенными в современных социологических и экономических (в особенности классической и неоклассической) теориях. Оставаясь под влиянием сетевого подхода, М. Грановеттер отмечает, что «в концепции укорененности подчеркивается роль конкретных межличностных отношений и их структур (или «сетей») при производстве доверия и сдерживании мошенничества» [7, с. 52].

Спустя несколько лет Дж. Коулман выступает с критикой позиции Грановеттера, называя его «неопытным функционалистом». Как замечает Дж. Коулман, идея М. Грановеттера «может быть рассмотрена как попытка представить в анализе экономических систем социальных организаций и отношений не просто структуру, которая возникает для осуществления экономических функций, а структуру со своим прошлым, настоящим и будущим» [11, с. 123].

Сам же Дж. Коулман вводит в постоянный терминологический словарь экономической (и не только) социологии концепцию социального капитала – инструмента, который позволяет «использование экономических принципов рационального поведения в анализе социальных систем, при этом не ограничиваясь рассмотрением экономических систем и выполняя анализ таким образом, чтобы не выпадала социальная организация» [11, с. 123]. Концепт социального капитала нельзя назвать новым – впервые он появляется в работах Л. Ханифан (еще в 1916 году), также он используется Дж. Джекобс в ее книге «Смерть и жизнь больших городов Америки», принесшей автору популярность. Но значимой концептуальной проработкой категории «социальный капитал» по праву считается статья Коулмана «Капитал социальный и человеческий». Для раннего Дж. Коулмана социальный капитал – это «любое проявление неформальной социальной организации, которое выступает как продуктивный ресурс для одного или более акторов (действующих лиц)» [12, с. 41]; он приводит примеры, что социальным капиталом могут быть как широкая сеть друзей и знакомых, так и устойчивые социальные нормы некоторого сообщества. Позднее, в статье 2000 года, Дж. Коулман развивает идеи, что социальный капитал определяется своими функциями, продуктивен по своей природе и его происхождение связано с изменениями в отношениях между индивидами [11].

Стоит отметить, что в сетевом подходе можно выделить два подхода, которые обусловили стратегию теоретизирования и исследования. Первый – это позиция структурной эквивалентности, которая актуализируется при условии, что мы смотрим на сеть как на совокупность акторов и связей между ними. Второй подход в сетевых исследованиях – позиция, представленная в концепции сплоченности, где сеть представляется совокупностью отношений и производных от них практик.

Первый подход активно перекликается с теорией Коулмана, утверждающего, что социальный капитал является свойством структуры связей между акторами. Таким образом, можно отметить, что в рамках данного аспекта сеть и является по своей сути разновидностью социального капитала. Более того, Коулман не отрицает возможность организации выступать в роли актора и, соответственно, обладать социальным капиталом, здесь в значительной мере его идеи перекликаются с постулатами сетевого анализа, где тип актора и качество связей зависят скорее от исследовательской логики и фантазии, тем самым способствуя «сетевизации» как микро-, так и макросоциологических исследований.

Ф. Фукуяма дает свое определение социального капитала – представляя его как «свод неформальных правил и норм, разделяемых членами группы и позволяющий им взаимодействовать друг с другом» [17, с. 129]. У Ф. Фукуямы другое, нежели у Дж. Коулмана, понимание социального капитала, и он придерживается второго подхода в сетевых исследованиях – позиции концепции сплоченности, где сеть представляется совокупностью отношений и производных от них практик. Любопытный подход к изучению социального капитала, на который обращает внимание Ф. Фукуяма, предлагает попытку обнаружения его отсутствия. В данном случае нет никакой аналогии со «структурными дырами» Р. Берта, скорее это ход «от противного» – принятие предположения, что если социальный капитал отражает присутствие некоторых социальных норм, то общественные аномалии (как, например, уровень преступности) свидетельствуют о его отсутствии или, точнее, дефиците [17]. Подобное представляется не вполне продуктивным, поскольку даже в рамках обозначенного уровня преступности социальный капитал может играть важную роль в поддержании определенных, пускай и девиантных, по мнению общества, норм. К тому же, как отмечает сам Фукуяма, подобно «обычному» (экономическому), социальный капитал также имеет свойство в обществе распределяться неравномерно, что достаточно сложно учесть и осмысленно использовать при таком исследовательском подходе.

Особенно «озадачивающей» видится точка зрения Ф. Фукуямы, где он считает, что «ни социологов, ни экономистов внедрение термина «социальный капитал» отнюдь не радует. Социологи видят в нем еще одно свидетельство покорения общественных наук экономикой, а экономистам он представляется довольно туманной сущностью, с трудом поддающейся (или вовсе не поддающейся) измерению» [17, с. 132]. Подобного рода отношение не распространено в со-

временной социологии, так как понятие социального капитала, кроме активного использования в рамках сетевого подхода, находит свое отражение и в других теориях, среди которых – социальная «топология» П. Бурдьё.

Понятие «социального поля» (которое предстает как сеть или как конфигурация объективных отношений между позициями [3, с. 54]), введенное П. Бурдьё, представляется одним из наиболее характерных примеров при рассмотрении сети с позиций концепции сплоченности. Бурдьё вводит понятие социального капитала наравне с тремя другими капиталами – экономическим, культурным и символическим. Согласно его точке зрения, «социальный капитал представляет собой совокупность реальных или потенциальных ресурсов, связанных с обладанием устойчивой сетью более или менее институционализированных отношений взаимного знакомства и признания – иными словами, с членством в группе» [2, с. 66].

В целом позиция П. Бурдьё действительно близка к сетевому подходу, так как объем социального капитала одного агента зависит от «размера сети связей, которые он может эффективно мобилизовать, и от объема капитала (экономического, культурного или символического), которым, в свою очередь, обладает каждый из тех, кто с ним связан» [2, с. 66]. Говоря об объеме социального капитала, Бурдьё, в отличие от ранее приведенного мнения Ф. Фукуямы, предполагает возможность его операционализации, результатом чего становится предположение, что даже манеры могут рассматриваться как одна из форм социального капитала (отталкиваясь от способа их приобретения). П. Бурдьё также вступает в дискуссию с Коулманом, как на терминологическом уровне – разделяя социальный капитал (находящийся в обладании индивида) и коллективный капитал (свойственный группам), так и на теоретическом уровне – подвергая критике близкую Дж. Коулману теорию рационального действия – считая, что ее представители приняли «вещи логики за логику вещей» [3, с. 86] и сознание агента подменили сознанием ученого.

Бурдьё также подвергает критическому осмыслению и сам сетевой подход. В своей беседе с Л. Ваканом, записанной в книге «Рефлексивная социология», П. Бурдьё сетует, что его приверженцы пожертвовали исследованием структуры распределения типов капитала, а следом и структуры индивидуальных и коллективных установок, ради анализа конкретных связей (между агентами или институциями) и потоков (информации, ресурсов, услуг и др.), в которых проявляются базовые структуры [3, с. 70].

В последнее десятилетие взаимодействие и взаимопроникновение сетевого подхода и теории социального капитала выразились в том, что основное внимание и усилия исследователей обратились в технологически новую сферу, демонстрирующую связи с помощью опосредованных взаимодействий. Речь идет о распространении сети интернет и вовлечении значительного числа людей в онлайн-сети, о том, что сетевизация межличностных и межорганизационных отношений стала еще интенсивнее. Вместе с этим сначала в маркетинг, а следом и в социологию проникают попытки (часто успешные) анализа так называемых «больших данных» (Big Data). Одна из такого рода исследовательских стратегий сосредоточена на отслеживании «цифровых следов» – то есть «количественной информации о посетителях веб-сайтов, их интернет-активности, а также потенциальных данных об индивидуальных предпочтениях, убеждениях пользователей» [9]. Так, например, значительная часть исследований связана с обработкой статистики сетевых запросов. Самый известный пример – проект Google Flu Trends, созданный для прогнозирования и предупреждения эпидемий гриппа и базирующийся на отслеживании динамики поисковых запросов с определенными словами-индикаторами [13].

Если первая стратегия сосредоточена на субъекте (пользователе), то вторая стратегия обращает внимание скорее на процесс коммуникации, взаимодействия двух и более субъектов. При этом в роли субъектов могут выступать как отдельные индивиды, группы, так и организации. Конечно, особый интерес для второй исследовательской стратегии представляют социальные или онлайн сети – платформы, созданные для активной социальной коммуникации в сети Интернет. Среди них – Вконтакте, Facebook, Twitter и др. (отмечу, что в большинстве статей авторы более склонны пользоваться именно словосочетанием «онлайн сети», так как оно позволяет уйти от созвучия с классической социологической терминологией, никак не связанной с опосредованным

взаимодействием в сети интернет). Одной из самых значительных работ в этой сфере стало коллективное исследование влияния распространения онлайн сети Вконтакте на коллективные действия и протестное участие в России [21].

Представленные две стратегии можно также разделить на изучающую эго-сети (понятие, особенно разрабатываемое Б. Уэлманом) и анализирующую «полные сети». Подобное разделение подтверждает мнение Даны Бойд (исследовательницы сетей и больших данных, сознательно пишущей свое имя и фамилию с маленьких букв, читай «даны бойд») и Кэйт Кроуфорд о том, что большие данные в своей основе являются сетевыми («fundamentally networked») [19].

С помощью изучения онлайн сообществ и коммуникаций можно построить два типа сетей – артикулируемые и поведенческие. Артикулируемая сеть является следствием демонстрации субъектом своих связей – через список контактов, подписок или подписчиков. Поведенческая сеть включает в себя связи, построенные на основании конкретных действий – факта подписки, комментария, «репоста» и др. [19]. Оба типа сетей значимы для исследователя, но по сути своей ни один из них (и даже если рассматривать их «в сумме») не является отображением структуры социального капитала. При обращении к ним следует всегда задаваться вопросом: насколько связи, построенные онлайн, можно переносить в реальность? И если предполагать, что количество друзей в онлайн сети гипотетически может свидетельствовать об определенном объеме социального капитала и о высоких шансах получить через эго-сеть доступ к определенному ресурсу или к информации, все же такой ход мысли пока в значительной степени упирается в строгие контекстуальные и методологические ограничения. Поэтому использование подобных стратегий все еще находится в процессе становления и апробации.

Выводы. Как уже отмечалось, само понятие сети можно напрямую ассоциировать с социальным капиталом. При этом методологический потенциал концепции социального капитала, позволяющий его использовать в сетевом анализе, как удачно отметила Г. Градосельская, происходит из двух источников: «Во-первых, это позитивные следствия «общительности» индивидов (тогда как его замкнутость может привести к негативным результатам). Во-вторых, особое значение приобретают источники нематериального влияния и власти. Таким образом сокращается дистанция между социологической и экономической позициями в решении политических и рыночных проблем» [6].

Дж. Коулман, как было показано, разрабатывая концепцию социального капитала, встраивал его в теорию рационального действия, что в дальнейшем и стало объектом критики как Ф. Фукуямы, так и П. Бурдье. При этом известно, что социальный капитал лежит практически в основе сетевого подхода – сама идея вычисления меры центральности акторов, их престижа, можно сказать, базируется на принятии исключительной роли социального капитала в общественных структурах. И здесь уже возникает ситуация, когда именно «сквозь сети может быть объяснено поведение, которое на первый взгляд кажется неразумным или, как говорят экономисты, чисто альтруистическим» [1]. Сетевой анализ позволяет частично обойти основную слабость теории рационального действия, что в свою очередь предоставляет возможность найти ответ на причину и характер действий, выходящих за рамки «рациональных» (по крайней мере рациональных в глазах исследователя). И тогда даже в случае «глубоко экономического» предмета, такого, как механизм ценообразования, сетевой подход может открыть совершенно новую исследовательскую плоскость [31]. При этом сетевой подход, с одной стороны, не ищет ответов в логике институтов, обычаев или всеохватывающего влияния культуры, с другой стороны, является универсальным, поскольку практически в любом экономическом (и не только) действии можно обнаружить логику сети. Именно отсюда и следует высокая адаптационная способность сетевого подхода и его актуализация параллельно с погружением в исследования онлайн сетей.

Список использованной литературы

1. Безрукова, О. Н. Сеть как условие экономического действия / О. Н. Безрукова // Экон. социология. – 2004. – № 3. – С. 78–93.
2. Бурдье, П. Формы капитала / П. Бурдье // Экон. социология. – 2005. – № 3. – С. 60–74.

3. Бурдьє, П. Рефлексивна соціологія. Частина II: Чиказький воркшоп / П'єр Бурдьє, Лоїк Вакан. – Київ: Медуза, 2015. – 224 с.
4. Горбачик, А. Сетевой подход к изучению структуры украинского парламента / А. Горбачик, Е. Жулькевская // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 161–181.
5. Градосельская, Г. В. Роль неформальных взаимодействий в организации бизнес-структур: сетевой подход [Электронный ресурс] / Г. В. Градосельская. – Режим доступа: <http://socioline.ru/pages/gradoselskaya-gv-rol-neformalnyh-vzaimodejstvij-v-organizatsii>.
6. Градосельская, Г. В. Сетевые измерения в социологии / Г. В. Градосельская. – М.: Новый учебник, 2004. – 248 с.
7. Грановеттер, М. Экономическое действие и социальная структура: проблема укорененности / М. Грановеттер // Западная экономическая социология. Хрестоматия современной классики. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 131–158.
8. Дукач, Ю. О. Мережевий підхід в науковому доробку Баррі Веллмана: експлікація та оцінка / Ю. О. Дукач // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2015. – № 3/4 (23/24). – С. 14–20.
9. Корытнікова, Н. В. Online Big Data как источник аналитической информации в online-исследованиях / Н. В. Корытнікова // Социол. исслед. – 2015. – № 8. – С. 14–24.
10. Костюченко, Т. С. Структура зв'язків між депутатами Верховної Ради України 6-го та 7-го скликань: порівняння мереж формування політики / Т. С. Костюченко, К. М. Нагорняк // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2013. – Т. 148. – С. 38–44.
11. Коулман, Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 121–139.
12. Коулман, Дж. Экономическая социология с точки зрения теории рационального выбора / Дж. Коулман // Экон. социология. – 2004. – Т. 5, № 3. – С. 35–44.
13. Купрєєва, Ю. О. Дослідження протестної активності населення на основі інформації в мережі Інтернет: проблеми та перспективи вдосконалення / Ю. О. Купрєєва // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – № 4. – С. 57–61.
14. Мальцева, Д. В. Профессиональное социологическое сообщество с позиции сетевого подхода / Д. В. Мальцева // Вестн. РГГУ. Серия «Социология». – 2014. – № 4. – С. 36–41.
15. Сафонова, М. А., Винер, Б. Е. Сетевой анализ социализированных этнологических публикаций в российских периодических изданиях: предварительные результаты / М. А. Сафонова, Б. Е. Винер // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 2013. – № 36. – С. 140–176.
16. Супруненко, О. Соціально-мережевий аналіз: методи й застосування (нотатки з Міжнародної літньої школи у Санкт-Петербурзі) / О. Супруненко // Вісн. Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2013. – № 4. – С. 91.
17. Фукуяма, Ф. Социальный капитал / Ф. Фукуяма // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. – М.: Моск. шк. полит. исслед., 2002. – С. 129–148.
18. Хоган, Б. Анализ социальных сетей в интернете [Электронный ресурс] / Б. Хоган // Постнаука. – 2008. – Режим доступа: <https://postnauka.ru/longreads/20259>.
19. Boyd d. Six Provocations for Big Data [Electronic resource] / d. boyd, K. Crawford. – 2011. – Mode of access: http://softwarestudies.com/cultural_analytics/Six_Provocations_for_Big_Data.pdf.
20. Burt, R. S. Structural Holes: The Social Structure of Competition / R. S. Burt. – Cambridge, 1992. – 324 p.
21. Enikolopov, R. Social Media and Protest Participation: Evidence from Russia [Electronic resource] / R. Enikolopov, A. Makarin, M. Petrova. – 2016. – Mode of access: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2696236.
22. Granovetter, M. Network Sampling: Some First Steps / M. Granovetter // American Journal of Sociology. – 1976. – № 6. – P. 1287–1303.
23. Granovetter, M. The Strength of Weak Ties / M. Granovetter // American Journal of Sociology. – 1973. – № 6. – P. 1360–1380.
24. Granovetter, M. Threshold Models of Collective Behavior / M. Granovetter // American Journal of Sociology. – 1978. – № 6. – P. 1420–1443.
25. Milgram, S. An Experimental Study of the Small World Problem / S. Milgram, J. Travers // Sociometry. – 1969. – № 4. – P. 425–443.
26. Padgett, J. Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434 / J. Padgett, C. Ansell // American Journal of Sociology. – 1993. – Vol. 98, № 6. – P. 1259–1319.
27. Schwartz, M. Why the United States is losing the war in Iraq / M. Schwartz // Contexts. – 2005. – № 1. – P. 12–20.
28. Snijders, T. A. B. Statistical Models for Social Networks [Electronic resource] / T. A. B. Snijders // Annual Review of Sociology. – 2011. – Mode of access: <http://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.soc.012809.102709>.
29. Wellman, B. Network Analysis: Some Basic Principles / B. Wellman // Sociological Theory. – 1983. – № 1. – P. 155–200.
30. Wellman, B. Networks in the Global Village: Life in Contemporary Communities / B. Wellman, 1999. – 377 p.
31. White, H. Where Do Markets Come from? / H. White // American Journal of Sociology. – 1981. – Vol. 87. – P. 517–547.

Поступила в редакцію 21.06.2016

ГІСТОРЫЯ

УДК 94 (47+57)«1917»

А. А. ВОРОБЬЕВ

КРЕСТЬЯНСТВО СЕВЕРО-ЗАПАДНЫХ ГУБЕРНИЙ РОССИИ И ВЫБОРЫ В УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ (СЕНТЯБРЬ–НОЯБРЬ 1917 г.)

*Могилевский государственный университет им. А. А. Кулешова, Могилев, Беларусь,
e-mail: pax4@yandex.ru*

Статья посвящена такому малоисследованному аспекту выборов во Всероссийское Учредительное собрание, как участие в них крестьянских масс северо-западных губерний России. Автор, опираясь на архивные источники, привел данные, свидетельствующие о высокой активности крестьян северо-западных губерний России на выборах в Учредительное собрание. Вместе с тем, поскольку крестьяне в большинстве своем были неграмотными, они не сумели зарегистрировать на выборах самостоятельные крестьянские кандидатские избирательные списки и вынуждены были голосовать за списки политических партий России. Предпочтение крестьяне отдавали эсеровской партии, но большевикам удалось получить немало голосов крестьян северо-западных губерний России, используя влияние на крестьянские массы верных большевикам солдат Северного и Западного фронтов русской армии.

Ключевые слова: Всероссийское Учредительное собрание, выборы, избирательные списки, северо-западные губернии России.

A. A. VOROBYEV

THE PEASANTRY OF THE RUSSIAN NORTHWESTERN PROVINCES AND THE CONSTITUENT ASSEMBLY ELECTION (SEPTEMBER–NOVEMBER 1917)

*Mogilev State A. Kuleshov University, Mogilev, Belarus,
e-mail: pax4@yandex.ru*

The article deals with such unexplored aspect of the All-Russian Constituent Assembly election, as the participation of the peasant masses of the northwestern provinces of Russia. The author, having studied archival sources, gives evidence of the high peasants activity in the Constituent Assembly election. However, being mostly illiterate, the peasants were unable to register their independent candidate electoral lists, and were forced to vote for the lists of Russian political parties. Peasants gave their preference to the Social Revolutionary party, but the Bolsheviks were able to get quite a number of peasants votes, influencing the peasant masses with the help of soldiers of the Northern and Western fronts of the Russian army loyal to Bolsheviks.

Keywords: The All-Russian Constituent Assembly election, electoral lists, north-western provinces of Russia.

Выборы во Всероссийское Учредительное собрание явились одним из важнейших политических событий начала XX столетия на территории России. Всероссийское Учредительное собрание всеми политическими партиями страны, за исключением запрещенных после свержения самодержавия промонархических партий, воспринималось как парламент новой, республиканской России. В запланированных выборах в новый парламент намеревались участвовать многие политические партии и движения России, как существовавшие еще до Февральской революции 1917 года, так и образовавшиеся в постреволюционный период. Первоначальные сроки проведения выборов и созыва Учредительного собрания (17 сентября и 30 сентября 1917 г.) не были выдержаны Временным правительством, поэтому их перенесли, соответственно, на 12 и 28 ноября 1917 года.

Непосредственно проведением выборов 12 ноября 1917 года занимались уже большевики, которые захватили власть в России вооруженным путем 25–26 октября. Вся страна была поделена на избирательные округа, причем, как правило, границы тогдашних избирательных округов совпадали с границами губерний. Специфика проведения выборов в Учредительное собрание заключалась в том, что они проводились не только в революционный период, но и период участия России в Первой мировой войне, в ходе которой была оккупирована западная часть ее территории (полностью Польша и Литва, западная часть Беларуси, половина Латвии и острова Моонзундского архипелага Эстонии). Из северо-западных губерний России полностью была оккупирована Гродненская губерния, почти полностью Виленская и часть Минской губернии. Не были затронуты немецкой оккупацией Витебская, Могилевская, Псковская и Смоленская губернии.

На территории северо-западных губерний России для выборов в Учредительное собрание было создано пять избирательных округов: Витебский, Минский, Могилевский, Псковский и Смоленский. Витебский, Могилевский, Псковский и Смоленский избирательные округа состояли, соответственно, из Витебской, Могилевской, Псковской и Смоленской губерний. В состав Минского избирательного округа входила почти вся Минская губерния (за исключением оккупированных немцами Новогрудского и частей Слуцкого и Пинского уездов) и неоккупированная немцами часть Виленской губернии (Вилейский, Дисненский и Ошмянский уезды). Избирательные права получило подавляющее большинство населения северо-западных губерний, так как одним из немногих существенных ограничений для участия в выборах был возраст – двадцать лет [1, с. 8]. Существенное ограничение для участия в выборах во Всероссийское Учредительное собрание кандидатских избирательных списков заключалось в том, что каждый из них должен был предоставить не менее ста подписей избирателей [1, с. 16–17]. Это ограничение сильно повлияло на выдвижение крестьянами северо-западных губерний России своих собственных, исключительно крестьянских, кандидатских списков, поскольку большинство крестьян были неграмотными и собрать необходимое количество подписей часто представлялось невозможным. Крестьяне большинства губерний России, включая северо-западные, как правило, на выборах во Всероссийское Учредительное собрание вступали в единый, коалиционный избирательный блок с ВПСР (Всероссийской партией социалистов-революционеров). Блок крестьян с партией социалистов-революционеров (эсеров) был обусловлен тем, что именно эта партия имела наиболее радикальную аграрную программу – социализации всех земель. Эсеровская аграрная программа предусматривала полное уничтожение частной собственности на землю и передачу ее в распоряжение крестьянских органов самоуправления для последующего передела между всеми крестьянами по уравнительному принципу (количеству едоков, т. е. членов семьи). Ввиду этого для всего российского крестьянства наиболее популярной являлась именно эсеровская аграрная программа, а не аграрные программы других политических партий, включая уже пришедшую к власти большевистскую партию. Впрочем, большевики, понимая важность получения ими голосов подавляющего большинства населения России в лице крестьянства, как и эсеры, рассчитывали перетянуть крестьян на свою сторону. Однако поначалу большевикам не удалось внести раскол в отношения крестьян с партией социалистов-революционеров, и блоковые соглашения с местными организациями партии эсеров в период подготовки проведения выборов в Учредительное собрание заключили Советы крестьянских депутатов всех северо-западных губерний. Впоследствии часть из них изменила свои позиции. Целиком и полностью верность блоку с партией социалистов-революционеров (эсеров) сохранили только крестьяне Могилевской губернии. На Могилевском губернском крестьянском съезде крестьяне приняли клятвенное решение голосовать на выборах во Всероссийское Учредительное собрание только за эсеровскую партию.

Совместный кандидатский избирательный список блока Могилевского губернского Совета крестьянских депутатов и Могилевской губернской организации социалистов-революционеров был зарегистрирован Могилевской окружной избирательной комиссией под № 1 [2, л. 14–14 об.]. В данном кандидатском списке, состоявшем из двадцати двух человек, крестьяне не были пред-

ставлены. Список состоял либо из лидеров партии эсеров, либо из руководителей местных эсеровских организаций Могилевской губернии. Вероятно, будучи недовольными отсутствием своих представителей в общем с эсерами кандидатском списке, крестьяне Могилевской губернии попытались участвовать в выборах и путем подачи других кандидатских избирательных списков. В Могилевскую окружную избирательную комиссию было подано два кандидатских избирательных списка: трудового крестьянства и интеллигенции Могилевской губернии и демократических организаций Климовичского уезда. В первом списке состояли восемь человек, но он не имел достаточного количества подписей избирателей (т. е. их было менее ста), поэтому данный список не был зарегистрирован. С регистрацией второго списка проблем не было, но в последний момент входившие в него кандидаты приняли решение снять свои кандидатуры и не участвовать в выборах [3, л. 347, 351, 388]. Кандидатский избирательный список большевистской партии (главного оппонента эсеровской партии на выборах) был зарегистрирован Могилевской окружной избирательной комиссией под № 11 [4]. Большевистский кандидатский список, включавший двенадцать человек, не имел представителей крестьянства, и в этом не было ничего удивительного, так как партия большевиков своей социальной базой считала пролетариат.

В Минском избирательном округе позиция крестьян по отношению к выборам во Всероссийское Учредительное собрание отличалась от позиции крестьянства в Могилевском избирательном округе. Несмотря на решение объединенного съезда крестьян Минской и неоккупированной части Виленской губерний голосовать на выборах в Учредительное собрание за партию эсеров, большевики сумели внести изменения в данное решение. Они провели альтернативный крестьянский съезд Минской и Виленской губерний. На этом съезде крестьяне уже приняли решение голосовать на выборах за большевистскую партию, что привело к расколу в рядах крестьян Минского избирательного округа [5, л. 406]. Тем не менее совместный кандидатский избирательный список блока партии социалистов-революционеров и Совета крестьянских депутатов Минской и неоккупированной части Виленской губерний был зарегистрирован Минской окружной избирательной комиссией под № 12 [6, л. 2–9]. В общем списке, состоявшем из восемнадцати человек, было несколько представителей крестьян, но располагались они во второй части общего списка и попасть в число избранных не могли. Кандидатский избирательный список большевистской партии Минская окружная избирательная комиссия зарегистрировала под № 9 [6, л. 2–9]. В большевистском кандидатском списке почти все семнадцать человек являлись либо лидерами партии большевиков, либо солдатами Западного фронта, которые были верными сторонниками РСДРП(б). Несколько рабочих и один крестьянин находились в конце общего списка. Необходимо отметить, что в названии данного избирательного списка не было указано, что он совместный с крестьянами, хотя последние его, безусловно, поддерживали.

В Минской губернии крестьяне также попробовали выставить на выборах свой отдельный кандидатский список – Калинковичского Совета крестьянских депутатов, который был отклонен Минской окружной избирательной комиссией [6, л. 2–9]. Причина отклонения не указывалась, но, по всей вероятности, он не имел достаточного количества подписей избирателей и потому не был зарегистрирован. В Витебском избирательном округе ситуация с отношением крестьян к кандидатским избирательным спискам резко отличалась от Могилевского и Минского избирательных округов. В Витебском избирательном округе партия эсеров не смогла заключить блок с губернским крестьянским съездом и выставила на выборах во Всероссийское Учредительное собрание только свой партийный избирательный список, на что, кстати, никто из историков, ранее исследовавших проблему выборов в Учредительное собрание, внимания не обращал. Кандидатский список партии эсеров был зарегистрирован Витебской окружной избирательной комиссией под № 1 [7, л. 1]. Из двенадцати человек эсеровского списка в первой его половине было двое простых крестьян, являвшихся либо членами партии социалистов-революционеров, либо сочувствующими ей, причем один из крестьян был латгальцем по национальности (Рускуль Иосиф Петрович) и уроженцем Люцинского уезда Витебской губернии, где проживало немало латгальцев [7, л. 1]. Желание эсеров Витебской губернии таким образом привлечь на свою сторону голоса крестьян и латгальцев не принесло им впоследствии ожидаемого эффекта. Это случилось из-за того, что

крестьяне хотели выставить (и сумели это сделать) на выборах в Учредительное собрание свой кандидатский список, а латгальское население Витебской губернии сумело зарегистрировать на выборах самостоятельный кандидатский список №11: социалистов-федералистов и крестьян Латгалии [7, л. 15 об.–16].

Большевики также не смогли заручиться поддержкой крестьян Витебской губернии. Они были вынуждены, как и эсеры, выставить на выборах в Учредительное собрание свой партийный список. Кандидатский избирательный список большевистской партии был зарегистрирован Витебской окружной избирательной комиссией под № 5 [7, л. 6–7]. В большевистском кандидатском списке состояли тринадцать человек, которые являлись лидерами партии большевиков и солдат Северного фронта русской армии. Последний, как и соседний фронт, Западный, был сильно большевизирован. Значительная часть крестьян Витебской губернии выставила на выборах в Учредительное собрание свой отдельный, беспартийный крестьянский избирательный список, который назывался списком крестьян Витебской губернии. Он был зарегистрирован Витебской окружной избирательной комиссией под № 13 [7, л. 19–20].

В выборах во Всероссийское Учредительное собрание по Витебскому избирательному округу был зарегистрирован и принимал участие еще один крестьянский список – № 14 граждан (т. е. крестьян) Болецкой волости Городокского уезда Витебской губернии [7, л. 20]. В этом списке состоял только один человек (житель деревни Рябы Поташенской волости Городокского уезда Иван Игнатьевич Кузьминский), который обозначил свою партийную принадлежность как эсер левой группы, т. е. левый эсер [7, л. 20].

Крестьянами Витебской губернии было подано в Витебскую окружную избирательную комиссию еще шесть своих избирательных списков: 1) Истрской волости Люцинского уезда; 2) деревень Шкираны и Ильюси Истрской волости Люцинского уезда; 3) деревни Лазары Истрской волости Люцинского уезда; 4) Аннапольского избирательного участка Люцинского уезда; 5) села Лесковичи Витебского уезда; 6) Струнской волости Полоцкого уезда [7, л. 21, 24–29]. Все они были отклонены Витебской окружной избирательной комиссией, так как, согласно законодательству о выборах, они либо были поданы позже установленного срока, либо содержали меньшее, чем требовалось, количество подписей избирателей.

В Псковской губернии местной эсеровской организации удалось заключить блоковое соглашение с псковским губернским Советом крестьянских депутатов. Их совместный кандидатский избирательный список был зарегистрирован Псковской окружной избирательной комиссией под № 3 [8–11]. В этом совместном списке состояли двенадцать человек, из которых три являлись крестьянами Псковской губернии, а один из них (В. И. Уткин) удостоился занять второе место в общем кандидатском списке, тогда как двое других крестьян занимали замыкающие места [8–11]. Крестьяне Псковской губернии подали для регистрации два самостоятельных кандидатских списка, но Псковская окружная избирательная комиссия их отклонила, поскольку они были поданы с нарушениями норм тогдашнего выборного законодательства [8–11]. Большевики не сумели заручиться серьезной поддержкой крестьянства Псковской губернии и выставили на выборах в Учредительное собрание свой отдельный партийный список под № 6 [8–11].

В большевистский партийный список входили двенадцать человек, которые являлись либо лидерами большевистской партии, либо солдатами Северного фронта, а крестьян в нем не было вовсе. В Смоленской губернии местная эсеровская организация сумела заключить блоковое соглашение со Смоленским губернским Советом крестьянских депутатов. Их совместный кандидатский избирательный список был зарегистрирован Смоленской окружной избирательной комиссией под № 3 [12]. В этом списке зарегистрированы четырнадцать человек, из которых только один являлся крестьянином Юхновского уезда Смоленской губернии. Все остальные были либо лидерами партии эсеров (А. А. Аргунов и Е. К. Брешко-Брешковская), либо руководителями местных эсеровских организаций. Большевики в Смоленской губернии выставили на выборах в Учредительное собрание свой отдельный партийный список под № 7 [12]. В большевистском кандидатском списке состояли четырнадцать человек и крестьян среди них не было. Достаточно неожиданно для многих местных партийных организаций попытку получить под-

держку части крестьянства Смоленской губернии сумела организация партии энесов (народных социалистов), которая выставила на выборах во Всероссийское Учредительное собрание сразу два кандидатских списка: 1) № 2 – крестьян, сочувствующих партии энесов; 2) № 4 – трудовой народно-социалистической партии [12]. В списке № 2 было только две кандидатуры (начальника милиции Юхновского уезда С. Н. Семенова и врача из села Кикино все того же Юхновского уезда Смоленской губернии А. А. Клитина) [12]. В список № 4 входили двенадцать человек, однако, к сожалению, определить их социальную принадлежность не удалось, ввиду чего не представлялось возможным определить количество крестьян в этом кандидатском списке [12]. Крестьяне трех волостей Смоленской губернии (Прудковской, Остришской и Грудковской) хотели выставить на выборах свои отдельные кандидатские избирательные списки, но они были поданы с большими нарушениями, ввиду чего были отклонены Смоленской окружной избирательной комиссией [13, л. 22, 30].

Обратимся к итоговым результатам выборов во Всероссийское Учредительное собрание по всем перечисленным избирательным округам. На выборах в Учредительное собрание по Могилевскому избирательному округу уверенную победу одержал список № 1 (блока Могилевского губернского Совета крестьянских депутатов и Могилевской губернской организации социалистов-революционеров), получивший 70,6% голосов, на втором месте оказался список № 11 (большевистской партии) с 12,8% голосов избирателей [2, л. 52].

В Минском избирательном округе первое место занял список № 9 (партии большевиков), получивший 63,1% голосов, на втором месте оказался список № 12 (партии социалистов-революционеров и Совета крестьянских депутатов Минской и Виленской губерний) с 19,8% голосов [6, л. 67–69, 71].

На выборах в Учредительное собрание в Витебском избирательном округе победил список № 5 (большевистской партии), получивший 51,3% голосов, список № 1 (партии эсеров) с 26,8% оказался вторым, список № 13 (крестьян Витебской губернии) получил только 1,7% голосов избирателей, список № 11 (социалистов-федералистов и крестьян Латгалии) – 4,8%, а список № 14 (граждан Болецкой волости Городокского уезда Витебской губернии) сумел набрать только 0,1% [7, л. 68].

В Смоленском избирательном округе на выборах во Всероссийское Учредительное собрание победили большевики (список № 7), которые получили 54,1% голосов, список № 3 партии эсеров и смоленского губернского Совета крестьянских депутатов) занял второе место с 38,8% голосов, список № 2 (крестьян, сочувствующих партии энесов) получил только 0,1%, а список № 4 (трудовой народно-социалистической партии) – 0,3% [14, л. 105]. В Псковской губернии победа на выборах в Учредительное собрание досталась списку № 3 (блока партии эсеров и псковского губернского Совета крестьянских депутатов) – 57,3% голосов. Вторыми были большевики (список № 6) – 33,7% [15, л. 60–61].

Депутатами Всероссийского Учредительного собрания от Могилевского избирательного округа стали пятнадцать человек, среди которых было двенадцать эсеров и два большевика. От Всероссийской партии социалистов-революционеров депутатами стали: И. П. Коварский, С. М. Малыщицкий, П. М. Воронов, Ш. А. Рапорт (он же – С. А. Анский), А. А. Цветаев, И. Г. Малеев, Л. А. Хрисаненков, М. Ф. Засорин, А. Е. Буслов, Р. Л. Шишаев, Е. М. Закревский и Т. Я. Василевский. От большевистской партии во Всероссийское Учредительное собрание от Могилевского избирательного округа прошли Г. М. Леплевский и Л. М. Каганович (будущий сталинский нарком). Еще одно депутатское место в Учредительном собрании досталось Я. И. Мазе (представителю еврейского национального избирательного комитета) [16, л. 2, 66–68, 80]. Представителей крестьян от Могилевского избирательного округа в Учредительное собрание избрано не было.

От Минского избирательного округа в Учредительное собрание были избраны шестнадцать человек, одиннадцать из которых являлись большевиками, четверо – эсерами и один – представителем еврейского национального избирательного комитета. От большевистской партии депутатами Всероссийского Учредительного собрания стали: К. И. Ландер, Л. В. Громашевский,

А. И. Таганов, Ю. М. Лещинский, С. Я. Бобинский, Н. И. Кривошеин, В. Ф. Кожуро, В. С. Селезнев, И. Я. Алибегов, В. Н. Фрейман и Н. В. Шлегель. От эсеров в Учредительное собрание прошли П. Я. Гамзагурди, В. И. Дризо, И. П. Нестеров и О. С. Балай. Депутатом Всероссийского Учредительного собрания от еврейского национального избирательного комитета был избран Ю. Д. Бруцкус [6, л. 67–69, 71]. Только один из избранных большевиков (В. Ф. Кожуро) был крестьянином. Следует отметить, что попал он в депутаты случайно, так как все наиболее видные деятели из большевистского кандидатского списка были избраны также и по избирательным округам Северного и Западного фронтов русской армии и предпочли стать депутатами Учредительного собрания именно от военных округов. В этом ничего удивительного не было, поскольку в большинстве своем ими являлись солдаты-большевики Северного и Западного фронтов, а освободившиеся места в Минском избирательном округе достались последним из общего большевистского избирательного списка, в числе которых значился и В. Ф. Кожуро. У эсеров в Минском избирательном округе депутатами Учредительного собрания стали партийные функционеры, а крестьяне, находившиеся во второй половине эсеровского кандидатского списка, не прошли.

От Витебского избирательного округа в Учредительное собрание были избраны девять депутатов, шесть из которых были большевиками, а три – эсерами. От большевиков депутатами Всероссийского Учредительного собрания были избраны: Л. Б. Розенфельд (Каменев), Ф. Э. Дзержинский, С. М. Саркисянц, С. В. Чешейко-Сохацкий, Б. Д. Пинсон и З. О. Ривкин. От партии социалистов-революционеров депутатами Учредительного собрания стали: А. А. Гизетти, М. Д. Болдыш и А. А. Булат [17, л. 171]. Единственным крестьянином-депутатом от Витебского избирательного округа стал эсер М. Д. Болдыш.

От Смоленского избирательного округа в Учредительное собрание были избраны десять депутатов: шесть большевиков и четыре эсера. От большевиков депутатами Учредительного собрания были избраны: А. В. Луначарский, С. В. Иванов, М. П. Ремизов, Г. С. Овсянник, И. А. Андреев и Н. Н. Конопацкий. От эсеров депутатами Всероссийского Учредительного собрания были избраны: А. А. Аргунов, В. В. Подвицкий, Г. А. Кутузов и М. Ф. Егоров [16, л. 16–17, 96, 118–119; 18, л. 158].

В Псковском избирательном округе были избраны восемь депутатов Всероссийского Учредительного собрания, из которых пять являлись эсерами и три – большевиками. От эсеров депутатами Учредительного собрания стали: Г. К. Покровский, В. И. Уткин, Л. Л. Беклешов, Н. И. Ольхин и М. И. Сафонов. От большевиков Учредительное собрание прошли: М. П. Ушарнов, А. А. Иоффе (Крымский) и А. Я. Юров [15, л. 60–61].

Основываясь на приведенных данных, можно сделать следующие выводы:

1) уверенная победа на выборах во Всероссийское Учредительное собрание в Могилевском избирательном округе была получена эсерами благодаря тому, что крестьяне Могилевской губернии остались верны данной ими клятве голосовать только за эту партию;

2) проигрыш большевистской партии в Могилевском избирательном округе был обусловлен низкой, по сравнению с эсерами, популярностью большевиков среди крестьянства Могилевской губернии;

3) меньшая популярность большевиков среди крестьянства Могилевской губернии была обусловлена меньшей активностью и численностью большевистских организаций по сравнению с эсеровскими организациями;

4) в Минском избирательном округе одной из причин победы большевиков явился тот раскол, который они сумели внести в ряды крестьян Минской и неоккупированной части Виленской губерний, благодаря чему большевики получили немалое количество голосов крестьян;

5) в немалой степени победа в Минском избирательном округе досталась большевикам ввиду того, что они использовали для влияния на крестьянство солдатские массы Западного фронта, который был сильно большевизирован;

6) эсеровские организации Минской и Виленской губерний не сумели сохранить достигнутое ими накануне выборов влияние на крестьянство этих губерний, предотвратить его раскол, что

и стало одной из причин поражения социалистов-революционеров в Минском избирательном округе;

7) в Витебском избирательном округе большевики одержали победу также благодаря расколу среди крестьянства Витебской губернии, когда накануне выборов заключили блоковое соглашение со списком № 14 (граждан Болецкой волости Городокского уезда Витебской губернии);

8) очень большую помощь большевикам в достижении ими победы в Витебской губернии оказали солдаты Северного фронта, который, как и Западный, был очень сильно большевизирован;

9) эсеры Витебской губернии не сумели заключить перед выборами в Учредительное собрание блоковое соглашение с Витебским губернским Советом крестьянских депутатов, что в значительной степени предопределило их поражение в Витебском избирательном округе;

10) в Псковском избирательном округе, несмотря на попытки расколоть ряды местного крестьянства и привлечь на свою сторону солдат Северного фронта, оказавших большое влияние на ход голосования, большевики, тем не менее, заняли только второе место, уступив пальму первенства эсерам;

11) эсеровские организации Псковской губернии сумели сохранить влияние на крестьянские массы, что стало залогом их победы в Псковском избирательном округе;

12) в Смоленском избирательном округе большевики получили за счет масштабных правонарушений при проведении выборов (в чем им активно помогали солдаты Западного фронта) первое место, обойдя своих постоянных соперников (эсеров);

13) эсерам в Смоленской губернии не помогло заключение блокового соглашения со Смоленским губернским Советом крестьянских депутатов, поскольку очень велики были масштабы правонарушений, допущенных большевиками и верными им солдатами Западного фронта, ввиду чего эсеры сумели занять не первое, а второе место в избирательной гонке.

В завершение следует отметить, что в период проведения выборов в Учредительное собрание на территории северо-западных губерний России было допущено большое количество правонарушений, которые весьма существенно отразились на итогах выборов. Подавляющее большинство этих правонарушений было допущено представителями партии большевиков и верными им солдатами Северного и Западного фронтов русской армии, однако эта проблема, на наш взгляд, заслуживает отдельной публикации.

Список использованной литературы

1. Положение о выборах в Учредительное собрание. – Пг.: Изд. Всерос. Центр. Исп. Ком. Сов. р. и с. д., 1917. – 320 с.
2. НАРБ (Национальный архив Республики Беларусь). – Ф. 863. Оп. 1. Д. 1.
3. НАРБ. – Ф. 863. Оп. 1. Д. 2.
4. Могилевская жизнь. – 1917. – 22 окт.
5. НАРБ. – Ф. 60 п. Оп. 2. Д. 68.
6. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. 1810. Оп. 1. Д. 272.
7. НАРБ. – Ф. 623. Оп. 2. Д. 8.
8. Псковская жизнь. – 1917. – 15 окт.
9. Псковская жизнь. – 1917. – 19 окт.
10. Псковская жизнь. – 1917. – 21 окт.
11. Псковская жизнь. – 1917. – 24 окт.
12. Смоленский вестник. – 1917. – 20 окт.
13. ГАРФ. – Ф. 1810. Оп. 1. Д. 375.
14. ГАРФ. – Ф. 1810. Оп. 1. Д. 91.
15. ГАРФ. – Ф. 1810. Оп. 1. Д. 342.
16. ГАРФ. – Ф. 1810. Оп. 1. Д. 32.
17. НАРБ. – Ф. 623. Оп. 2. Д. 1.
18. ГАРФ. – Ф. 1810. Оп. 1. Д. 105.

Поступила в редакцию 05.01.2016

УДК 63(467)(091)«1943–1991»:930.1

М. У. СМЯХОВІЧ

**ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ГІСТОРЫІ СЕЛЬСКОЙ ГАСПАДАРКІ БЕЛАРУСІ:
ЗДАБЫТКІ І ПРАБЛЕМЫ (1943–1991 гг.)**

*Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск, Беларусь,
e-mail: smenic18@mail.ru*

Выделяются периоды, характеризуются их особенности. Отмечается, что за послевоенные годы в Беларуси было создано более 70 диссертационных работ. Акцентируется внимание на проблемах, которые остались вне поля зрения историков или были плохо разработаны.

Ключевые слова: периоды, школы, монографии, диссертации, зарубежные исследования, тенденции развития, аграрная политика, материально-техническая база.

М. U. SMIAKHOVICH

**HISTORIOGRAPHY OF AGRICULTURE OF BELARUS:
PROBLEMS AND ACHIEVEMENTS (1943–1991)**

*National Academy of Sciences of Belarus, Institute of History, Minsk, Belarus,
e-mail: smenic18@mail.ru*

The author highlighted the periods, characterized their peculiarities. It has been noted that more than 70 theses have been created in the post-war years in Belarus. The author focused attention on the problems which remained out of sight of historians or were insufficiently studied.

Keywords: periods, schools, monographs, dissertations, foreign research, development trends, agricultural policy, material and technical base.

Уводзіны. Гістарыяграфію гісторыі сельскай гаспадаркі Беларусі можна падзяліць на два перыяды. Першы ахоплівае 1943–1991 гг. У цэлым гэта быў перыяд беларускай савецкай гістарычнай школы, у межах якой развівалася гістарыяграфія ўвогуле і аграрная гістарыяграфія ў прыватнасці. У гэты перыяд была падрыхтавана асноўная колькасць манаграфічных і дысертацыйных распрацовак па гісторыі савецкай сельскай гаспадаркі.

Другі перыяд ахоплівае 1992–2015 гг. – гэта перыяд нацыянальнай (суверэннай) беларускай гістарычнай школы. За гады суверэнітэту айчынных даследчыкі паступова пазбаўляліся недахопаў савецкага часу, аднак аграрнай гісторыяй у намінацыі дысертацыі і манаграфіі займаліся толькі асобныя даследчыкі.

У цэлым савецкая гістарычная школа, у тым ліку і беларуская савецкая, валодалі якасцямі, якія моцна адбіваліся на выніках даследаванняў. У першую чаргу гэта быў класава-партыйны падыход, калі «гістарычная літаратура ў Беларускай ССР была непасрэдна падпарадкавана ідэалагічным партыйна-савецкім структурам» [9, с. 9]. На думку акадэміка М. Касцюка, характэрнай асаблівасцю савецкай гістарыяграфіі таго часу было тое, што «не спецыялісты-гісторыкі, а ўладныя структуры і іх функцыянеры вызначалі напрамкі распрацовак і ацэнкі гістарычных падзей, падганяючы ўсё гэта пад вырашэнне бягучых і, як ім уяўлялася, перспектывных ідэалагічных задач» [25, с. 97].

Вывучэнню эканамічнай праблематыкі ў СССР надавалася значная ўвага. Даследаванне праблем аграрнай або прамысловай вытворчасці было абавязковым з той нагоды, што ў складаных рэаліях сацыяльнага жыцця другой паловы XX ст. савецкага чалавека неабходна было пераконваць у правільнасці камуністычнай перспектывы. Таму асноўнай мэтай навуковых распрацовак з’яўлялася пацвярджэнне сапраўднасці тэарэтычных высноў К. Маркса, Ф. Энгельса і У. Леніна наконт ролі і месца Камуністычнай партыі ў гісторыі пралетарыяту і руху чалавецтва да камуністычнай фармацыі [46, с. 195].

Характэрнай рысай такога роду даследаванняў была арыентацыя на шырокае цытаванне прац К. Маркса, Ф. Энгельса і У. Леніна. Гэтыя працы лічыліся своеасаблівымі крыніцамі, канцэптуальны змест, меркаванні і высновы якіх па гістарычных пытаннях не падлягалі сумненню [46, с. 195, 197]. «Мы ж на працягу дзесяцігоддзяў спрабавалі шукаць адказы на ўсе выпадкі жыцця ў цытатах класікаў», таму «тэорыі была адведзена роля апалагетычнага абслугоўвання афіцыйнай палітыкі», – прызнаўся М. Гарбачоў у 1990 г. [17, с. 87, 88]. Ад спецыялістаў сацыяльна-гуманітарных навук, у тым ліку і гісторыкаў, гэта не патрабавала самастойнасці, глыбокага аналізу прадмета даследавання, паколькі аўтарскія высновы даследчыкаў ўсё роўна грунтаваліся на цытатах класікаў марксізму-ленінізму.

Такі падыход да сутнасці навуковай працы перашкаджаў вывучэнню гісторыі Беларусі савецкага часу зыходзячы з прынцыпаў аб’ектыўнасці і гістарызму. Таму гістарычная навука ў СССР і БССР страціла функцыю *magistra vitae* – настаўніцы жыцця. Такой настаўніцай была не навука, а бюракратычны апарат правячай партыі, дзейнасць якога знаходзілася па-за межамі навуковай крытыкі.

Зыходзячы з адзначанага вышэй, *мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца характарыстыка асаблівасцей гістарыяграфічнага адлюстравання тэндэнцый развіцця сельскай гаспадаркі Беларусі і вызначэнне праблем, якія маюць патрэбу ў больш грунтоўным даследаванні.*

Асноўная частка. У межах беларускай савецкай гістарычнай школы гісторыя сельскай гаспадаркі знайшла адлюстраванне ў розных працах. Перш за ўсё – на старонках манаграфічных прац, у тым ліку калектыўных, дысертацыйных даследаванняў. Адной з найбольш маштабных калектыўных распрацовак была падрыхтаваная Інстытутам гісторыі АН БССР «Гісторыя Беларускай ССР» у пяці тамах [10]. На старонках гэтага выдання шмат увагі нададзена апісанню колькасных паказчыкаў, якія былі звязаны з накіраваннем у вёску капітальных укладанняў дзяржавы, павелічэннем машынна-трактарнага парка спачатку МТС, а затым і калгасаў, электрыфікацыяй вёскі, выкананнем дырэктыў з’ездаў і пленумаў КПСС–КПБ. Пэўнае месца адведзена адлюстраванню вынікаў развіцця сельскай гаспадаркі па кожнай пяцігодцы, ухваленню дасягненняў перадавых калгасаў і саўгасаў. Не было пакінута без увагі кадравое пытанне. Статыстычны матэрыял гэтай манаграфіі не страціў сваёй актуальнасці і запатрабаванасці. Аднак метадалагічныя прынцыпы, уласцівыя класаваму падыходу ў асвятленні гістарычных фактаў, падзей і з’яў, якімі карысталіся аўтары гэтага выдання, не дапамагалі ў пошуку аб’ектыўнай ісціны. «У пятым томе раскрываецца тытанічная барацьба працоўных Савецкай Беларусі пад кіраўніцтвам КПБ за ажыццяўленне велічных планаў гаспадарчага і культурнага будаўніцтва», – падкрэсліваецца ў заключэнні манаграфіі [10, с. 730]. Адпаведна аналізу пралікаў і правалаў у ажыццяўленні гэтых «велічных планаў» увагі практычна не надавалася.

Даследаванню розных пытанняў аграрнай гісторыі, як ужо згадвалася, былі прысвечаны дысертацыйныя працы. Найбольшая іх колькасць выканана па спецыяльнасці 07.00.01 – гісторыя КПСС. За перыяд з 1943 па 1991 г. па адзначанай спецыяльнасці ў БССР было падрыхтавана больш за 50 доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый. Гэта доктарскія дысертацыі І. Зубава [21], М. Шытава [51], кандыдацкія дысертацыі А. Арбузава [4], Л. Бароўкі [8], Г. Дубінчыка [19], В. Доркіна [18], В. Касовіча [24], С. Шаўрука [50] і іншых гісторыкаў.

Па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя за перыяд з 1943 па 1991 г. было падрыхтавана 11 дысертацый, якія прысвечаны развіццю сельскай гаспадаркі БССР у 1943–1991 гг., з іх – тры доктарскія і 8 кандыдацкіх. Доктарскія дысертацыі абаранілі А. Белязо, М. Кузняцоў [28], І. Палуян [42], кандыдацкія – А. Балыкоў [5], І. Котаў [27] і інш.

Многія даследчыкі апублікавалі тэматычныя манаграфічныя творы: Л. Бароўка, А. Беязо, Ю. Бярозкін, В. Доркін, А. Галаўко, В. Генералаў, І. Зубаў, М. Кузняцоў, І. Палуян і іншыя гісторыкі.

Безумоўна, шмат якія пытанні развіцця сельскай гаспадаркі БССР у 1943–1991 гг. знайшлі сваё адлюстраванне ў працах беларускіх савецкіх гісторыкаў. Храналогія дысертацый і манаграфій, як правіла, была звязана з выкананнем БССР пяцігадовых планавых заданняў. Звычайна навукоўцы вывучалі розныя кірункі дзейнасці камітэтаў КПБ па рэалізацыі палітыкі, акрэсленай рашэннямі з’ездаў і пленумаў КПСС–КПБ. Найперш гэта тычылася колькасных паказчыкаў у вытворчасці прадукцыі раслінаводства і жывёлагадоўлі. Пільная ўвага звярталася на фінансавую падтрымку сельскай гаспадаркі па лінні капіталовых укладанняў, развіццё матэрыяльна-тэхнічнай базы калгасаў і саўгасаў.

Пытанне адбудавання беларускай вёскі, намаганні партыйных камітэтаў па арганізацыі калгасна-саўгаснай вытворчасці падчас IV пяцігодкі разглядаліся ў працах А. Беязо, В. Генералава, М. Гурыновіча [14], І. Зайцава [20], І. Лугоўцава [30], М. Ляшко [33], І. Котава. Асобныя навукоўцы вывучалі працэс калектывізацыі заходнебеларускай вёскі – Г. Барадач, К. Дамарад, Н. Івашчанка, Ф. Клішын, П. Пышкін.

Адлюстраванню асаблівасцей сялянскага жыцця і працы прысвечана манаграфія А. Беязо «Крестьянство Белоруссии на пути к развитому социализму (1950–1960 гг.)». У гэтым творы навукова абгрунтаванай з’яўляецца выснова, што «ў гісторыі калгаснага сялянства і беларускай вёскі 1950-я гады займаюць асаблівае месца. Гэта быў перыяд адбудавання даваеннай эканомікі калгасаў і далейшага ўздыму сельскагаспадарчай вытворчасці, завяршэння калектывізацыі сялянскіх гаспадарак заходніх абласцей рэспублікі» [6, с. 3, 5]. Разам з тым сцвярджэнні А. Беязо, што «савецкі гістарычны вопыт сацыялістычнай перабудовы вёскі не страціў сваёй актуальнасці і ў палітычных адносінах», што «сацыяльны прагрэс савецкай вёскі прасочваецца па ўсіх напрамках эканамічнага і культурнага развіцця і больш за ўсё ў няўхільным ўздыме жыццёвага ўзроўню работнікаў сельскай гаспадаркі», што «ўсе гэтыя дасягненні сталі магчымымі дзякуючы ажыццяўленню ленінскага кааператыўнага плана, перамозе калгаснага ладу ў БССР» [6, с. 3– 5], былі выкананы на мове партыйнай ідэалогіі. Шмат у чым на такой мове былі напісаны многія дысертацыі і манаграфіі беларускіх савецкіх гісторыкаў.

Дысертацыйныя даследаванні (у колькасці прыкладна ад 3 да 8) былі створаны па гісторыі развіцця сельскай гаспадаркі БССР на працягу кожнай пяцігодкі. Калі поспехі ў развіцці сельскай гаспадаркі ў якой-небудзь пяцігодцы былі больш уражлівымі, колькасць дысертацый, выкананых па гэтай пяцігодцы, павялічвалася. Да прыкладу, значнымі былі дасягненні беларускай вёскі ў гады VIII пяцігодкі. Дысертацыі А. Арбузава, В. Заварына, П. Корнева, А. Лаўрухіна, А. Міцкевіча, І. Мікуліча, В. Шчэрбава прысвечаны аналізу дзейнасці партыйных камітэтаў КПБ па павышэнні ролі мясцовых саветаў у развіцці сельскай гаспадаркі, укараненні дасягненняў навукі і перадавога вопыту ў аграрную вытворчасць, спроб палепшыць становішча ў грамадскай жывёлагадоўлі, развіцці сацыялістычнага саборніцтва, падрыхтоўцы спецыялістаў для калгасна-саўгаснай вытворчасці. У IX пяцігодцы ў сельскай гаспадарцы СССР і БССР справы ішлі не лепшым чынам, дысертацыі па розных старонках жыцця беларускай вёскі, аграрнай вытворчасці таго часу падрыхтавалі А. Акулік, В. Касовіч, В. Мацэль, У. Тугай.

Асобны корпус гістарыяграфіі складаюць даследаванні, у якіх разглядаўся працэс стварэння індустрыяльнай базы сельскай гаспадаркі, прасочвалася дзейнасць мясцовых саветаў па падтрымцы і наладжванні працы МТС. Гэта знайшло адлюстраванне ў працах А. Галаўко [12], Ю. Бярозкіна, С. Шаўрука, В. Буракова, А. Мюзіева, А. Лаўрухіна.

А. Галаўко распавядае аб спробах мясцовых Саветаў у 1956 г. дапамагчы калгасам у арганізацыі працы брыгад МТС: «У сельскі Савет паступала шмат сігналаў ад калгаснікаў аб бяздзейнасці трактарнай брыгады, аб яе нежаданні наладзіць дзелавы кантакт з паляводчымі брыгадамі... Трактарысты несвоечасова выходзілі на працу». Каб выправіць становішча, старшыня Трасцянецкага сельскага Савета Мінскага раёна А. Дуксін вырашыў «прысутнічаць на пасяджэнні савета Бальшавіцкай МТС» [12, с. 10]. Аднак і гэта мала дапамагала. У рэшце рэшт «пры МТС былі створаны інструктарскія групы на чале з сакратарамі райкамаў партыі» [12, с. 11].

Пытанне ўплыву дзейнасці мясцовых Саветаў на калгасна-саўгасную вытворчасць разглядаецца ў манаграфіі Ю. Бярозкіна [7]. Ён піша, што ў 1953 г. «тэхнічная аснашчанасць саўгасаў была вышэй, чым калгасаў», у гэтым годзе кожны саўгас меў у сярэднім 6,4 трактара супраць 5,2 трактара ў 1950 г. [7, с. 11]. Аднак ён не адзначае, чаму калгасы не мелі машынна-трактарнай тэхнікі, не аналізуе прычыны такога становішча.

Некаторыя даследчыкі займаліся вывучэннем формаў і сродкаў матывацыі палітычнай і працоўнай актыўнасці калгаснікаў, шмат прац было створана па праблеме разгортвання сацыялістычнага спаборніцтва. Гэтую праблематыку даследавалі А. Беязо, М. Гурыновіч, В. Заварын, І. Зубаў, М. Ляшко, М. Жылінскі, В. Тугай і інш.

Адной з самых папулярных і найбольш даследаваных тэм была падрыхтоўка кіруючых кадраў, спецыялістаў сельскай гаспадаркі, спецыялістаў масавых прафесій. У савецкай рэчаіснасці вырашэннем кадравага пытання займаліся партыйныя камітэты, камсамольскія і прафсаюзныя арганізацыі, мясцовыя Саветы. Адпаведна працы гісторыкаў прысвячаліся адлюстраванню іх намаганняў па ўмацаванні калгасаў і саўгасаў спецыялістамі сельскай гаспадаркі, высветленню магчымасцей і намаганняў беларускіх ВНУ, якія рыхтавалі гэтых спецыялістаў. Пытанне арганізацыйна-гаспадарчага, у тым ліку кадравага, умацавання калгасаў і саўгасаў разглядалі В. Бабкоў, Л. Бароўка, В. Галаван, Н. Гудава, В. Доркін, Г. Лінаў, І. Лугоўцаў, А. Мухін, І. Міцкевіч, І. Палуян, М. Прылепка, В. Чальцоў, Н. Шытаў, Н. Якуш, П. Ярошка і інш.

Праблематыкай комплекснай механізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці займаліся М. Злобін, М. Кузняцоў і В. Шытаў, разгляду становішча ў жывёлагадоўлі і раслінаводстве прысвяцілі свае дысертацыі В. Касовіч, П. Корнеў, В. Мацель, М. Уласенка. Пытанне ўкаранення дасягненняў навукі і перадавога вопыту ў сельскую гаспадарку даследавалі А. Арбузаў, В. Карбалевіч, В. Шыцік і інш.

Для свайго часу манаграфічнае даследаванне М. Кузняцова было значным дасягненнем беларускай савецкай гістарыяграфіі. Напісаная на аснове вывучэння шырокага пласта крыніц, яго манаграфія была прысвечана раскрыццю ўзрастаючай ролі партыйных камітэтаў і пярвічных партыйных арганізацый КПБ у ажыццяўленні спецыялізацыі і канцэнтрацыі аграрнай вытворчасці. М. Кузняцоў звярнуў увагу на якасны рост сельскіх партыйных арганізацый, падрыхтоўку кіруючых кадраў і спецыялістаў масавых прафесій для вёскі, умацаванне матэрыяльна-тэхнічнай базы земляробства і жывёлагадоўлі, барацьбу партыйных арганізацый за меліярацыю і хімізацыю вытворчасці, перавод жывёлагадоўлі на прамысловую аснову, спецыялізацыю і канцэнтрацыю ў земляробстве, развіццё аграпрамысловай інтэграцыі, працоўную актыўнасць вяскоўцаў [29, с.200]. Што тычыцца вопыту партыйнай работы, уплыву парткамаў на вяскоўцаў, то ў заключэнні М. Кузняцоў прыйшоў да высновы, што «краевугольным камянем партыйнай работы павінна стаць адзінства слова і справы ... рашучая барацьба з “краснабаямі”, “абяцалкінымі”, парушальнікамі працоўнай дысцыпліны», што моладзь трэба «натхняць на вялікія справы, на ўдарную працу» [29, с. 186, 187]. Сапраўды, такія задачы партыйных арганізацый спрабавалі вырашаць. Аднак яшчэ М. Хрушчоў патрабаваў ад партыйнага апарату пазбаўляцца, як ён гаварыў, ад «алілуйшчыкаў» і «прафанаў» [49, с. 59, 63, 73].

Калі засяродзіць увагу на аналізе навуковай вартасці дысертацый, выкананых у 1943–1991 гг., неабходна адзначыць, што ў пераважнай большасці прац асобныя палажэнні, якія выносіліся на абарону, у рэаліях сучасных падыходаў і ацэнак не адпавядаюць крытэрыям актуальнасці і сацыяльнай запатрабаванасці, прычым незалежна ад таго, па якой спецыяльнасці была выканана праца.

Да прыкладу, звернем увагу на палажэнні, якія абараняліся М. Кузняцовым. Ён даказваў, што «міжгаспадарчая кааперацыя, аграпрамысловая інтэграцыя, новы ўзровень абагульнення аграрнай вытворчасці – вынік творчага ўзбагачэння партыяй тэарэтычных палажэнняў класікаў марксізму-ленінізму аб грамадскім падзеле працы» [28, с. 52]. В. Касовіч падкрэсліваў, што «дзейнасць партыйнай арганізацыі рэспублікі па кіраўніцтве развіццём жывёлагадоўлі пераkanaўча пацвердзіла адну з заканамернасцей развіцця сацыялістычнага грамадства ў перыяд

развітога сацыялізму – няўхільнае ўзрастанне ролі КПСС у жыцці краіны, у стварэнні матэрыяльна-тэхнічнай базы камунізму» [24, с. 19].

Змястоўныя матэрыялы па гісторыі беларускага сялянства, асаблівасцях развіцця аграрнай вытворчасці змяшчаюцца ў манаграфічных выданнях, якія падчас перабудовы былі падрыхтаваны М. Касцюком [26], І. Марчанкам [35], У. Навіцкім. Гэтыя выданні шмат у чым не страцілі актуальнасці. Для тагачаснай даследчыцкай практыкі праца М. Касцюка была наватарскай. Ад іншых прац яе адрознівае шырокае кола пытанняў, якія былі разгледжаны: ад пачатку стварэння першых саўгасаў у 1919 г. і да намаганняў партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва БССР у кірунку выканання заданняў Харчовай праграмы БССР. «У Харчовай праграме адсутнічае не толькі аналіз, але і канстатацыя недахопаў у развіцці сельскагаспадарчай вытворчасці, што прывяло да яе прыняцця як надзвычайнай меры», – слухна заўважыў М. Касцюк [26, с. 61].

Плённыя гістарыяграфічныя напрацоўкі былі зроблены ў другі перыяд – перыяд развіцця нацыянальнай (суверэннай) гістарычнай школы. У 1992 г. абарона дысертацый па спецыяльнасці «гісторыя КПСС» была спынена, гісторыкі атрымалі магчымасць ствараць працы, кіруючыся прынцыпам свабоды творчасці і правам свабоднага выбару гістарычнай тэматыкі. З 1992 па 2015 г. беларускімі навукоўцамі былі выдадзены калектывныя працы, на старонках якіх знайшла адлюстраванне гісторыя сельскай гаспадаркі. У другой частцы «Нарысаў гісторыі Беларусі» [39] пасляваеннае гаротнае становішча беларускай вёскі, цяжкасці перыяду хрушчоўскага «крутога ўздыму», пралікі ў арганізацыі калгасна-саўгаснай вытворчасці, складанасці пераходу на цывілізаваную грашовую аплату працы калгаснікаў, уплыў Чарнобыльскай катастрофы на сельскую гаспадарку БССР асветлены больш усебакова.

Даволі грунтоўна разгледжаны працэс развіцця аграрнай вытворчасці на старонках 6-га тома шасцітомнай «Гісторыі Беларусі» (аўтары адпаведных параграфў У. Навіцкі, А. Сарокін). Аднак у гэтым выданні не хапае аналізу тэндэнцый развіцця аграрнай вытворчасці, асабліва ў перыяд 1950–1960 гг. У параграфе 6-га тома «Складанасці аднаўлення сельскай гаспадаркі. Спробы ўдасканалення калгасна-саўгаснага ладу» [9, с. 255–263] не гаворыцца аб пачатку разгортвання працэсу спецыялізацыі сельскай гаспадаркі ў БССР у 1950-я гг., пра яго ўплыў на працу калгасаў і МТС.

У перыяд пасля 1991 г. гісторыі аграрнай вытворчасці ў Беларусі прысвяцілі свае творы В. Саковіч [43; 44], С. Казлова [23], А. Ціманава [48]. Дысертацыя А. Ціманавай была прысвечана даследаванню асаблівасцей паўсядзённага жыцця і працоўнай дзейнасці сялянства на тэрыторыі БССР, якая была вызвалена ад акупантаў у верасні 1943 г. – маі 1945 г. У працы, разам з іншымі, закраналася пытанне стварэння калгасных гаспадарак на вызваленай тэрыторыі БССР, адзначалася, што на 1 студзеня 1945 г. вясковае насельніцтва БССР складала 83% ад усяго насельніцтва рэспублікі. А. Ціманава прыйшла да высновы, што адбудаванне калгасаў адбывалася як мэтанакіравана, шляхам адміністрацыйнага ціску на сялян, так і на добраахвотнай аснове, па ініцыятыве саміх сялян. Яна адзначае, што «аб'яднанне ў калгасы было эканамічна выгадна, паколькі сумеснымі намаганнямі можна было карыстацца дзяржаўнымі крэдытамі, хутчэй аднаўляць гаспадарку» [48, с. 2, 4, 12].

Аграрныя пераўтварэнні, якія перажывала сельская гаспадарка Беларусі падчас перабудовачнага рэфармавання, знайшлі адлюстраванне ў працы В. Саковіча, якая была прысвечана беларускай вёсцы [43]. Аграрная праблематыка перабудовачнага часу таксама разглядаецца ў манаграфіі В. Саковіча «Сельское хозяйство Республики Беларусь в 1980–2007 гг.: тенденции развития» [44]. У ёй закранаецца пытанне выканання Харчовай праграмы: «Узнікае пытанне: ці была выканана Харчовая праграма БССР? Адказ адназначны – не была» [44, с. 87]. Да такой высновы В. Саковіч прыйшоў на аснове параўнання заданняў, якія былі акрэслены Харчовай праграмай БССР, і вынікаў, якія былі атрыманы ў галіне сельскагаспадарчай вытворчасці БССР у 1990 г. Фармальна – усё лагічна.

На наш погляд, недахоп фармальна-лагічнага падыходу заключаецца ў спрощванні даследчыцкай задачы. Каб адказ быў адназначны, трэба было разгледзець пытанне: што перашкаджала, якімі прычынамі і намерамі кіраваліся ўлады БССР, калі напрыканцы 1990 г. і ў пачатку 1991 г.

вырашылі не падводзіць вынікі выканання заданняў Харчовай праграмы БССР? І чаму ход выканання гэтых заданняў шляхам прыняцця шэрагу рашэнняў і пастановаў у рэспубліцы кантраляваўся на працягу ўсяго папярэдняга перыяду?

На нашу думку, адной з прычын была пазіцыя гарбачоўскага кіраўніцтва, якое, спасылаючыся на грамадска-палітычную сітуацыю, якая склалася ў краіне напрыканцы 1990 – пачатку 1991 г., не падводзіла вынікі выканання Харчовай праграмы. Па звестках Старшыні Савета Міністраў СССР М. Рыжкова, у 1989–1990 гг. харчовая праблема была «вельмі вострай» [17, с. 123]. У 1990 г. больш за 15% харчавання, якое прадавалася праз гандаль, урад СССР набываў за мяжой [17, с. 123]. Талонная кампанія, якая пачалася восенню 1990 г., «разгрузіла» магазіны ад масавых чэргаў пакупнікоў, але не дапамагла стабілізаваць харчовы рынак. Па ацэнцы Старшыні Савета Міністраў БССР Ф.Кебіча, у студзені – сакавіку 1991 г. у БССР было «надзвычай цяжкае, праматакі катастрофічнае становішча з харчаваннем» [37, арк. 55]. У такім цяжкім канкрэтна-гістарычным становішчы падвядзенне вынікаў выканання харчовай праграмы для кіраўніцтва СССР і БССР страціла сацыяльную актуальнасць. Трэба было ратаваць, як тады гаварылі, «карабель савецкай дзяржавы».

Другой прычынай была, несумненна, заслона сакрэтнасці, якая панавала сярод беларускага партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва ў сувязі з катастрофай на ЧАЭС, нежаданне тагачаснага кіраўніцтва БССР расказаць праўду аб становішчы, якое склалася ў сельскай гаспадарцы рэспублікі. Тым больш, што ўплыў КПБ на беларускае грамадства падаў. У сакавіку 1991 г. узровень падтрымкі КПБ з боку насельніцтва зменшыўся ў 10 разоў [11, с. 503].

Усё ж, на нашу думку, беларускаму кіраўніцтву трэба было правесці размову аб выніках выканання Харчовай праграмы рэспублікі, да прыкладу, на ўзроўні «закрытай» пастановы бюро ЦК КПБ. Тым больш, што 15 чэрвеня 1991 г. была прынята сумесная партыйна-ўрадавая пастаnova «Аб выніках рэспубліканскага сацыялістычнага спаборніцтва абласцей і раёнаў за лепшыя паказчыкі вытворча-эканамічнай дзейнасці па выкананні заданняў Харчовай праграмы ў 1990 годзе» [38, арк. 86]. У рэспубліцы гэтыя вынікі па большасці паказчыкаў былі станоўчымі.

Аналіз літаратуры дазволіў вылучыць пытанне, якое пакуль не атрымала пэўнага гістарыяграфічнага адказу, – гэта пытанне нарміравання забеспячэння насельніцтва прадуктамі харчавання. У вучэбным дапаможніку «Эканамічная гісторыя Беларусі: Курс лекцый», які быў выдадзены ў 1993 г., Л. Кісель выказаў меркаванне, што да пачатку 1980-х гг. сельская гаспадарка СССР апынулася ў крызісным становішчы, якое прывяло да абвастрэння харчовай праблемы. Імпартныя закупкі не вырашылі харчовай праблемы, і «ў сярэдзіне 1980-х гг. практычна паўсюдна было ўведзена нарміраванае забеспячэнне па шэрагу прадуктаў харчавання, зноў з’явіліся карткі» [52, с. 261]. Ніякімі спасылкамі на літаратуру і крыніцы гэтая выснова не была падмацавана. Таму не зусім зразумелым з’яўляецца выкарыстанне тэрміна «карткі» ў дачыненні да нарміравання забеспячэння прадуктамі харчавання.

У 6-м томе «Гісторыі Беларусі» У. Навіцкі таксама адзначае, што «да сярэдзіны 1980-х гг. забеспячэнне насельніцтва прадуктамі харчавання ў многім ажыццяўлялася шляхам карткавай сістэмы. Прычынай з’яўляўся камандна-адміністрацыйны падыход да правядзення аграрнай палітыкі» [9, с. 421]. Ніякага ўдакладнення і спасылак на крыніцы зроблена не было.

Так, у пастановах з’ездаў і пленумаў КПСС–КПБ у перыяд з 1970 па 1984 г. неаднаразова прызнавалася наяўнасць так званых «перабояў» у забеспячэнні спажывецкага попыту на прадукты харчавання ў гарадах краіны, у тым ліку і БССР. Але гаворкі аб іх размеркаванні па карткавай сістэме не вялося. Мяркуем, што пад «карткавай сістэмай» мелася на ўвазе размеркаванне асобных груп харчовых тавараў (мясных вырабаў і інш.) праз так званыя сталы заказаў, якія былі шырока распаўсюджаны. На наведванне гэтых гандлёвых «кропак» работнікі прадпрыемстваў і ўстаноў атрымлівалі талоны, па якіх (па спажывецкай норме: звычайна 1 кг мясных вырабаў, 200 г масла сметанковага, 1 кг цукру, 100 г кавы і інш. на талон) набываліся дэфіцытныя спажывецкія тавары.

Акрамя гісторыкаў, шмат увагі аграрнай праблематыцы надавалі вучоныя-эканамісты. Досыць карысныя аналітычныя і статыстычныя матэрыялы змяшчаюць манаграфічныя і дысертацыйныя распрацоўкі Ф. Марцінкевіча [34] і В. Мядзведзева [36].

Сярод невялікай колькасці сучасных айчынных даследчыкаў, якія закранаюць пытанні эканамічнай гісторыі савецкага часу, у тым ліку і пасляваенных дзесяцігоддзяў, можна назваць працы беларускіх навукоўцаў – акадэмікаў, дактароў эканамічных навук У. Гусакова [15; 16], П. Нікіценкі [40], Г. Лыча [31], некаторых іншых аўтараў.

Дастаткова змястоўнай з’яўляецца манаграфія У. Гусакова «История и экономика “крестьянского вопроса”». У гэтай працы падкрэсліваецца, што «сялянскае пытанне» – вечна актуальная праблема, якая патрабуе пастаянных вырыянтных прапрацовак [15, с. 154]. Аналізу спосабаў і метадаў вырашэння аграрна-сялянскага пытання ў савецкі перыяд прысвечаны раздзелы III–V. У трэцім раздзеле разглядаюцца спробы арганізацыі землекарыстання і землевалодання на прынцыпах Дэкрэта аб зямлі, які быў прыняты 26 кастрычніка 1917 г., формы калектыўнага землекарыстання ў перыяд правядзення новай эканамічнай палітыкі. У чацвёртым раздзеле разглядаюцца эканамічныя працэсы, якія адбываліся ў СССР падчас калектывізацыі. У. Гусакоў прыйшоў да высновы, што ў выніку ажыццяўлення калектывізацыі калгаснікі «трывала замацоўваліся за абагуленай вытворчасцю», а прынцыпы развіцця цэнтралізаванай сістэмы кіравання сельскай гаспадаркай, якія былі ўсталяваны ў 1928–1932 гг., заставаліся «практычна нязменнымі» да канца 1980-х гг. [15, с. 115]. У пятым раздзеле разглядаюцца спробы і асаблівасці ажыццяўлення аграрна-эканамічнай рэформы ў гады перабудовы, выкладзены тэарэтычныя разважанні, звязаныя з прыняццем законаў аб арэндзе, прадпрыемствах, кодэкса аб зямлі. У. Гусакоў прыйшоў да высновы аб «нявырашанасці зямельнага пытання» ў СССР і БССР. Ён слушна заўважае, што падчас рэфармавання нельга замяняць адзін від манаполіі на зямлю другім: «Нельга ператвараць станаўленне рыначнай эканомікі ў “кампанейшчыну” і надаваць рэформе паскарэнне» [15, с. 140, 147]. У кнізе выкладзены яго рэкамендацыі, якіх неабходна было прытрымлівацца пры правядзенні аграрнай рэформы.

Значны інтарэс у спецыялістаў, навуковай грамадскасці, шырокага кола чытачоў выклікала фундаментальная, шмат у чым інавацыйная манаграфічная праца У. Гусакова «Вопросы рыночного регулирования АПК» [16], у якую ўвайшлі лешыя яго публікацыі з катэгорыі выбраных. Вельмі цікавымі з’яўляюцца разважанні У. Гусакова наконт асаблівасцей рэфармавання аграрнай вытворчасці падчас перабудовы. У студзені 1987 г. на пленуме ЦК КПСС «Аб перабудове і кадравай палітыцы» М. Гарбачоў абвясціў, што перабудова – гэта злом механізма тармажэння, стварэнне надзейнага і эфектыўнага механізма паскарэння сацыяльна-эканамічнага развіцця савецкага грамадства.

У першай кнізе У. Гусакоў аналізуе сутнасць і асаблівасці савецкага гаспадарчага механізма, спрабуе знайсці адказы на пытанні: якія аб’ектыўныя і суб’ектыўныя прычыны і фактары садейнічалі нарастанню крызісных з’яў у савецкай эканоміцы, у тым ліку і ў аграрнай галіне? Ён прыйшоў да высновы, што «дзеючы гаспадарчы механізм з’яўляецца прамым вынікам метадаў гаспадарання, якія сфарміраваліся яшчэ ў 1930-я гады» [16, с. 113].

На нашу думку, нейкага асаблівага механізма тармажэння ў савецкай сацыяльна-эканамічнай, у тым ліку і аграрнай галіне вытворчасці не існавала. У 1970–1980-х гг. савецкая эканоміка «спаўзала» ў крызіснае становішча. Сусветны вопыт сведчыць, што ў эканамічнага крызісу няма ніякага «механізма тармажэння». Аднак М. Гарбачоў на партыйных з’ездах і пленумах не веў гаворкі аб эканамічным крызісе, аб аб’ектыўных і суб’ектыўных прычынах гэтай з’явы, не гаварыў ён і аб адказнасці партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва СССР за «спаўзання» краіны ў крызіс. Пасля красавіка 1985 г. ён нацэльваў дзейнасць КПСС на стварэнне механізма паскарэння сацыяльна-эканамічнага развіцця, у той час як задачу паскарэння немагчыма было вырашыць без пераадолення наступстваў крызіснага становішча. Неабходна заўважыць, што ў Рэспубліцы Беларусь, Расіі, іншых краінах СНД праблема пераадолення крызісу не вырашылася нават шляхам ліквідацыі савецкай сацыяльна-эканамічнай і палітычнай сістэмы і ўсіх яе гаспадарчых механізмаў.

На старонках перыядычнага друку шырока абмяркоўвалася арыгінальная і глыбокая па зместу манаграфія П. Нікіценкі. Разважаючы аб праблемах сацыялістычнага наапаўнення, ён прыйшоў да высновы, што крызіс савецкай мадэлі сацыяльна-эканамічнага развіцця – гэта вынік

не столькі маштабаў і характару назапашальнага патэнцыялу, колькі формаў і метадаў кіравання прадметна-рэчавай (матэрыяльнай) і нематэрыяльнай, духоўнай (сацыяльнай) дзейнасцю людзей, гэта вынік «часта няўдалых, навукова неабгрунтаваных» рашэнняў партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва савецкай краіны [40, с. 15].

У рэчышчы крытычнага асэнсавання гісторыі беларускага сялянства, асабліва перыяду калектывізацыі, выканана навукова-папулярная кніга Г. Лыча «Трагедыя беларускага сялянства». На яе старонках прагучаў радыкальны заклік – ліквідаваць «наскрозь прагніўшы калгасна-саўгасны лад» і «рашуча стаць на шлях радыкальнага рыначнага рэфармавання сельскай гаспадаркі і няўхільна ісці па ім» [31, с. 268].

Гісторыкі і іншыя навукоўцы краін Заходняй Еўропы і ЗША прадметна не займаліся даследаваннем аграрнай вытворчасці БССР у межах вызначанай храналогіі. Яны, як правіла, вывучалі эканоміку СССР у цэлым, а таксама асаблівасці развіцця сельскай гаспадаркі і вырашэння аграрнага пытання ў кірунку выканання дырэктыў партыйных з’ездаў і пленумаў ЦК КПСС. Спецыялістам па савецкай эканоміцы быў П. Кнірш, доктар эканамічных навук, загадчык кафедры эканомікі і тэхнікі Усходняй Еўропы пры Свабодным універсітэце ў Заходнім Берліне. Ён апублікаваў працу «Цяжкі шлях да эканамічнай эфектыўнасці. Пытанні эканомікі на XXVI з’ездзе партыі». «Савецкая эканамічная палітыка ў сучасны момант не ў стане прапанаваць новыя рашэнні – усе зробленыя на з’ездзе прапановы даўно вядомы і ў цэлым з’яўляюцца малаэфектыўнымі... У галіне спажывання можна адзначыць так званую «харчовую праграму», якая пры ўзаемадзеянні сельскай гаспадаркі са ствараемай харчовай прамысловасцю прызвана забяспечыць насельніцтва харчаваннем», – адзначаў Р. Кнірш [3, р. 832, 839].

Пэўную ўвагу пытанням эканамічнай палітыкі СССР надавалі іншыя заходнія даследчыкі. У 1970–1980-х гг. на Захадзе існавалі спецыяльныя перыядычныя выданні вядомай тэматыкі – «саветалогія». Адным з саветолагаў быў Дж. Гіфен, які апублікаваў працу «Размеркаванне капітальных укладанняў у Савецкім Саюзе: крытэрыі эфектыўнасці». У гэтай працы ён разглядаў метады савецкіх эканамістаў, з дапамогай якіх вызначалася эфектыўнасць капіталаўкладанняў. Яго выснова была адназначнай: «Праблема заключаецца ў тым, што ў савецкай метадалогіі няма распрацаванай тэорыі, якая б прапанавала адну комплексную меру эфектыўнасці ... няма апыёрнай тэорыі, якая б дазваляла па адной шкале вымераць усе расходы і прыбыткі» [2, р. 609]. У цэлым працытаваная выснова адпавядала рэчаіснасці савецкай планава-дырэктыўнай эканомікі.

У 1981 г. у часопісе «Problemes economiques» быў надрукаваны артыкул Б. Каплана – яшчэ аднаго спецыяліста па савецкай эканоміцы. Ён слухна заўважыў, што эканамічныя рэформы, якія праводзіліся ў СССР у 1950–1960-х гг., «не мелі поспеху», паколькі не парушалі сістэму цэнтралізаванага планавання. «У большасці выпадкаў цэны былі адарванымі ад попыту... Савецкі працаўнік не мае стымулаў павышаць прадукцыйнасць сваёй працы, а дырэктар не пакутуе ад бяссонніцы з-за неэфектыўнасці свайго прадпрыемства», – падсумаваў вынікі рэфармавання Б. Каплан [1, р. 6, 8]. Ён сцвярджаў, што «ідэя “сацыялістычнай рыначнай эканомікі”, як яе ахрысцілі», для кіраўніцтва СССР застаецца актуальнай, але палітычна слабай». Аднак пасля Л. Брэжнева савецкія кіраўнікі павінны вярнуцца да гэтай ідэі, якую яны называюць «радыкальным рашэннем» [1, р. 8, 9]. Гэтыя меркаванні, выказаныя Б. Капланам як верагодныя, у СССР падчас перабудовы спраўдзіліся.

Аналіз прац, якія былі прысвечаны адлюстраванню гісторыі беларускай сельскай гаспадаркі ў верасні 1943–1991 гг., паказвае, што некаторыя пытанні засталіся мала даследаванымі, а асобныя – не вывучаліся зусім. Да ліку першых адносілася пасляваенная гісторыя МТС. Яна асвятлялася ў працах А. Беязо, В. Мядзведзева, Л. Бароўкі, І. Палуяна, Ф. Марцінкевіча, іншых даследчыкаў. Аднак пытанні, ці было стварэнне МТС у пасляваенны час заканамернай з’явай эканамічнага жыцця і чаму гісторыя МТС раптоўна завяршылася ў пачатку 1958 г., засталіся без адказу. Да прыкладу, І. Палуян адзначаў, што «важнай падзеяй, якая паклала пачатак новаму этапу ў развіцці савецкай вёскі, з’явілася рэарганізацыя МТС і перадача тэхнікі калгасам» [41, с. 9]. Але чаму гэта была «важная падзея» ў жыцці калгаснікаў, І. Палуян не тлумачыць.

Да ліку недастаткова даследаваных можна аднесці пытанне стварэння матэрыяльна-тэхнічнай базы сельскай гаспадаркі. Неабходна адзначыць, што гэтая праблема была пастулатам сталінскіх ідэолагаў. Галоўным фактарам стварэння такой базы яны лічылі ліквідацыю прыватнай уласнасці, індустрыялізацыю краіны і калектывізацыю вёскі. Савецкія гісторыкі, у тым ліку і беларускія, не падвяргалі адзначаныя ідэалагічныя пастулаты сумненню. Яны таксама лічылі, што матэрыяльна-тэхнічная база сацыялізму, у тым ліку сельскай гаспадаркі, у СССР была створана яшчэ да вайны. Па нашым меркаванні, у навуковых адносінах, калі даследуецца пытанне матэрыяльнай базы, неабходна звяртаць увагу не на ідэалагічныя догмы, а на фактары, якія абумоўлівалі яе развіццё, уплывалі на індустрыялізацыю працы ў сельскай гаспадарцы. За гады вайны індустрыяльная аснова сельскай гаспадаркі ў БССР была поўнасьцю разбурана. Таму *даследаванне працэсу пасляваеннай індустрыялізацыі аграрнай вытворчасці, пераводу працы сялянства на машынна-механізаваную аснову – адна з задач айчыннай гістарыяграфіі.*

Пэўны час па-за межамі навуковага асэнсавання заставалася праблема *арганізацыі ў асяроддзі сялянства Заходняй Беларусі вытворча-кааператыўнага руху ў 1946–1948 гг.* На гэтую тэму не было падрыхтавана ніводнай працы.

Беларускія савецкія гісторыкі не надавалі дастатковай увагі праблеме стварэння нямецкімі акупантамі ў 1941–1944 гг. гаспадарак, якія ў грамадска-палітычнай рыторыцы 1944–1945 гг. атрымалі азначэнне «ваенна-прыгонніцкіх». Толькі фрагментарна гэтае пытанне закраналася ў манаграфіі А. Фактаровіча, дысертацыі С. Казловай. На нашу думку, яно патрабуе спецыяльнага навуковага даследавання.

Належная ўвага не надавалася больш грунтоўнаму вывучэнню пытання арганізацыі і аплаты працы калгаснага сялянства [47, с. 50–60]. Адзначым, што асобных прац па тэме не было створана, хаця некаторыя аспекты гэтай праблемы часткова адлюстроўваліся А. Беязо, І. Палуянам, А. Сарокіным, М. Жылінскім, іншымі даследчыкамі.

У працах, якія былі прысвечаны праблеме падрыхтоўкі і выхавання адміністрацыйнага кіраўніцтва калгасаў і саўгасаў, не надавалася ўвага ацэнцы адказнасці партыйных камітэтаў КПБ за правалы ў гэтай справе: «Большасць камуністаў, якія былі высунуты на кіраўніцкую работу ў 1946–1950 гг., змаглі паспяхова вырашыць складаныя задачы, узяць масы на вырашэнне праблем, якія былі вызначаны партыяй... Намаганні ўсіх партыйных камітэтаў, пярвічных партыйных арганізацый па няўхільным правядзенні ў жыццё ленінскіх прынцыпаў работы з кадрамі далі цудоўныя вынікі» [32, с. 165, 166]. Звычайна такімі, як у манаграфіі А. Люцко, высновамі завяршаліся іншыя манаграфічныя творы, якія былі прысвечаны кадраваму пытанню. Калі праца партыйнай наменклатуры ў калгасах атрымлівала станоўчую ацэнку, даследчыкі не прысвячалі свае творы аналізу дзейнасці заняўчаных калгасных і саўгасных гаспадарак. Па гэтай прычыне ніхто з іх не прысвячаў свае даследаванні цяжкай працы простага селяніна – палявода і жывёлавода.

Амаль не распрацаваным засталася пытанне рэарганізацыі калгасаў у саўгасы і наадварот. Гэтая тэндэнцыя мела месца ў перыяд хрушчоўскага кіраўніцтва і надалей. Спробы партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва СССР вырашыць сялянска-аграрнае і харчовае пытанні шляхам ператварэння калгасаў у саўгасы, а сялянства ў рабочы клас, на нашу думку, сведчылі аб правале ідэі калектывізацыі вёскі. У 1950-я гг. такая практыка разыходзілася з тэарэтычнымі палажэннямі, якія прысутнічалі ў працах К. Маркса і У. Леніна. Разам з тым, мяркую, што ў пытанні «збліжэння» калгаснай уласнасці з дзяржаўнай трэба бачыць не толькі эканамічны, але і сацыяльны аспект – нераўнапраўнае сацыяльнае становішча розных груп працоўных. У. Ленін заўсёды веў гаворку аб саюзе рабочага класа і працоўнага сялянства. Гэты ідэалагічны пастулат савецкімі даследчыкамі ніколі не аспрэчваўся. Аднак у савецкай рэчаіснасці такога саюза не было, паколькі не была створана яго аснова. У СССР калгасныя гаспадаркі, калгаснае сялянства ў параўнанні з саўгасамі, рабочымі саўгасаў знаходзіліся ў нераўнапраўным становішчы. Доўгі час (да 1974 г.) калгаснікі не мелі пашпартаў, да 15 ліпеня 1964 г., калі была ўтворана Камісія Вярхоўнага Савета СССР для распрацоўкі прапаноў па сацыяльным забеспячэнні калгаснікаў [45, с. 257], яны не мелі пенсій, гарантаванай заробтнай платы.

Пасля ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР, якое адбылося ў верасні 1939 г., БССР з прамыслова-аграрнай зноў ператварылася ў аграрна-прамысловую краіну, што абумовіла цяжасці пасляваеннага аднаўлення, некаторае адставанне, у параўнанні з іншымі рэспублікамі, у эканамічным развіцці ў 1950-я г. У БССР толькі на заканчэнні 1950-х гг. больш за 50% валавога грамадскага прадукту прыпала на долю прамысловасці [22, с. 462–464], г. зн. рэспубліка зноў стала прамыслова-аграрнай. Гэтае пытанне заставалася па-за межамі навуковых інтарэсаў даследчыкаў.

Зусім не даследаваным застаецца пытанне аб маштабнасці паставак БССР сельгаспрадукцыі ў 1950–1980-х гг. у так званы агульнасаюзны фонд. Няма распрацовак і па гісторыі гэтага фонду. Аднак саюзнае кіраўніцтва надавала фонду надзвычайную ўвагу. Яшчэ 24 красавіка 1958 г. быў выдадзены Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР «Аб адказнасці за невыкананне планаў і заданняў па пастаўках прадукцыі», дзе змяшчалася наступная норма: невыкананне кіраўнікамі прадпрыемстваў, саўнаргасаў, міністэрстваў планаў па пастаўках прадукцыі «для агульнасаюзных патрэб» з'яўляецца грубым парушэннем дысцыпліны і караецца «дысцыплінарнай, матэрыяльнай або крымінальнай адказнасцю» [45, с. 619].

Заклучэнне. Калі падсумаваць вынікі навуковых даследаванняў у дысертацыях і манаграфіях, трэба адзначыць, што за перыяд з 1943 па 2015 г. у айчыннай гістарыяграфіі не было створана абагульняючай працы па абраным прадмеце даследавання. Усе даследчыкі распрацоўвалі асобныя, дастаткова вузкія праблемы, звязаныя з развіццём аграрнай вытворчасці савецкай Беларусі. У сувязі з гэтым падрыхтоўка новай, больш глыбокай, сістэмнай, сцэльнай і ўсебаковай працы па гісторыі развіцця сельскай гаспадаркі нашай краіны – адна з актуальных задач беларускай гістарыяграфіі.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Caplan, B.* L'URSS ceux prises avec sa crise economique / B. Caplan // Problemes economiques. – 1981. – № 1.728. – P. 3–9.
2. *Giffen, Ja.* The allocation of investment in the Soviet Union: Criteria for the efficiency of investment / Ja. Giffen // Soviet studies. – 1981. – № 4. October. – P. 593–609.
3. *Knirsch, P.* Der Schwierige Weg zur wirtschaftlichen Effizienz. Wirtschaftfragen auf dem XXVI. Parteitag / P. Knirsch // Osteuropa. – 1981. – № 9–10. – P. 825–838.
4. *Арбузов, А. Т.* Деятельность Компартии Белоруссии по внедрению достижений науки и передового опыта в сельскохозяйственное производство (1965–1970 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. Т. Арбузов; БГУ. – Минск, 1981. – 19 с.
5. *Балыков, А. В.* Деятельность рабочего класса агропромышленного комплекса по реализации Продовольственной программы (1981–1985 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. В. Балыков; БГУ. – Минск, 1986. – 22 с.
6. *Белязо, Е. П.* Крестьянство Белоруссии на пути к развитию социализму (1950–1960 гг.) / Е. П. Белязо; под ред. Н. В. Власенко [и др.] – Минск: Наука и техника, 1982. – 206 с.
7. *Березкин, Ю. И.* Деятельность Советов Белоруссии по развитию сельского хозяйства (1951–1955) / Ю. И. Березкин. – Минск: Наука и техника, 1981. – 125 с.
8. *Боровко, Л. В.* Деятельность Коммунистической партии Белоруссии по организационно-хозяйственному укреплению совхозов (1959–1968 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Л. В. Боровко; ИИП при ЦК КПБ. – Минск, 1972. – 24 с.
9. Гісторыя Беларусі: у 6 т. Т. 6: Беларусь у 1946–2009 гг. / Л. Лыч [і інш.]; рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2011. – 728 с.
10. Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. / рэдкал. І. М. Ігнаценка (старшыня) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 1975. – Т. 5: Беларуская ССР у перыяд стварэння развітога сацыялістычнага грамадства і будаўніцтва камунізму (1945–1974 гг.) / рэдкал.: А. А. Філімонаў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 776 с.
11. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст.: у 2 кн. Кн. 2 / М. У. Смяховіч [і інш.]; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 605 с.
12. *Головко, А. А.* Из опыта работы сельских Советов Белоруссии по обеспечению крутого подъёма сельского хозяйства (1953–1957 гг.) / А. А. Головко. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. – 77 с.
13. *Гудова, Н. Ф.* Деятельность Компартии Белоруссии по подготовке и воспитанию специалистов сельского хозяйства высшей и средней квалификации (1959–1965 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Н. Ф. Гудова; БГУ. – Минск, 1980. – 18 с.
14. *Гуринович, А. П.* Борьба большевиков Белоруссии за выполнение послевоенной сталинской пятилетки в области сельского хозяйства: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. П. Гуринович; АОН при ЦК ВКП(б). – М., 1952. – 21 с.

15. Гусаков, В. Г. История и экономика «крестьянского вопроса» / В. Г. Гусаков. – Минск: БелНИИ экономики и реформирования АПК, 1997. – 221 с.
16. Гусаков, В. Г. Вопросы рыночного регулирования АПК: в 2 кн. Кн. 1 / В. Г. Гусаков. – Минск: Беларус. навука, 2012. – 689 с.
17. XXVIII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 2–13 июля 1990 г.: Стеногр. отчет. Т. 1. – М.: Политиздат, 1991. – 586 с.
18. Доркин, В. Г. Организаторская работа Компартии Белоруссии по укреплению колхозов руководящими кадрами (сентябрь 1953–1958 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / В. Г. Доркин; АОН при ЦК КПСС. – М., 1960. – 16 с.
19. Дубинчик, Г. Ф. Деятельность Компартии Белоруссии по улучшению состава руководящих кадров колхозов и совхозов (1962–1982 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Г. Ф. Дубинчик; Ин-т истории СССР. – М., 1988. – 19 с.
20. Зайцев, И. И. Деятельность Компартии Белоруссии по идейно-политическому воспитанию сельской интеллигенции в период восстановления народного хозяйства и дальнейшего развития социалистического общества (1944–1955 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / И. И. Зайцев; МПИ. – Минск, 1984. – 20 с.
21. Зубов, И. И. Деятельность Коммунистической партии по развитию производственной активности труженников села в условиях зрелого социализма: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / И. И. Зубов; ИИП при ЦК КПБ. – Минск, 1984. – 40 с.
22. История социалистической экономики СССР: в 7 т. – Т. 6: Восстановление народного хозяйства СССР. Создание экономики развитого социализма. 1946 – начало 1960-х годов / редкол. В. А. Виноградов [и др.]. – М.: Наука, 1980. – 590 с.
23. Казлова, С. Л. Аграрная палітыка нямецкіх акупацыйных улад на тэрыторыі заходніх абласцей Беларусі (1941–1944 гг.): аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / С. Л. Казлова; Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2006. – 22 с.
24. Касович, В. Ф. Деятельность Компартии Белоруссии по развитию животноводства в республике (1971–1975 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / В. Ф. Касович; БГУ. – Минск, 1981. – 23 с.
25. Касцюк, М. П. Шлях да ісціны: гістарычная навука Беларусі ў канцы XX – пачатку XXI ст. / М. П. Касцюк. – Мінск: Экаперспектыва, 2015. – 252 с.
26. Костюк, М. П. Социалистические ценности труженников села: история, современность, перспективы / М. П. Костюк. – Минск: Беларусь, 1989. – 163 с.
27. Котов, И. И. Восстановление и развитие социалистического сельского хозяйства Белоруссии в послевоенный период (1944–1950 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / И. И. Котов; КГУ. – Киев, 1953. – 19 с.
28. Кузнецов, Н. В. Развитие специализации и концентрации сельскохозяйственного производства Белоруссии (1966–1985 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01 / Н. В. Кузнецов; БГУ. – Минск, 1987. – 54 с.
29. Кузнецов, Н. В. Курсом специализации и концентрации сельского хозяйства: На материалах КПБ (1965–1983 гг.) / Н. В. Кузнецов. – Минск: Наука и техника, 1984. – 221 с.
30. Луговцев, И. А. Борьба Коммунистической партии за восстановление и дальнейшее развитие общественного хозяйства колхозов в послевоенный период (1946–1953 гг.) по материалам Белоруссии: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / И. А. Луговцев; МГУ. – М., 1954. – 22 с.
31. Лыч, Г. М. Трагедия беларускага сялянства / Г. М. Лыч. – Мінск: МІХ, 2003. – 269 с.
32. Люцко, А. В. Деятельность КПБ по подбору и воспитанию руководящих кадров (1946–1950 гг.) / А. В. Люцко. – Минск: Изд-во БГУ, 1975. – 176 с.
33. Ляшко, М. П. Деятельность КПБ по повышению политической и трудовой активности колхозного крестьянства в червертой пятилетке (1946–1950 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / М. П. Ляшко; БГУ. – Минск, 1983. – 23 с.
34. Мартинкевич, Ф. С. Размещение и специализация сельского хозяйства в Белорусской ССР / Ф. С. Мартинкевич. – Минск: АН БССР, 1961. – 336 с.
35. Марченко, И. Е. Белорусская ССР: курсом перестройки / И. Е. Марченко, В. И. Новицкий; под ред. М. П. Костюка. – Минск: Наука и техника, 1989. – 175 с.
36. Медведев, В. Ф. Специализация в сельскохозяйственном производстве (на примере Брестской области) / В. Ф. Медведев. – Минск: Госиздат БССР, 1961. – 192 с.
37. НА РБ. – Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1146.
38. НА РБ. – Ф. 4 п. Воп. 160. Спр. 1126.
39. Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. Ч. 2 / М. П. Касцюк, І. М. Ігнаценка, У. І. Вышыньскі [і інш.]; рэдкал. М. П. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 1995. – 560 с.
40. Никитенко, П. Г. Социалистическое накопление и общественное воспроизводство (политико-экономические аспекты «краха СССР» и «социализма») / П. Г. Никитенко. – Минск: Право и экономика, 2010. – 231 с.
41. Полуян, И. В. Технические кадры белорусской деревни на этапе зрелого социализма (1961–1980 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01 / И. В. Полуян; Ин-т истории АНБ. – Минск, 1981. – 46 с.
42. Полуян, И. В. Технические кадры белорусской деревни и развитие сельского хозяйства республики / И. В. Полуян. – Минск: Наука и техника, 1978. – 222 с.
43. Сакович, В. С. Белорусское село в 70–90-е годы: миграция населения, трудовые ресурсы / В. С. Сакович. – Минск: Изд-во В. С. Сакович, 1997. – 170 с.

44. Сакович, В. С. Сельское хозяйство Республики Беларусь в 1980–2007 гг.: тенденции развития / В. С. Сакович. – Минск: Белорус. наука, 2008. – 449 с.
45. Сборник Законов СССР: в 2 т. Т.1. 1938–1967. – М.: Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1968. – 750 с.
46. Смехович, Н. В. История и метод / Н. В. Смехович. – Минск: РИВШ, 2004. – 287 с.
47. Смяховіч, М. У. Аплата працы ў калгасах і саўгасах БССР/ М. У. Смяховіч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2015. – № 3. – С. 50–60.
48. Тиманова, А. В. Крестьянство на освобожденной территории БССР (сентябрь 1943 – май 1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. В. Тиманова; Ин-т истории НАН Беларуси. – Минск, 2011. – 25 с.
49. Хрушчоў, М. С. Паспяхова ажыццяўляць рашэнні лютаўскага Пленума ЦК КПСС аб інтэнсіфікацыі сельскагаспадарчай вытворчасці / М. С. Хрушчоў // Даклад на нарадзе кіруючых работнікаў партыйных, савецкіх і сельскагаспадарчых органаў 28 лютага 1964 г. – Мінск: Беларусь, 1964. – 88 с.
50. Шаврук, С. В. Деятельность Компартии Белоруссии по развитию материально-технической базы сельскохозяйственного производства (1959–1965 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / С. В. Шаврук; ИИП при ЦК КПБ. – Минск, 1982. – 24 с.
51. Шитов, Н. А. Деятельность КПБ по организационно-хозяйственному укреплению и развитию колхозов (1953–1961 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01. / Н. А. Шитов; БГУ. – Минск, 1973. – 40 с.
52. Эканамічная гісторыя Беларусі: Курс лекцый / В. І. Галубовіч, Р. І. Ермашкевіч, Г. Ф. Шапавал [і інш.]; пад рэд. В. І. Галубовіча. – Мінск: Экаперспектыва, 1993. – 285 с.

Паступіў у рэдакцыю 24.11.2015

МОВАЗНАЎСТВА

УДК 821.161.3'282'367

Ю. Л. ХВІЛАНЧУК

АСНОЎНЫЯ ЭТАПЫ ДАСЛЕДАВАННЯ СІНТАКСІСУ БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ГАВОРАК

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск, Беларусь,
e-mail: juliekhvilontchouk@tut.by*

Статья посвящена анализу основных исследований в области белорусского диалектного синтаксиса начиная с 1920-х гг. и заканчивая сегодняшним временем. На основе составленного библиографического списка были проведены подсчеты работ по синтаксису народных говоров, относящихся к различным научным и учебно-методическим жанрам: диссертации, монографические исследования, атласы.

Ключевые слова: национальное языкознание, диалектология, местные говоры, монографические исследования, лингвогеографические работы, научные публикации, диссертации, региональные микроатласы, синтаксические особенности, диалектные конструкции.

J. L. KHVILANTCHOUK

THE MAIN STAGES OF RESEARCH ON SYNTAX OF BELARUSIAN FOLK DIALECTS

*National Academy of Sciences of Belarus, Centre for Belarusian Culture, Language and Literature Research, Minsk, Belarus,
e-mail: juliekhvilontchouk@tut.by*

The article is devoted to the analysis of the main researches in the field of Belarusian dialect syntax from the 1920s of the 20th century to the present day. Based on the compiled list calculations of works on the syntax of folk dialects, belonging to different scientific and educational genres, such as dissertations, monographs, atlases have been made.

Keywords: national linguistics, dialectology, local dialects, monographic studies, linguo-geographic research, scientific publications, theses, regional mcrainey, syntactic peculiarities, dialect design.

Станаўленне нацыянальнага мовазнаўства ў пачатку 1920-х гг. характарызаваўся разгортваннем даследаванняў у галіне дыялекталогіі. Да вывучэння народных гаворак даследчыкаў заахвочвалі не толькі ўласна лінгвістычныя інтарэсы, але і краязнаўчая работа, шырока разгорнутая ў гэты перыяд. Менавіта ў гэты час пачалі стварацца і выдавацца інструкцыі і праграмы па вывучэнні розных поліструктурных асаблівасцей беларускіх гаворак, у тым ліку і сінтаксічных. Адначасова з'яўляюцца змястоўныя дыялекталагічныя працы П. А. Растаргуева [1], П. А. Бузука [2], І. В. Ваўка-Левановіча [3], С. М. Некрашэвіча [4], а таксама іншых навукоўцаў, прысвечаныя вывучэнню гаворак этнагенетычнага памежжа і цэнтральных раёнаў Беларусі. Адметнай асаблівасцю многіх з іх з'яўляецца апісанне не толькі фанетыка-марфалагічных, лексічных, але і некаторых сінтаксічных асаблівасцей, уласцівых даследаваным гаворкам. Напрыклад, П. А. Бузук у сваёй працы «Да характарыстыкі цэнтральных беларускіх дыялектаў. Гутаркі Асіповіцкага раёна» адзначае адметнасці ўжывання канструкцый тыпу *ён быў здароў, лепшы ад мяне*. С. М. Некрашэвіч у даследаванні «Да характарыстыкі беларускіх гаворак Парыцкага раёна» апісанню сінтаксічных асаблівасцей мясцовых гаворак прысвячае спецыяльны раздзел «Сінтаксіс», дзе разглядае спосабы выражэння выказніка, адносіны паміж дзейнікам і выказнікам, асаблівасці ўжывання некаторых прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцый. Аднак даць падрабязнае апісанне

сінтаксічных асаблівасцей, характэрных беларускім гаворкам нават у межах Усходняй Беларусі, на этапе станаўлення дыялекталогіі беларускай мовы навукоўцы не змаглі.

Не ўдалося атрымаць поўнага ўяўлення пра склад сінтаксічных сродкаў беларускага маўлення ў іх рэгіянальнай спецыфіцы і ў 1950-я гг., хоць гэта быў надзвычай плённы на вывучэнне беларускіх гаворак час. Якраз тады дыялектная мова даследавалася і манаграфічным, і лінгвагеаграфічным шляхам. Так, было зроблена манаграфічнае апісанне гаворак звыш 20 раёнаў Беларусі. Гэта працы П. М. Гапановіча (Мінскі р-н) [5], М. В. Бірылы (Краснаслабодскі р-н) [6], Я. М. Рамановіч (Уздзенскі р-н) [7], Т. С. Янковай (Лоеўскі р-н) [8], Т. Ф. Сцяшковіч (Ваўкавыскі р-н) [9], Ф. М. Янкоўскага (Глускі р-н) [10], І. М. Гайдукевіча (Дрысенскі р-н) [11], Д. С. Целянцюка (Лунінецкі р-н) [12] і інш. Большасць з пералічаных вышэй прац прысвечана даследаванню фанетычнай і марфалагічнай сістэмы гаворак пэўнага раёна. Аднак адметнай часткай некаторых манаграфічных даследаванняў з'яўлялася характарыстыка мясцовых гаворак таксама з боку сінтаксічных асаблівасцей. Гэта навуковыя працы Д. С. Целянцюка (1950), М. В. Бірылы (1953), Я. М. Рамановіч (1953), І. М. Гайдукевіча (1954). Іх спецыфіку складала тое, што апісанне сінтаксічных мясцовых рыс грунтавалася на дыферэнцыяльным прынцыпе. Адзначаліся толькі тыя сінтаксічныя асаблівасці, якімі дадзеная гаворка адрознівалася ад літаратурнай мовы. Па гэтай прычыне даследаванні не давалі поўнага ўяўлення пра ўвесь комплекс сінтаксічных гаворкавых асаблівасцей, не раскрывалі ўсю глыбіню дыялектных адносін у галіне мясцовага сінтаксісу.

Акрамя гэтага, у 1950-я гг. у друку з'яўляецца вялікая колькасць навуковых артыкулаў па дыялектнай сінтаксічнай праблематыцы, у якіх аналізаваліся некаторыя дыялектныя асаблівасці паўночна-ўсходніх, паўднёвабеларускіх (гл. Ю. Ф. Мацкевіч) [13; 14], сярэднебеларускіх гаворак – гаворкі Уздзенскага раёна Мінскай вобласці (гл. Я. М. Рамановіч) [15], гаворкі Глускага раёна (Ф. М. Янкоўскі) і інш. [16]. Менавіта ў 1950-я гг. з'яўляецца першы метадычны дапаможнік для практычных заняткаў па дыялекталогіі Т. П. Сцяшковіч (1959) [17], у якім разглядаюцца пераважна фанетычныя, марфалагічныя асаблівасці гаворак Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці. З сінтаксічных асаблівасцей аўтар характарызуе аднастаўныя і двухстаўныя сказы.

Актыўным вывучэннем сінтаксісу паўднёва-заходніх беларускіх гаворак у 1960-я гг. займаецца А. Я. Баханькоў. У гэты перыяд выходзіць рад навуковых артыкулаў даследчыка [18–23]. Вынікі даследчай працы аўтара адлюстраваны ў кандыдацкай дысертацыі, якую А. Я. Баханькоў абараніў у 1961 г. [24].

Шматлікія пытанні сінтаксісу беларускай мовы ў 1960-я гг. не здолелі вырашыць і складальнікі «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (Мінск, 1963 г.) [25]. Адлюстраванню сінтаксічных моўных з'яў у атласе было прысвечана каля 20 пытанняў (ДАБМ, карты № 205-225). На картах былі паказаны толькі тыя сінтаксічныя з'явы, якія рэпрэзентуюць супрацьпастаўленыя групы беларускіх гаворак.

На аснове матэрыялаў ДАБМ у 1960-я гг. быў створаны вучэбны дапаможнік для філалагічных факультэтаў універсітэтаў і педінстытутаў «Нарысы па беларускай дыялекталогіі» (Мінск, 1964) [26]. З улікам характару кнігі яе спецыяльны раздзел прысвечаны праблемам дыялектнага сінтаксісу. Увага даследчыкаў засяроджваецца на простым сказе. Апошні характарызуецца паводле тыпаў адрозненняў словаспалучэнняў – супрацьпастаўленых і несупрацьпастаўленых, прэдыкатыўных і непрэдыкатыўных, па адрозненнях у абазначэнні часу дзеяння, якасных ацэнак дзеяння і г. д., падаюцца ў выданні і некаторыя іншыя асаблівасці. Аднак, нягледзячы на змястоўнасць звестак, адлюстраваных у дапаможніку, шматлікія пытанні пра сінтаксічныя адметнасці беларускіх народных гаворак тут таксама засталіся не раскрытыя.

Вывучэнне дыялектнага сінтаксісу актывізавалася, калі згодна з рашэннем чацвёртага Міжнароднага з'езда славістаў пачалася праца над агульнаславянскім лінгвістычным атласам (АЛА). У 1965 г. выйшаў «Апытальнік АЛА», у якім прадстаўлены ўсе моўныя ўзроўні, у тым ліку і сінтаксічны. «Апытальнік АЛА» змяшчаў 100 пытанняў па сінтаксісе. Упершыню ў гісторыі славянскага мовазнаўства па адзінай праграме і па адзінай транскрыпцыі былі даследаваны ўсе славянскія мовы і дыялекты на вялікай тэрыторыі. Прыназоўнікавым канструкцыям прысвечана 17 пытанняў. Гэта канструкцыі, якія выражаюць прасторавыя, аб'ектныя значэнні, адно пытанне

вызначае фіксацыю канструкцый з часавым значэннем. Падрабязна прааналізавала сінтаксічны раздзел апытальніка АЛА І. Б. Кузьміна ў працы «О некоторых предложных конструкциях в говорах восточнославянских языков (по материалам ОЛА)» [27].

Важным выданнем у галіне нацыянальнай дыялекталогіі стаў вучэбны дапаможнік па беларускай дыялекталогіі для філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў Э. Блінавай, Е. Мяцельскай (1969) [28]. Для складання кнігі аўтары выкарысталі матэрыялы ДАБМ, «Нарысаў па беларускай дыялекталогіі», работу «Лінгвістычная геаграфія і групавыя беларускія гаворак» і інш. Выданне мае комплексны характар. У кнізе разглядаюцца з’явы фанетыкі, граматыкі, лексікі. Асаблівасцям дыялектнага сінтаксісу прысвечаны спецыяльны раздзел, дзе аналізуюцца простыя і складаныя сказы.

Адметным перыядам у галіне сінтаксісу нацыянальнай дыялекталогіі з’яўляецца другая палова мінулага стагоддзя. У 1970-я гг. абараняецца 4 дысертацыі па дыялекталогічных праблемах. Гэта кандыдацкія дысертацыі С. М. Прохаравай (1970) [29], І. Я. Яшкіна (1970) [30], Л. В. Жураўскай (1979) [31], В. А. Горленка (1972) [32], у якіх сінтаксіс быў спецыяльным аб’ектам вывучэння ці выступаў у якасці аднаго са складнікаў даследавання. У прыватнасці, у гэты перыяд даследуюцца сінтаксіс дзеяслоўных словазлучэнняў (С. М. Прохарава), спосабы перадачы чужой мовы ў народных гаворках (В. А. Горленка), сінтаксіс беларускіх народных казак (Л. В. Жураўская), сінтаксічныя асаблівасці гаворак Слаўгарадчыны (І. Я. Яшкін). Акрамя таго, выходзіць манаграфія А. П. Груцы, прысвечаная гісторыі развіцця складаназалежнага сказа ў беларускай мове (на матэрыяле помнікаў беларускай пісьменнасці XIV–XVII стст. і сучасных беларускіх гаворак) [33]. З’яўляецца вялікая колькасць публікацый, у якіх разглядаюцца сінтаксічныя асаблівасці прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцый у беларускіх гаворках (І. Ф. Долбік) [34], словазлучэнні з дзеясловамі маўлення і руху (С. М. Прохарава) [35], канструкцыі з простаю мовай (В. А. Горленка) [36–39] і інш.

Перыяд 1980-х гг. – гэта храналагічны прамежак, калі праблемам сінтаксісу гаворак беларускай мовы ў нацыянальным мовазнаўстве былі прысвечаны асобныя навуковыя публікацыі (пераважна артыкулы В. І. Рагаўцова [40], С. М. Прохаравай [41–47], І. Б. Кузьміной [48–49], А. А. Івановай [50], Г. А. Цыхуна [51], А. Р. Хромчанкі [52] і інш.) і толькі адна манаграфія І. Я. Яшкіна «Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм: Марфалогія. Сінтаксіс» (Мінск, 1980) [53], у якой упершыню разглядаюцца марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці сучасных гаворак Сярэдняга Пасожжа (Слаўгарадскі раён Магілёўскай вобласці і частка Гомельскай). Апісанне праводзіцца ў плане сістэмнага параўнання сінтаксічных асаблівасцей слаўгарадскіх і наогул сярэднясожскіх гаворак з сістэмай беларускай літаратурнай мовы.

Важнай падзеяй канца 1980-х гг. з’яўляецца тое, што ў Інстытуце рускай мовы РАН распачынаецца праца над калектыўным навуковым праектам «Восточнославянские изоглоссы» (ВСИ). Вынікам гэтай працы з’яўляецца выданне чатырох выпускаў ВСИ (ВСИ-1, 1995, ВСИ-2 1998, ВСИ-3 2000, ВСИ-4 2006) [54–57]. Неабходна падкрэсліць, што ў гэтым даследаванні былі ўпершыню прааналізаваны дыялектныя асаблівасці ў лінгвагеаграфічным, апісальным і гістарычным аспектах з улікам іх усходнеславянскай значнасці. Асабліва ўвага была скіравана на вывучэнне канкрэтных з’яў фанетыкі, марфалогіі, марфалогіі, сінтаксісу¹ і лексікі. Але вялікая колькасць пытанняў агульнага характару не атрымалі разгорнутага аналізу ў рамках ВСИ [54–57].

Новы напрамак у галіне нацыянальнага дыялектнага сінтаксісу – «тэорыю поля» пачынае выкарыстоўваць у сваіх даследаваннях С. М. Прохарава. У пачатку 1990-х гг. яна абараніла першую па дыялектным сінтаксісе **доктарскую дысертацыю** на тэму «Ареально-типологическая характеристика синтаксиса переходной русско-белорусской зоны» [58].

¹ З сінтаксічных з’яў былі даследаваны: 1. Предикативное употребление деепричастий на –ши (Л. Е. Лопатина, 1 вып., 1995); 2. Объектно-целевые конструкции (типа *по бабушку, по грибы*) (Л. Е. Лопатина, 1 вып., 1995); 3. Употребление предложно-падежных сочетаний типа *по лесам – по лесах* (Л. Е. Лопатина, 2 вып., 1998); 4. Родительный падеж в функции прямого объекта (Л. Е. Лопатина, 2 вып., 1998); 5. Сочетания типа *у меня болит голова – мне галава баліць* (Л. Е. Лопатина, 2 вып., 1998); 6. Словосочетания числительных *два, три, четыре* с существительными (Л. Е. Лопатина, 2 вып., 1998); 7. Конструкции типа рус. *корова (корову) подоено*, бел. *грыбы пазбірана*, укр. *гроші узято* (Л. Е. Лопатина, 3 вып., 2000); 8. Формы винительного падежа множественного числа одушевленных существительных (Л. Е. Лопатина, 3 вып., 2000).

У 1991 г. выходзіць манаграфія С. М. Прохаравай [59], у якой аналізуецца сінтаксічная сістэма пераходнай руска-беларускай зоны, даследуецца 10 раёнаў Смаленскай вобласці. Вывучэнне пэўных сінтаксічных асаблівасцей гаворак даследчыца вядзе, грунтуючыся на тэорыі поля. Да такога падыходу пры апісанні дыялектнага сінтаксісу яшчэ ніхто не звяртаўся. Гэта тэорыя дазволіла адэкватна выявіць дыялектную сінтаксічную сістэму ва ўсёй яе супярэчлівасці.

Дадзеная методыка даследавання дазволіла паказаць спецыфічныя дыялектныя з'явы, арэалы іх распаўсюджвання на славянскай тэрыторыі. У якасці дадатку даследчыца прапанавала 22 карты распаўсюджвання дыялектных канструкцый. Акрамя навуковых прац С. М. Прохаравай, праблемам сінтаксісу гаворак беларускай мовы у перыяд 1990-х гг. прысвечаны і асобныя публікацыі М. І. Пашкевіч [60], М. Г. Жалызняк [61], Г. І. Рагаўцова [62] і інш.

Пачатак новага стагоддзя адзначаецца абаронай трох кандыдацкіх дысertaцый, даследчыкі якіх закранаюць у сваіх працах праблемы дыялектнага сінтаксісу. Гэта дысertaцыя А. Р. Хромчанкі (Мінск, 2001) [63], кандыдацкая дысertaцыя В. А. Палетаевай: «Принципы составления регионального синтаксического атласа: Переходная русско-белорусская языковая зона (Витебщина – Смоленщина)» [64]. У рамках даследавання быў складзены «Рэгіянальны сінтаксічны атлас гаворак Віцебскай вобласці», які ўключае 39 карт і кандыдацкая дысertaцыя Н. П. Малашанкі (Гомель, 2006), у якой даследуецца сінтаксіс беларускай народнай песні [65].

У 2009 г. у беларускім мовазнаўстве з'яўляецца яшчэ адзін рэгіянальны мікраатлас – «Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны» (Мінск, 2009) Ю. В. Чарнякевіча [66], у якім пракартаграфана ўжыванне дыялектных канструкцый тыпу *ісці па (по) ваду* і *ісці за вадой; ехаць на кані* і *ехаць канём*; *ісці па (по) грыбы* і *ісці ў грыбы, за грыбамі*; *ісці па (по) дровы* і *за дровамі* [карты № 114–117].

Такім чынам, адметнасць новага стагоддзя заключаецца ў з'яўленні дзвюх прац лінгвагеаграфічнага характару, у якіх сінтаксічныя адносіны адлюстраваны рэгіянальна.

Пачатак XXI стагоддзя характарызуецца і тым, што з'яўляюцца публікацыі замежных навукоўцаў, прысвечаныя аналізу сінтаксічных асаблівасцей беларускай дыялектнай мовы ў межах яе этнагенетычнага пашырэння. Найперш гэта манаграфія Б. Сегеня «Прыназоўнік у сістэме адной усходнеславянскай гаворкі Беласточчыны» (Беласток, 2001) [67]. У манаграфіі аналізуецца прыназоўнікавыя словазлучэнні, даецца дэтальнае апісанне прыназоўнікаў перыферыйнай гаворкі ў этымалагічным і семантычным аспектах, а таксама вызначаюцца суадносіны з прыназоўнікамі перш за ўсё беларускай літаратурнай мовы. Аналіз прыназоўнікаў упершыню праводзіцца на матэрыяле пэўнай гаворкі, у лакальна абмежаваным рэгіёне. Манаграфія М. Янковяка «Gvary białoruskie na Łotwie w rejonie Krasławskim stadium socjolingwistyczne» (Варшава, 2009 г., яе беларускі адпаведнік «Беларускія гаворкі ў Краслаўскім раёне Латвіі: сацыялінгвістычнае даследаванне» (Смаленск, 2015)) [68; 69]. У кнізе аналізуецца беларускія гаворкі, якія функцыянуюць у межах сучаснай Латвіі. Асновай для манаграфіі стаў матэрыял, сабраны аўтарам у 2004–2007 гг. у час палявых даследаванняў. Аўтарам разглядаюцца фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, лексічныя моўныя рысы беларускіх гаворак. З сінтаксічных асаблівасцей аналізуецца характэрныя для рэгіёна канструкцыі з прыназоўнікамі *да* і *к*, якія абазначаюць рух у кірунку асобы; канструкцыі з дзеясловам *вучыцца* + назоўнік ва ўскосным склоне з прыназоўнікамі *на/за* або без прыназоўніка; канструкцыі тыпу *ў мяне баліць галава* і *мне баліць галава*. Значнай падзеяй гэтага часу варта лічыць і публікацыю падручніка па беларускай дыялекталогіі Н. Баршчэўскай і М. Янковяка «Dialektologia Białoruska» (Варшава, 2012) [70].

Такім чынам, станаўленне і развіццё беларускай дыялектнай сінтаксічнай навукі адбывалася на працягу многіх дзесяцігоддзяў. Але вывучэнне пытанняў сінтаксічнай арганізацыі мовы беларускіх народных гаворак да сённяшняга часу не атрымала належнага тэарэтычнага і практычнага асэнсавання. У беларускай дыялекталогіі няма яшчэ ніводнай спецыяльнай працы, прысвечанай комплекснаму даследаванню сінтаксічных асаблівасцей беларускіх народных гаворках або пэўнай рысе з улікам яе распаўсюджвання, станаўлення і развіцця. Як сведчыць абгальнюючая табліца «Працы па дыялектным сінтаксісе», складзеная на аснове бібліяграфічнага спісу, даследаванняў у галіне дыялектнага сінтаксісу вельмі мала ў параўнанні з аналагічнымі

даследаваннямі сінтаксісу ў літаратурнай мове. За перыяд з 1950 па 2015 г. было абаронена толькі 12 кандыдацкіх і адна доктарская дысертацыя. Для параўнання: па сінтаксісе ў літаратурнай мове – 57 кандыдацкіх і 16 доктарскіх дысертацый за перыяд з 1940 па 2000 г.¹ Падкрэслім, што важнай часткай у такіх навуковых працах з’яўляюцца праблемы сінтаксісу мясцовых гаворак. Кандыдацкія дысертацыі, у якіх даследаваліся рознаструктурныя, у тым ліку і сінтаксічныя асаблівасці асобных мясцовых гаворак, за перыяд з 1950 па 2015 г. абаранілі Д. С. Целянцюк (1950), М. В. Бірыла (1953), Я. М. Рамановіч (1953), І. М. Гайдукевіч (1954), А. Я. Баханькоў (1961), С. М. Прохарава (1970), І. Я. Яшкін (1970), В. А. Горленка (1972), Л. В. Жураўская (1979), А. В. Хромчанка (2001), В. А. Палетаева (2003), Н. П. Малашанка (2006) (усяго 12) і адну доктарскую дысертацыю, прысвечаную выключна апісанню сінтаксічных адносін у памежным беларуска-рускім арэале абараніла С. М. Прохарава (1991).

Працы па дыялектным сінтаксісе

Гады	Дысертацыі: докт./канд.	Манаграфіі	Атласы	Падручнікі/дапаможнікі для ВНУ
1920-я гг.	–	–	–	–
1930-я гг.	–	–	–	–
1940-я гг.	–	–	–	–
1950-я гг.	0/4	–	–	1
1960-я гг.	0/1	–	1	2
1970-я гг.	0/4	1	–	–
1980-я гг.	–	1	–	–
1990-я гг.	1/0	1	–	–
2000-я гг.	0/3	1	2	–
2010 – да сённяшняга часу	–	–	–	1
Усяго	1/12	4	3	4

За перыяд з 1970 па 2009 г. з’явілася 4 манаграфіі (табліца) па дыялектным сінтаксісе. Калі прыгадаць, што першае манаграфічнае апісанне адносіцца да 1910 года і звязана з імем Я. Ф. Карскага, то праз 60 гадоў з’яўляецца другая па публікацыі манаграфія А. П. Груцы (1970) па гісторыі развіцця складаназалежнага сказа, затым выходзяць манаграфіі І. Я. Яшкіна (1980), С. М. Прохаравай (1991). Апошняе манаграфічнае даследаванне, прысвечанае вывучэнню моўных асаблівасцей беларускіх гаворак, у тым ліку і сінтаксічных, звязана з імем польскага моваведа М. Янковяка (2009).

За перыяд з 1963 па 2003 г. выйшлі 3 атласы. Першы, самы буйны, ДАБМ (1963) і два мікраатласы – «Рэгіянальны сінтаксічны атлас гаворак Віцебскай вобласці» (2003) В. А. Палетавай, «Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны» (2009) Ю. В. Чарнякевіча, у якіх пракартаграфаваны толькі некаторыя дыялектныя канструкцыі.

За перыяд з 1950 па 2012 г. з’явіліся падручнікі і дапаможнікі для ВНУ па дыялекталогіі (усяго 4), у якіх прадстаўлены аналіз сінтаксічных асаблівасцей беларускіх народных гаворак. Гэта метадычны дапаможнік для практычных заняткаў па рэгіянальных праблемах дыялекталогіі Т. П. Сцяшковіч (1959), вучэбныя дапаможнікі: «Нарысы па беларускай дыялекталогіі» (1964) пад рэдакцыяй Р. І. Аванэсава, «Беларуская дыялекталогія» (1969) Э. Блінавай, Е. Мяцельскай і дапаможнік па беларускай дыялекталогіі Н. Баршчэўскай і М. Янковяка «Dialektologia Białoruska» (Варшава 2012 г.), выдадзены ў замежжы для тых, хто вывучае беларускую мову.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Расторгуев, П. А.* Говоры восточных уездов Гомельской губернии в их современном состоянии / П. А. Расторгуев. – Минск, 1927. – 24 с.
2. *Бузук, П. А.* Да характарыстыкі цэнтральнабеларускіх дыялектаў. Гутаркі Асіповіцкага раёна / П. А. Бузук // Зап. аддз. гуманіт. навук. Працы класа філалогіі. – 1929. – Т. 2, кн. 9. – С. 245–259.

¹ Даная паводле артыкула С. Важніка «Развіццё сінтаксічнай тэорыі ў беларускай лінгвістыцы: гісторыя і сучаснасць» (Веснік БДУ. – 2011. – Сер. 4. – № 2. – С. 32–41).

3. *Воўк-Левановіч, Я. В.* Важнейшыя рысы гаворкі вёскі Татаркавічы і гаворак ваколічных вёсак / Я. В. Воўк-Левановіч // Зап. аддз. гуманіт. навук. Працы класа філалогіі. – 1929. – Т. 1, кн. 2 – С. 147–219.
4. *Некарашэвіч, С.* Да характарыстыкі беларускіх гаворак Парыцкага раёна (Кароткі этнаграфічна-лінгвістычны нарыс) / С. Некрашэвіч // Зап. аддз. гуманіт. навук. Працы класа філалогіі. – 1929. – Т. 2, кн. 9. – С. 159–244.
5. *Гапановіч, П. Н.* К вопросу о народно-диалектной основе современного белорусского национально-литературного языка (Говоры Минского района Минской области) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / П. Н. Гапанович ; Акад. наук БССР, Ин-т языкознания. – Минск, 1954. – 19 с.
6. *Бирилло, Н. В.* Говоры Краснослободского района Бобруйской области : автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. В. Бирилло ; Акад. наук БССР, Ин-т языкознания. – Минск, 1953. – 19 с.
7. *Романович, Е. М.* Говоры Узденского района Минской области : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Я. М. Романович ; Акад. наук БССР, Ин-т языкознания. – Минск, 1953. – 16 с.
8. *Янкова, Т. С.* Говоры Лоевского района Гомельской области. (Фонетика и морфология) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т. С. Янкова ; Акад. наук БССР, Ин-т языкознания. – М., 1955. – 19 с.
9. *Шешковіч, Т. Ф.* Говоры Волковысского района Гродненской области : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т. Ф. Шешкович ; Акад. наук БССР, Ин-т языкознания. – Минск, 1954. – 20 с.
10. *Янковский, Ф. М.* Глусские говоры : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ф. М. Янковский ; Акад. наук Белорусской ССР, Ин-т языкознания. – Минск. – 1954. – 17 с.
11. *Гайдукевич, И. М.* Говоры Дриссенского района Витебской области : автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. М. Гайдукевич ; Акад. наук Белорусской ССР, Ин-т языкознания. – Минск, 1954. – 14 с.
12. *Телентюк, Д. С.* Луниецкие говоры (исследование в области диалектологии) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10. 02. 01 / Д. С. Телентюк ; Ленинград, 1950. – 17 с.
13. *Мацкевіч, Ю. Ф.* Некаторыя дыялектныя асаблівасці паўднёвабеларускіх гаворак / Ю. Ф. Мацкевіч : матэрыялы 1-й дыялекталаг. канф. БССР. – Мінск, 1950. – С. 54–80.
14. *Мацкевіч, Ю. Ф.* Некаторыя дыялектныя асаблівасці паўночна-ўсходніх беларускіх гаворак / Ю. Ф. Мацкевіч // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. – 1957. – Вып. 3. – С. 32–49.
15. *Рамановіч, Я. М.* Заўвагі аб некаторых сінтаксічных рысах гаворак Уздзенскага раёна Мінскай вобласці / Я. М. Рамановіч // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. – 1959. – Вып. 6. – С. 111–119.
16. *Янкоўскі, Ф. М.* Некаторыя сінтаксічныя асаблівасці народных гаворак / Ф. М. Янкоўскі // Весці АН БССР. Серыя грамад. навук. – 1956. – № 2. – С. 75–83.
17. *Сцяшковіч, Т. П.* Гаворкі Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці Беларускай ССР: метада. дапам. для практ. заняткаў па дыялекталогіі / Т. П. Сцяшковіч. – Гродна, 1959. – 129 с.
18. *Баханькоў, А. Я.* Складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі ў паўднёва-заходніх беларускіх гаворках / А. Я. Баханькоў // Весці АН БССР. Серыя грамад. навук. – 1960. – № 4. – С. 116–128.
19. *Баханькоў, А. Я.* Складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі, выказнікавымі і месца ў паўднёва-заходніх беларускіх гаворках / А. Я. Баханькоў // Весці АН БССР. Серыя грамад. навук. – 1961. – № 1. – С. 117–128.
20. *Баханькоў, А. Я.* Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі ў паўднёва-заходніх беларускіх гаворках / А. Я. Баханькоў // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. – 1961. – Вып. 8. – С. 190–205.
21. *Баханькоў, А. Я.* Складаназалежныя сказы з даданымі мэты (на матэрыяле паўднёва-заходніх беларускіх гаворак) / А. Я. Баханькоў // Весці АН БССР. Серыя грамад. навук. – 1966. – № 4. – С. 85–90.
22. *Баханькоў, А. Я.* Складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы ў паўднёва-заходніх беларускіх гаворках / А. Я. Баханькоў // Весці АН БССР. Серыя грамад. навук. – 1961. – № 2. – С. 122–133.
23. *Баханькоў, А. Я.* Складаназалежныя сказы з даданымі часу / А. Я. Баханькоў // Весці АН БССР. Серыя грамад. навук. – 1962. – № 4. – С. 106–117.
24. *Баханьков, А. Е.* Сложноподчинённые предложения в юго-западных белорусских говорах : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Е. Баханьков ; Ин-т языкознания им. Якуба Коласа Акад. наук БССР. – Минск, 1961. – 27 с.
25. *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР ; пад рэд. Р. І. Аванесава, К. К. Крапівы, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1963. 8 + 338 карт.*
26. *Нарысы па беларускай дыялекталогіі: вучэб. дапам. для філал. фак. ун-таў і пед. ін-таў; пад рэд. Р. І. Аванесава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 414 с.*
27. *Кузьмина, И. Б.* О некоторых предложных конструкциях в говорах восточнославянских языков: (по материалам ОЛА) / И. Б. Кузьмина // Общеславянский лингвистический атлас. 1983: материалы и исслед. : сб. науч. тр. – М., 1988. – С. 37–51.
28. *Беларуская дыялекталогія : вучэб. дапам. для філал. фак. ВДУ / Э. Блінава, Е. Мяцельская. – Мінск : Выш. шк., 1969. – 166 с.*
29. *Прохорова, С. М.* Синтаксис глагольных словосочетаний переходных русско-белорусских говоров Смоленщины (Лексико-граммат. сочетаемость двухсемант. групп глаголов) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. М. Прохорова. – Минск, 1970. – 24 с.
30. *Яшкин, И. Я.* Славгородские говоры (Взаимодействие разноразличных систем) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Я. Яшкин. – Минск, 1970. – 19 с.
31. *Журавская, Л. В.* Синтаксис белорусских народных сказок и рассказов (анализ текста на уровне сверхфазового единства) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Л. В. Журавская; Мин. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. – Минск, 1979. – 22 с.

32. *Горленка, В. А.* Зваротак у канструкцыях з прастай мовай у народна-дыялектнай мове / В. А. Горленка // Рэгіянальныя асаблівасці беларускай мовы, літ. і фальклору : тэз. дакл. рэсп. навук. канф. – Гомель, 1973. – С. 20–21.
33. *Груца, А. П.* Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове (на матэр. помнікаў беларускай пісьменнасці XIV–XVII стст. і сучас. нар. гаворак) / А. П. Груца. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 270 с.
34. *Долбик, І. Ф.* Асаблівасці дзеяслоўных словазлучэнняў у гаворках вёскі Новы Крупец Добрушскага раёна Гомельскай вобласці / І. Ф. Долбик // Рэгіянальныя асаблівасці беларус. мовы, літ. і фальклору : тэз. дакл. рэсп. навук. канф., Гомель, 1973. – С. 24–25.
35. *Прохорова, С. М.* Словосочетания с глаголами речи в переходных русско-белорусских говорах Смоленщины / С. М. Прохорова // Совещания по общесл. линг. атласу (Горький, 23–27 июня 1970 г.). – М., 1970. – С. 78–80.
36. *Горленка, В. А.* Няўласна-простая мова як спосаб перадачы чужаслоўя ў народна-дыялектнай мове / В. А. Горленка // Філалогія : матэрыялы навук. канф., Мінск, 1972. – С. 18–20.
37. *Горленка, В. А.* Сінтаксічныя канструкцыі з ускосна-простай мовай у народных гаворках / В. А. Горленка // Філалогія : матэрыялы навук. канф., Мінск, 1972. – С. 21–22.
38. *Горленка, В. А.* Спосабы перадачы чужаслоўя ў народна-дыялектнай мове / В. А. Горленка // Беларус. мова і літ. у ВНУ : тэз. дакл. навук.-метад. канф., Брэст, 1971. – С. 95–98.
39. *Горленка, В. А.* Ускосная мова як спосаб перадачы чужаслоўя (на матэрыяле народна-дыялектнай мовы) / В. А. Горленка // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1971. – № 6. – С. 79–86.
40. *Рагаўцоў, В. І.* Выражэнне каўзальных адносін прыназоўнікавымі канструкцыямі ў беларускай дыялектнай мове / В. І. Рагаўцоў // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклору: тэз. дакл. 2-й рэсп. навук. канф. – Гомель, 1980. – С. 57–58.
41. *Прохорова, С. М.* Синтаксические поля предиката и субъекта в смоленских говорах / С. М. Прохорова // Весн. Бел. дзярж. ун-та. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1987. – № 3. – С. 38–42.
42. *Прохорова, С. М.* Ареально-типологическая характеристика синтаксиса переходной русско-белорусской языковой зоны / С. М. Прохорова // Весн. Бел. дзярж. ун-та. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1989. – № 2. – С. 41–44.
43. *Прохорова, С. М.* Изучение диалектного синтаксиса славянских языков методом лингвистической географии / С. М. Прохорова // Сов. славяноведение. – 1986. – № 3. – С. 72–78.
44. *Прохорова, С. М.* Особенности глагольного управления в говорах Смоленщины (на материале переходных русско-белорусских говоров) / С. М. Прохорова // Русский язык: межвед. сб. – Минск, 1981. – Вып. 1. – С. 76–79.
45. *Прохорова, С. М.* Сложное предложение в говорах Смоленщины / С. М. Прохорова // Русский язык: межвед. сб. – Минск, 1987. – Вып. 7. – С. 128–137.
46. *Прохорова, С. М.* Характеристика синтаксических полей на уровне гипотаксиса в говорах Смоленщины / С. М. Прохорова // Весн. Бел. дзярж. ун-та. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1986. – № 2. – С. 27–29.
47. *Прохорова, С. М.* Синтаксическое поле объекта в говорах Смоленщины / С. М. Прохорова // Весн. Бел. дзярж. ун-та. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1987. – № 1. – С. 26–30.
48. *Кузьмина, И. Б.* Бытийные конструкции в говорах восточнославянских (в том числе и белорусском) языков: (по материалам ОЛА) / И. Б. Кузьмина // Общеславянский лингвистический атлас. 1985 – 1987 : материалы и исслед.: сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 55–59.
49. *Кузьмина, И. Б.* Первые результаты изучения синтаксических материалов ОЛА по русским и белорусским говорам / И. Б. Кузьмина // Общеславянский лингвистический атлас. 1981 : материалы и исслед. : сб. науч. тр. – М., 1984. – С. 20–33.
50. *Иванова, А. А.* Предложно-именные конструкции как единица номинации в микропонимии Мозырского Полесья / А. А. Иванова // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках : тез. докл. 2-й респ. конф. : в 2 ч. – Гродно, 1986. – Ч. 2. – С. 47–48.
51. *Цыхун, Г. А.* Славянскія прыналежныя канструкцыі з займеннікавай клітыкай : (Да метадыкі вызначэння цэнтра інавацыі) / Г. А. Цыхун // Беларус. лінгвістыка. – 1981. – Вып. 20. – С. 56–62.
52. *Хромчанка, А. Р.* Апісальныя канструкцыі з прыназоўнікам «на» ў гаворках Мастоўскага раёна / А. Р. Хромчанка // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках : тез. докл. 3-й респ. конф.: в 2 ч. – Гродно, 1989. – Ч. 2. – С. 101–103.
53. *Яшкін, І. Я.* Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм: Марфалогія. Сінтаксіс / І. Я. Яшкін ; рэд. А. І. Жураўскі; АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 103 с.
54. Восточнославянские изоглоссы, 1995 / И. А. Букринская, Н. Л. Голубева, Л. Э. Калнынь [и др.] ; РАН, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. – М. : Наука, 1995. – 111 с.
55. Восточнославянские изоглоссы, 1998 / И. А. Букринская, Н. Л. Голубева, Л. Э. Калнынь [и др.] ; РАН, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. – М. : Наука, 1998. – 111 с.
56. Восточнославянские изоглоссы, 1998 / И. А. Букринская, Н. Л. Голубева, Л. Э. Калнынь [и др.] ; РАН, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. – М. : Наука, 1998. – 111 с.
57. Восточнославянские изоглоссы, 1998 / И. А. Букринская, Н. Л. Голубева, Л. Э. Калнынь [и др.] ; РАН, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. – М. : Наука, 1998. – 111 с.
58. *Прохорова, С. М.* Ареально-типологическая характеристика синтаксиса переходной русско-белорусской зоны / С. М. Прохорова : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / С. М. Прохорова. – Минск, 1991. – 47 с.

59. Прохорова, С. М. Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: Ареал.-типолог. исслед. / С. М. Прохорова; науч. ред. П. П. Шуба. – Минск: Университетское, 1991. – 136 с.
60. Пашкевіч, М. І. Асаблівасці параўнальных канструкцый у Брэсцкіх гаворках / М. І. Пашкевіч // Рэгіянальныя асаблівасці ўсходнеславянскіх моў: тэз. докл. і паведам. – Гомель, 1990. – С. 81–83.
61. Рагаўцоў, Г. І. Фінальныя канструкцыі з сінкрэтызмам сінтаксічных адносін у беларускай народна-дыялектнай мове (на матэрыяле канструкцый з інфінітывам) / Г. І. Рагаўцоў // Валентность и сочетаемость на синтаксическом уровне языка и речи : тэз. докл. и сообщ. межвуз. науч. конф. – Могилев, 1991. – С. 96–97.
62. Железняк, М. Г. Синтаксис для вираження приблизної кількості в українських східнополіських говірках / М. Г. Железняк // Дослідження з української діалектології : зб. наук. праць. – Київ, 1991. – С. 53–61.
63. Хромчанка, А. Р. Паўночна-мастоўскія гаворкі (арэальная, генетычная і тыпалагічная характарыстыка): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / А. Р. Хромчанка; БДПУ. – Мінск, 2001. – 20 с.
64. Полетаева, О. А. Принципы составления регионального синтаксического атласа: Переходная русско-белорусская языковая зона (Витебщина– Смоленщина) : автореф. дис. ... канд. филол. наук :10.02.01; 10.02.19 / О. А. Полетаева ; Белорус. гос. ун-т. – Калининград, 2003. – 25 с.
65. Малашанка, Н. П. Сінтаксіс беларускай народнай песні: тыпы семантычнага суб'екта: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01. / Н. П. Малашанка; ГДУ. – Гомель, 2006. – 20 с.
66. Чарнякевіч, Ю. Ф. Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны / Ю. Ф. Чарнякевіч ; навук. рэд. П. А. Міхайлаў. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – 255 с. : табл., карты ; 30 см.
67. Сегень, Б. Прыназоўнік у сістэме адной усходнеславянскай гаворкі Беластоцчыны / Б. Сегень ; Ун-т у Беластоку, філал. фак. – Беласток : Выд-ва Ун-та ў Беластоку, 2001. – 232 с.
68. Jankowiak, M. Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim : stadium socjolinwistyczne / M. Jankowiak ; Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Fundacja Slawistyczna. – Warszawa : Slavistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2009. – 248 s.
69. Янковяк, М. Беларускія гаворкі ў Краслаўскім раёне Латвіі : сацыялінгвістычнае даследаванне ; пер. з польск. мовы / М. Янковяк. – Беласток : Беларус. гіст. т-ва ; Вільнюс : Ін-т беларусістыкі, 2012. – 287 с.
70. Barszczewska, N. Dialektologia białoruska / N. Barszczewska, M. Jankowiak ; Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. – Warszawa : Slavistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2012. – 308 s.

Паступіў у рэдакцыю 15.03.2016

УДК 811.161.3'373.7+811.11'373.7

В. В. ИЗОТАВА

ГЕНДАРНАЯ ПАРЭМІЯЛОГІЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў СУПАСТАЎЛЕННІ З АНГЛІЙСКАЙ

*Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь,
e-mail: kasperovolga@yandex.ru*

Приводятся результаты контрастивного анализа особенностей вербализации представлений о сущности «мужского» и «женского» в пословицах белорусского и английского языков. Автор выявляет ряд универсальных и национально-культурных черт вербализации гендерных стереотипов в белорусских и английских паремиях.

Ключевые слова: гендер, пословицы, гендерные стереотипы, гендерный компонент, универсальные и национально-культурные черты, контрастивный анализ, коммуникативная культура.

V. V. IZOTAVA

BELARUSIAN AND ENGLISH PROVERBS WITH A GENDER COMPONENT

Minsk State Linguistic University, Minsk, Belarus, e-mail: kasperovolga@yandex.ru

The research intends to show through the comparative analysis of language means a number of universal and specific features in the linguistic realisations of the images of a man and a woman in Belarusian and English proverbs.

Keywords: gender, proverbs, gender stereotypes, gender component, universal and specific features, comparative analysis, communicative culture.

Вядома, што прыказкі з'яўляюцца эфектыўным сродкам выяўлення светапоглядных імператываў носьбітаў камунікатыўных культур. З кумулятыўнай функцыяй прыказкі (адлюстраванне, фіксацыя і захаванне інфармацыі аб светапоглядных арыентацыях і каштоўнасцях) непарыўна звязана яе аксіалагічная функцыя.

Матэрыялам для артыкула з'явіліся беларускія і англійскія парэміі з гендарным кампанентам, адабраныя метадам спецыяльнай выбаркі з адпаведных парэміялагічных і лексікаграфічных прац. Асноўныя крыніцы даследавання: «Тлумачальны зборнік прыказак» / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч (Гродна, 2011); «Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы» / склад. Ф. Янкоўскі. 3-е выд., дапрац., дап. (Мінск, 1992); А. С. Аксамітаў «Прыказкі і прымаўкі» (Мінск, 2000); «Прыказкі і прымаўкі» / рэд. А. С. Фядосік (Мінск, 1976); «Сборник английских пословиц и поговорок» / С. Ф. Кусковская (Минск, 1987); «Proverbia et dicta: шестязычный словарь пословиц, поговорок и крылатых слов» / Н. А. Гончарова [и др.] (Минск, 2008); «Английские пословицы и поговорки и их русские соответствия» / В. С. Модестов (М., 2003); «The Concise Oxford Dictionary of Proverbs» (Oxford, 1992); Англо-русский словарь цитат, пословиц, поговорок и идиом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://aphorisms_en_ru.academic.ru; «Русско-английский словарь пословиц и поговорок» / С. С. Кузьмин, Н. Л. Шадрин (СПб., 1996).

Значную метадалагічную каштоўнасць маюць працы І. Я. Лепешава, М. А. Якалцэвіч «Тлумачальны зборнік прыказак» (Гродна, 2011), У. І. Коваля «Язык и текст в аспекте гендерной лингвистики» (Гомель, 2007).

У артыкуле засяроджана ўвага на дзвюх групам парэмій з гендарным кампанентам: першая група парэмій апісвае ўступленне ў шлюб, другая – мае дачыненне да сямейнага жыцця і класіфікуецца на стэрэатыпы, звязаныя з сямейнымі ролямі, іх іерархія і інш.

1. Найвялікшая падгрупа парэмій аб уступленні ў шлюб змяшчае рэкамендацыі аб выбары шлюбнай пары: апісвае характарыстыкі і рысы, якімі павінны валодаць хлопец і дзяўчына, якія збіраюцца ўзяць шлюб, звяртае ўвагу на род, працавітасць і асабістыя (у тым ліку маральныя) якасці нявесты (жаніха).

Адносна роду і сваякоў нявесты (жаніха) вылучаюцца наступныя беларускія прыказкі: *Па-зірай на матку, а жаніся на яе дзіцятку* [1, с. 27]; *Выбірай карову па рагам, а дзеўку па радам* [2, с. 361]; *Якое карэнне, такое насенне* [3, с. 131]. *Якое дрэва, такі і клін, які бацька, такі і сын* [3, с. 131]. *Нікада на елі яблака ні ўраджаіцца, а на яблані шышка ўстрэчаіцца* [2, с. 361].

У англійскіх прыказках з гендарным кампанентам выяўляецца тая ж ідэя: *Take a vine of a good soil, and the daughter of a good mother.* – *Вазьмі дрэўца ад добрай зямелькі, а дачку – ад добрай маці*; *Like mother, like daughter.* – *Якая маці, такая і дачка*; *Like father, like son* [3, с. 131; 4, с. 96]. – *Які бацька, такі і сын*; *As the old cock crows, so doth (=does) the young* [4, с. 96]. – *Як стары певень няе, то так і малады*; *As the tree, so the fruit* [5, с. 50]. – *Якое дрэва, гэтакі і фрукт*; *Many a good cow hath (=has) an evil calf* [4, с. 97]. – *Бывае, што і добрая карова ліхое цяля прывядзе*.

Як беларусы, так і англічане, безумоўна, дбалі аб дабрабыце будучай сям'і: *Нашто замуж пытаеш, калі хаты не маеш?* [6, с. 125]; *First thrive then wive.* – *Спачатку пабагацей, а потым ажаніся*.

Але багацце не ставілася вышэй за чалавечыя якасці: *Была б Агата, а будзе хата* [6, с. 115]; *Багацце нявесты на ішасце не пераробіш* [6, с. 113]; *За багаццем погонішся – добра не будзе* [6, с. 119]; *Не з прыданым жыць, а з чалавекам* [6, с. 126]; *Прападай тое срэбра, калі жыць нядобра* [6, с. 130]; *A great dowry is a bed full of brambles* [5, с. 23]. – *Багатае прыданае – ложка з калючкамі*.

Шмат якія прыказкі (як беларускія, так і англійскія) звяртаюць увагу на асабістыя якасці дзяўчыны шлюбнага ўзросту: *Не шукай красаты, а шукай дабраты* [1, с. 27]; *Жонку выбірай не вачамі, а вушамі* [1, с. 27]; *Жонку выбірай і вачыма, і вушамі* [6, с. 119]; *З тварам да вянца, а з розумам да канца* [6, с. 121]; *Хараство прыгледзіцца, а розум спатрэбіцца* [6, с. 136]; *Choose not a wife by your eye only.* – *Жонку выбірай не толькі вачыма*; *Choose a wife by your ear rather than your eyes.* – *Жонку выбірай не вачамі, а вушамі*.

Адносна працавітасці (гаспадарчых уменняў) хлопца вылучаюцца наступныя беларускія парэміі: *З добрага пастушка добры жаніх расце* [6, с. 121]; *Не спяшайся, хлопча, вучыцца страляць, а ўмей сеяць, веяць, каваць і гадаваць* [6, с. 127].

Адносна працавітасці дзяўчыны – наступныя: *Шукай жонку не на йгрышчы, а на ржышчы* [1, с. 27]. Аналагічны змест выяўляецца і ў англійскай парэміі: *Choose a wife on a Saturday rather than a Sunday.* – *Выбірай жонку не ў нядзелю, а ў суботу*.

М. В. Доўнар-Запольскі у гэтай сувязі адзначаў, што даўней шлюб меў на мэце пераважна атрыманне новых працоўных рук: *«людзі сталага веку скажуць вам, што хараство нявесты мала патрэбнае для гаспадаркі...»* [7, с. 275].

Тым не менш, на думку М. В. Доўнар-Запольскага, ужо напрыканцы XIX стагоддзя малодшае пакаленне пачало моцна выступаць супраць такіх поглядаў, і сярод яго першаснае значэнне пачалі атрымліваць асабістыя сімпатыі [7, с. 275]: *Ці багатая, ці бедная – можаш не ўбачыць, а ці мілая, а ці любая – сам пачуй, сам убач* [6, с. 138]

Па меркаванні У. М. Дабравольскага, тагачасных маладых людзей перш за ўсё прываблівала хараство, а таксама тое, што яго ўмацоўвае: розум, ветлівасць: дзяўчына такога кшталту мела многа жаніхоў [2, с. 362].

Разам з тым, вялікая колькасць жаніхоў часам ускладняла выбар пары нявесце і яе сваякам. Так, беларускія прыказкі, адрасаваныя нявесце, раяць не занадта доўга выбіраць жаніха: *З вялікай выбірачкі дае чорт гарачку* [6, с. 120]; *З вялікага перабору ні лапцей, ні абораў*; *За пераборы лапці ды аборы* [8, с. 210].

Цікава адзначыць таксама, што прыказкі, адрасаваныя нявесце, раяць звяртаць увагу на знешні выгляд жаніха: *Ад касавокага, рудога і кульгавага ўцякай, куды від* [1, с. 21], месца яго

жыхарства: *Не рвіся, дачушка, далёка замуж выйсці* [6, с. 127]; *Better wed over the mixen than over the moor* [5, с. 66]. – *Лепш выйсці замуж у хату, што зблізку, чым у тую, што за балотам, маскулінныя якасці* (так, беларускія прыказкі выказваюць параду абіраць у якасці мужа менш маскуліннага мужчыну): *Калі мужык шкарпэтка, то за ім жонка, як кветка, калі мужык гах, то жонку бярэ страх* [1, с. 60].

На спакойны (не задзірысты) характар хлопца звяртаюць таксама ўвагу некаторыя перадвясельныя прыкметы беларусаў: *Калі дзевачка яшчэ падшпаркам да часта дзярэцца ці дужаецца з хлопцам, а ён яе атпіхае, та яны пеўне што пабяруцца, як вырастуць* [9, с. 308].

Значнымі ў парэміялагічнай карціне свету беларусаў былі таксама роўнасныя параметры жаніха і нявесты (уключалі сацыяльнае становішча і іншыя якасці): *Сваю раўню вазьмі, дык будзе згода* [6, с. 132]; *Роўны з роўнага цешыцца* [1, с. 41]; *Некрасівы за красівага не сватаецца* [1, с. 19]; *Якая песня – такія скокі; якая дзеўка – такія жаніхі* [1, с. 19].

2. Наступная падгрупа прыказак з гendarным кампанентам апісвае ўяўленні аб шлюбным узросце. Так, згодна з беларускімі парэміямі, беларусы прытрымліваліся ў пытаннях шлюбнага ўзросту залатой сярэдзіны. З аднаго боку, старэйшыя раілі не спяшацца, узважыць усе «за» і «супраць», бо *«Ажаніцца – не ўпасці: не ўстанеш, не атрасеся»* [6, с. 113] (таксама *«Ажаніцца, як і паміраць, не спяшайся»* [6, с. 113]; *«Ажаніцца – не ўпіцца»* [6, с. 113]) і ў такім выпадку *«Ажэнішся скоры – набярэшся гора»* [6, с. 113]. Тая ж ідэя адлюстравана і ў англійскіх парэміях: *Marry in haste and repent at leisure. – Ажэнішся скоры – набярэшся гора.*

А з другога боку, беларуская народна-паэтычная творчасць змяшчае ўяўленне аб тым, што бацькі павінны не надта позна выдаваць замуж сваіх дачок і жаніць сыноў: *«Жні пшанічаньку прызеляненьку(ю), аддавай дачку маладзеньку(ю)»* (Дзеўку аддавай, калі людзі трапляюцца [1, с. 16]) альбо *«Не будзеш каяцца, рана ўстаўшы і маладым ажаніўшыся (Не кайся, рана ўстаўшы і маладым ажаніўшыся [6, с. 126]; Ні ранней сяўбы, ні маладой жаніцьбы не кайся [6, с. 128])»*. У англійскай парэміялагічнай карціне свету: *Marry your son when you will, your daughters when you can. – Сына аддавай любым часам, а дачку, як людзі трапляюцца.*

Адзначым, што ў шлюб на Беларусі ўступалі даўней даволі рана. Так, у 1898 годзе карэспандэнт з г. Турава, напрыклад, пісаў: *«Шлюбы адбываюцца наогул рана і дзяўчына ідзе замуж у 16 гадоў, хлопец жэніцца – у 18»* [10, с. 232]. 16 і 18 гадоў – адпаведна ўзрост паўналецця, таксама мінімальны шлюбны ўзрост для дзяўчыны і хлопца, устаноўлены ў 1830 годзе [11, с. 1, 2].

3. Трэцяя падгрупа гendarна-маркіраваных парэмій змяшчае ідэю, згодна з якой шлюб разумеецца як неабходны кампанент развіцця чалавека: *Хужы няма кары, як жыць без пары* [1, с. 24]; *Адзін і ў кашы няспорны* [1, с. 37]; *Адзін ні сабе слуга, ні Богу раба* [1, с. 38]; *І птушцы адной нудна* [1, с. 38]; *Wives must be had, be they good or bad. – Жонка, добрая альбо ліхая, павінна быць у кожнага мужчыны; Every Jack must have his Jill* [5, с. 106]. – *Жонка павінна быць у кожнага мужчыны.*

У беларускіх і англійскіх прыказках утрымліваецца таксама ўяўленне аб тым, што новы сацыяльны статус здольны змяніць хлопца ў лепшы бок, пазбавіць яго шэрагу адмоўных якасцей: *Ажэніцца – пераменіцца* [6, с. 113]; *Ажаніўся, то і перамяніўся* [6, с. 113]; *A man without a wife is but half a man. – Нежанаты толькі на палову мужчына.*

4. Чацвёртая падгрупа прыказак з гendarным кампанентам вылучае стэрэатыпы, заснаваныя на хрысціянскай сімволіцы. Згодна з уяўленнямі беларусаў, вяселле – суд Божы (жаніх і нявеста суджаны адно аднаму Богам (лёсам)). Адносна гэтай ідэі вылучаюцца наступныя парэміі: *Нарачонага не абойдзеш* [1, с. 31]; *Суджанага і канём не аб'едзеш* [1, с. 31]; *Калі Бог судзіць, то і чорт не разгудзіць* [1, с. 31]; *Калі каго Бог злучыць, чалавек (ніхто) не разлучыць* [1, с. 32]; *Смерць і жона ад Бога прызначона* [3, с. 67]; *Адно дзіця роджана, а другое суджана* [6, с. 112]; *У дзяўчыны жаніхоў сто адзін, а дастанецца адзін* [1, с. 19]; *Суджаны вылезе з лужыны.*

У матэрыялах нашай выбаркі канцэпт лёсу быў прадстаўлены значна меншай колькасцю англійскіх парэмій: *Marriages are made in heaven* [12, с. 147]. ≈ *Marriage comes by destiny* [5, с. 208]. – *Шлюбы ствараюцца на нябёсах; Every Jack has his Jill* [5, с. 106]. – *Кожны жаніх мае сваю нявесту (у кожнага ёсць свая нявеста).*

Змяшчаецца ў беларускіх прыказках і ўяўленне, згодна з якім шлюб з'яўляецца яднаннем двух людзей на ўсё жыццё: *Жонка – не бот, не скінеш* [6, с. 119]; *Жонка – не лапаць, з нагі не скінеш* [6, с. 119].

У народна-паэтычнай творчасці беларусаў знайшоў адлюстраванне і погляд на другі шлюб: *Не дай, доля, два разы жаніцца і два разы будавацца* [6, с. 126]. Хрысціянскія ўяўленні спалучаюцца тут з міфалагічнымі ўяўленнямі аб долі – нябачнай міфічнай істоце, якой надзяляецца чалавек [13, с. 421].

У народнай свядомасці шлюб з хлопцам альбо дзяўчынай маюць перавагу над шлюбам з удаўцом альбо ўдавой: *Зялёная рута, ялавец, лепей кавалер, чым удавец* [6, с. 121]; *Удовінае і ўдаўцова сэрца – як зімовае сонца, а малайцовае і дзявоцкае – як летняе* [6, с. 135]; *У ўдаўца – два нараўца, а ў удавы – два наравы* [1, с. 107]. У англійскай парэміялагічнай карціне свету: *Never marry a widow unless her first husband was hanged.* – *Жаніся на ўдаве толькі ў тым выпадку, як яе першы муж быў павешаны.*

На эмацыянальны лад беларускіх парэмій значна паўплывала таксама сімволіка ахвярнасці шлюбу [14, с. 145] (погляд на шлюб як на цяжкі, але выратавальны крыж): *Ажаніся – кепска, не жаніся – яшчэ горш* [6, с. 113], *3 дзеткамі гора, а без дзетак удвое* [6, с. 121] і «сімволіка цнатлівасці асобаў, якія бяруць шлюб» [14, с. 145]: *Дзень гульбы, век журбы* [6, с. 117] (выяўляе ідэю, згодна з якой дашлюбныя адносіны прыводзяць да непажаданых наступстваў).

5. Наступная падгрупа парэмій адлюстроўвае уяўленне, згодна з якім нявеста абавязкова павінна была плакаць на вяселлі (за вясельным сталом): *Калі не плачаш за сталом, будзеш плакаць за хлявом* [6, с. 123]; *Лепей плакаць за сталом, як потым плакаць за слупом* [1, с. 33].

Слёзы нявесты лічыліся шчаслівым знакам, бо, паводле архаічных уяўленняў, прыносілі дождж палеткам і выклікалі ўрадлівасць зямлі.

У некаторых месцах на Магілёўшчыне, паўночным усходзе Віцебскай вобласці і некаторых іншых рэгіёнах сустракаліся галашэнні нявесты [15, с. 11]. «*Галашэнні нявесты вельмі паэтычныя і жаллівыя*, – адзначае А. С. Фядосік. – *Прысутныя, расчуленыя яе рыданнямі, самі плакалі*» [16, с. 280–281].

Лічылася, што калі нявеста плача на вяселлі, ёй не прыйдзеца плакаць падчас замужжа. Так, у Лельчыцкім раёне і ў наш час можна пачуць: «*Калі дзеўка ідзе замуж не плача, то замужам паскача*» (Струнеўская Марына, 1977 г. н.). Гэтае ж уяўленне існавала і ў англійскім фальклоры: «*A crying bride meant she would never shed another tear about her marriage*».

Сямейнае жыццё

1. Першая падгрупа парэмій аб сямейным жыцці звяртае ўвагу на значнасць мірных адносін паміж мужам і жонкай, старэйшымі і малодшымі ў сям'і: *Згода дом будзе, а нязгода – руінуе* [6, с. 120]; *Згодаю дом збудуеш, а нязгодаю – гатовае разгубіш* [6, с. 121].

Паводле беларускіх парэмій у шчаслівай сям'і «сам Бог жыве»: *Сам Бог рад, калі ў сям'і лад* [1, с. 40]; *Дзе згода, там сам Бог жыве* [1, с. 40]; *Там і Бог раюе, дзе жонка мужыка шануе* [1, с. 66].

У адваротным выпадку, як прагназуюць беларускія прыказкі, сям'ю чакаюць негатыўныя наступствы – збядненне гаспадаркі, пагаршэнне харчавання: *Калі гаспадар з жонкаю сварыцца, тады ў гаршку трасца варыцца* [6, с. 122]; *У якой сям'і сварацца, там страва нішчымая варыцца* [6, с. 136].

З другога боку, беларусы лічылі, што «*Добрая сварка – у хаце напраўка*» [1, с. 46].

Верагодна, у сувязі з гэтым уяўленнем знаходзіцца беларуская традыцыя, згодна з якой «*гаспадар, які ведаў сваю віну, часам дазваляў сваёй жонцы лаяць і біць яго, падпарадкоўваўся яе патрабаванням*» [2, с. 355 – 356]: *Біла жонка мужыка, рукі закасаўшы, а ён ёй пакланіўся, шапачку зняўшы* [6, с. 114]; *Шумеў бы і я, калі б жонкі не баяўся* [1, с. 53].

Так, У. М. Дабравольскі прыводзіць наступнае апісанне тагачасных народных звычаяў: *Сын пачаў біць п'янага бацьку, але маці не дазваляе яму: Табе, Міхалка, нільзя біць ацця: раз эта ат Бога грех, другой раз ат людзей осудавішча: а мне яму можна набіць: я яго жана, а мне ён*

муж; яму можна ўзваліць, колька надабі: пускай на міне жаліцца, што яму набіла... Так і нада здзелаць: мы яму з маткью слаўна ўзвалім... Права, ён саўсім ашмурэл, ні хаціць работаць, – сланяцца, як лунь якей».

(Звязалі яго).

«Развяжы мяне, развяжы!» [2, с. 356].

У англійскай парэміялагічнай карціне свету: *A woman's blow never gave a black eye* [17, с. 126]. – Жонка б'ючы ранаў не наробиць.

З другога боку, адваротная сітуацыя (мужык, які б'е сваю жонку) звычайна асуджалася: *Не бі жонку: часам яна разумней* [1, с. 52].

Тым не менш, як адзначае М. В. Доўнар-Запольскі, бойкі паміж мужам і жонкай бывалі вельмі рэдка і не складалі звычайнай з'явы: «муж з жонкаю звычайна жывуць мірна; сваркі бываюць толькі, як мужык – п'яніца» [7, с. 21].

Наогул, як беларусы, так і англічане лічылі, што ў сямейныя спрэчкі нельга ўмешвацца староннім: *Дзе мужык з жонкай сварыцца, то трэці не мяшайся* [3, с. 134]; *Свае дзесяць раз пасварацца і памірацца* [6, с. 131]; *Свае дзесяць раз наб'юцца і памірацца* [3, с. 134]; *A quarrel of spouses is the renewal of love* [3, с. 134]. – Муж з жонкай, як пасварацца, так і памірацца.

2. Другая падгрупа гendarна-маркіраваных парэмій характарызуе сямейныя ролі мужа і жонкі.

Нягледзячы на даволі высокі ўзровень сямейнай і юрыдычнай свабоды беларускай жанчыны (па назіранні М. В. Доўнар-Запольскага, у выпадку узаемных спрэчак народны суд часцей становіўся на бок жонкі і больш патрабавальна ставіўся да мужа [7, с. 274]), роўнае становішча мужа і жонкі ў маёмасных адносінах, галавой сям'і лічыцца муж: *Муж – галава ў хаце* [1, с. 59]; *Сям'я без галавы – не сям'я* [1, с. 59]; *Мужчынка ўсё ж не тое, што баба* [1, с. 59]; *За мужыковай спіной, як за сцяной* [1, с. 59]; *Калі ёсць дзед, ёсць і абед, няма дзеда, няма і абед* [1, с. 59]; *Жаноцкія сенцы нідзе не стаяць* [6, с. 119].

Па назіранні беларускіх даследчыкаў, звычай диктаваў жонцы слухацца мужа, але з разважаннем: «жонка заўсёды лічыць неабходным заявіць свой пратэст, як яе муж робіць штосьці па гаспадарцы не па яе густу» [7, с. 20 – 21].

Наогул, вяршэнства мужчыны ў сям'і прызнаюць як беларускія, так і англійскія парэміі: *Бедная тая дамова, дзе вала бадзе карова* [8, с. 84; 3, с. 139]; *Бяда ў тым доме, дзе куры няюць, а пеўням волі не даюць* [6, с. 115]; *It is a sad house where the hen crows louder than the cock* [5, с. 172]. – *Сумна ў тым доме, дзе куры няюць, а пеўням волі не даюць*.

3. Наступная падгрупа прыказак аб сямейным жыцці як беларусаў, так і англічан вылучае апазіцыю добрая – злая (ліхая) жонка, добры – ліхі мужык: *Хто жонку добру мае, той гора не знае* [1, с. 66]; *Добрая жонка дом зберажэ, а ліхая рукавом расправе* [1, с. 68]; *Сварлівая жонка горш, чым каню хамут* [1, с. 71]; *Добрая жонка – дома рай, злая – хоць ты цягу дай (хоць ты з хаты ўцякай)* [6, с. 118]; *3 добрам гаспадаром (мужам) нажывешся, а з ліхім гора набярэшся* [6, с. 121]; *Усе дзяўчаткі добрыя, але скуль бабы ліхія бяруцца?* [6, с. 136]; *A good wife and health is a man's best wealth. – Добрая жонка і добрае здароўе – найлепшае багацце мужчыны; A man's best fortune or his worst is a wife. – Леপшае альбо горшае становішча мужчыны – яго жонка; All are good lasses, but whence come the bad wives. – Усе дзяўчаткі добрыя, але скуль бабы ліхія бяруцца?; A bad husband cannot be a good man. – Ліхі муж – ён і чалавек ліхі; Better dwell with a dragon than with a wicked woman. – Лепп бавіць час з драконам, як з ліхой бабай*.

4. Чацвёртая падгрупа парэмій (канцэнтруецца на якасцях жанчыны) утрымлівае апазіцыю баба – чорт. Па-першае, у беларускіх (таксама англійскіх) прыказках прасочваецца ідэя аб падабенстве нячысціка і жанчыны: *Баба горша за чорта* [1, с. 75]; *Чорт і баба – адна рада* [1, с. 76]; *Дзе чорт не можыць, баба дапаможыць* [1, с. 77]; *Куды чорт не даступіцца, туды бабу паішле* [1, с. 77]; *A woman is an angel at ten, a saint at fifteen, a devil at forty and a witch at fourscore. – Жанчына – ангел у 10 год, святая – у 15, нячысцік – у 40 і ведзьма – у 80; Where the devil cannot come, he will send a woman. – Куды чорт не даступіцца, туды бабу паішле; There is no devil so bad as a she-devil. – Няма нячысціка больш страшнага, як нячысцік жаночага полу; Women are saints in church, angels in the street, and devils at home. – Жанчыны – святыя ў царкве, ангелы – на вуліцы*

і чэрці дома; Man, woman, and devil, are the three degrees of comparison. – Мужчына, жанчына і нячысцік – тры ступені параўнання.

З другога боку, некаторыя беларускія прыказкі выяўляюць ідэю, згодна з якой «бабы і сам чорт не пераможжа (не зваюе)»: *І чорт бабы баіцца [1, с. 75]; Бабы і сам чорт не пераможжа (не зваюе) [1, с. 75]; 3 бабаю і чорт не зладзіць [1, с. 75]; Баба хітрэй (хітрэйша ад) чорта [1, с. 77]; Бабе і сам чорт з дарогі ўступае [18, с. 48]; 3 бабаю і сам чорт рады не дасць [18, с. 48].*

5. Пятая падгрупа парэмій вылучае агульныя ўстойлівыя уяўленні аб сутнасці «мужчынскага» і «жаночага», адрозненнях паміж мужчынскімі і жаночымі якасцямі.

Беларускія прыказкі (у адрозненне ад англійскіх) вызначае больш нейтральная кантрастыўная катэгарызацыя мужчынскіх і жаночых якасцей: «*Мужчынка ўсё ж не тое, што баба*» [1, с. 59].

Англійскія ж парэміі ўтрымліваюць перакананне, згодна з якім жанчына вылучаецца (у адрозненне ад мужчыны) значнай колькасцю негатыўных характарыстык: *A man of straw is worth a woman of gold. – Мужчына з соломы лепей жанчыны з золата; A bad woman is worse than a bad man. – Ліхая баба горш за ліхога мужыка.*

Наогул, згодна з англійскімі парэміямі, жанчына не павінна карыстацца даверам: *From the evil woman guard yourself, and the good one never trust. – Засцерагайся ліхой бабы і ніколі не давярай добрай; Who has a woman has an eel by the tail. – Той, хто мае жонку, трымае вугра за хвост; Never trust a woman, even if she has borne you seven children. – Ніколі не давярай жанчыне, нават калі яна нарадзіла ад цябе сем дзяцей.*

6. І, нарэшце, шостая падгрупа парэмій з гендарным кампанентам выяўляе ідэю ўзаемнага ўплыву мужа і жонкі, а таксама іх падабенства.

У беларускай і англійскай мовах распаўсюджаны прыказкі, якія, з аднаго боку, сведчаць пра ўплыў мужа на жонку: *Калі добры муж, дык і жонка добрая [1, с. 62]; За добрым гаспадаром (мужам) жонка маладзее [6, с. 120]; За добрым гаспадаром (мужам) і варона жона, а за кепскім (благім) і княгіня загіне [6, с. 120]; A good husband makes a good wife. = A good Jack makes a good Jill. – Калі добры муж, то і жонка добрая. А з другога – пра ўплыў жонкі на мужа: *Ажаніўся, то і перамяніўся [6, с. 113]; У добрай жонкі і благі гаспадар будзе добры [6, с. 135]; A good wife takes a good husband. – У добрай жонкі і благі гаспадар будзе добры.**

Ідэя падабенства мужа і жонкі выяўляецца ў наступных беларускіх і англійскіх прыказках: *Гаспадар і жонка – найлепшая сполка [6, с. 116]; Гаспадар і баба – адна рада [6, с. 116]; Які Тамаш, такая і Тамашыха [6, с. 141]; Які Хомка, такая яго і жонка [6, с. 141]; Абое рабое [3, с. 49]; Пара ботаў на левую нагу [1, с. 49]; Як жонка падобна да мужыка, так і мужык на жонку [1, с. 49]; A deaf husband and a deaf wife are always a happy couple. – Глухі муж і глухая жонка – заўсёды шчаслівая пара.*

Такім чынам, аналіз беларускіх і англійскіх парэмій з гендарным кампанентам дазволіў удакладніць асаблівасці вербалізацыі дыферэнцыяльных стэрэатыпаў мужчыны і жанчыны, іх статусныя ролі ў сацыякультурнай прасторы беларускага і англійскага народаў.

Матэрыялы нашага даследавання дазволілі вылучыць некаторыя агульныя рысы вербалізацыі гендарных стэрэатыпаў у парэміях беларускай і англійскай моў. Так, вельмі блізкія па змесце гендарныя стэрэатыпы аб выбары жонкі, асабістых якасцях дзяўчыны, стаўленні да шлюбу як да кампанента развіцця асобы, антыноміі добрых – ліхих мужа і жонкі, апазіцыі жанчына – чорт, узаемным уплыве мужа і жонкі.

Вывучэнне гендарных маркераў у парэміях беларускай і англійскай камунікатыўных культур дазволіла таксама выявіць некаторыя асаблівасці вербалізацыі гендарных стэрэатыпаў: найперш, адсутнасць у беларускай моўнай карціне свету парэмій (атрымалі шырокае распаўсюджанне ў англійскай парэміялагічнай карціне свету), згодна з якімі жанчына вылучаецца (у адрозненне ад мужчыны) значнай колькасцю негатыўных характарыстык, і па-другое, адсутнасць у англійскай парэміялагічнай карціне свету разгорнутага канцэпту лёсу (долі).

Адзначым, што артыкул далёка не вычэрпвае праблематыку вывучэння вербалізацыі гендарных стэрэатыпаў у парэміях розных камунікатыўных культур, аднак з нагляднасцю сведчыць аб значнасці далейшых даследаванняў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Прыказкі і прымаўкі ў дзвюх кнігах / рэд. А. С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 2. – 616 с.
2. *Добровольский, В. Н.* Смоленский этнографический сборник: в 4 ч. / В. Н. Добровольский. – СПб.: Тип. С. Н. Худенкова. – 1894. – Ч. 2. – 443 с.
3. Proverbia et dicta: шестязычный словарь пословиц, поговорок и крылатых слов / Н. А. Гончарова [и др.]; под ред. Н. А. Гончаровой. – Минск: Беларус. асоц. «Конкурс», 2008. – 352 с.
4. *Кусковская, С. Ф.* Сборник английских пословиц и поговорок / С. Ф. Кусковская. – Минск: Выш. шк., 1987. – 253 с.
5. *Модестов, В. С.* Английские пословицы и поговорки и их русские соответствия / В. С. Модестов. – М.: Русский язык – Медиа, 2003. – 467 с.
6. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Склаў Ф. Янкоўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 491 с.
7. *Довнар-Запольский, М. В.* Исследования и статьи: Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность / М. В. Довнар-Запольский. – Киев: Изд. А. П. Сапунова, 1909. – 486 с.
8. *Лепешаў, І. Я., Якалцэвіч, М. А.* Тлумачальны зборнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна: ГрДУ, 2011. – 695 с.
9. *Сержпутоўскі, А. К.* Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А. К. Сержпутоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – 478 с.
10. Беларусы / В. К. Бандарчык, Г. М. Курыловіч, Т. І. Кухаронак [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2001. – Т. 5: Сям'я. – 375 с.
11. Свод законов Российской империи [повелением Государя Императора Николая Первого составленный]. – СПб.: Типография Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. – Т. 10, ч. 1: Законы гражданские. – 1857. – 104 с.
12. The Concise Oxford Dictionary of Proverbs. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – 256 p.
13. *Фядосік, А. С.* Сучасныя тэндэнцыі ў гісторыі беларускай фалькларыстыкі ў агульнаславянскім кантэксце / А. С. Фядосік // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка: XIII Міжнар. з'езд славістаў (Любляна, 2003). Дакл. беларус. дэлегацыі. – Мінск: Беларус. навука, 2003. – С. 417–430.
14. *Бернштам, Т. А.* Молодость в символизме переходных обрядов восточных славян: Учение и опыт Церкви в народном христианстве / Т. А. Бернштам. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. – 400 с.
15. Вяселле: Песні: у 6 кн. / Склад. Л. А. Малаш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – Кн. 1. – 680 с.
16. *Фядосік, А. С.* Сямейна-абрадавая паэзія / А. С. Фядосік // Беларуская вусна-паэтычная творчасць: падруч. для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей ВНУ / К. П. Кабашнікаў, А. С. Ліс, А. С. Фядосік [і інш.]. – Мінск: Лексіс, 2000. – С. 245–310.
17. *Кузьмин, С. С., Шадрин, Н. Л.* Русско-английский словарь пословиц и поговорок: 500 единиц / С. С. Кузьмин, Н. Л. Шадрин. – СПб.: МИК / Лань, 1996. – 352 с.
18. *Коваль, В. И.* Язык и текст в аспекте гендерной лингвистики / В. И. Коваль. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2007. – 217 с.

Паступіў у рэдакцыю 16.05.2016

УДК 94(47)«10» + 930.2:003.072(476)

Т. П. БАЛЮК

СОКРАЩЕНИЕ СЛОВ В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ КИРИЛЛИЧЕСКИХ РУКОПИСЯХ XI в.

*Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь,
e-mail: bozhko_tanusha@tut.by*

Статья посвящена проблеме сокращения слов в книгах XI в. Автор предлагает систематизацию сокращений, приводит результаты исследования таких источников, как Остромирово Евангелие, Изборник 1073 года, Архангельское Евангелие. Делаются выводы касательно функций сокращений, проводится анализ различий типов сокращений в канонической и неканонической частях текста.

Ключевые слова: сокращения, способы сокращения, контракция, суспенсия, лигатура, богослужебные книги, канонический текст, титло.

T. P. BALIUK

ABBREVIATIONS OF THE WORDS IN EAST SLAVIC CYRILLIC MANUSCRIPTS OF THE 11th CENTURY

Belarusian State University, Minsk, Belarus, e-mail: bozhko_tanusha@tut.by

The article is devoted to the problem of abbreviated words in the books of the 11th century. The author proposes the system of abbreviations, presents the results of investigation of such sources as the Ostromir Gospels, "Izbornik" of 1073 year, the Arkhangelsk Gospel. The author makes conclusions about the functions of abbreviations, analyzes the differences between the types of abbreviations in canonic and noncanonical parts of the text.

Keywords: abbreviations, methods of abbreviations, contraction, suspension, ligature, liturgical books, canonical text, titlo.

Самые ранние восточнославянские рукописи содержат сокращенные слова. Современное применение сокращений обусловлено стремлением облегчить и ускорить процесс письма. Функциональные особенности ранних восточнославянских сокращений остаются мало изученными. Постараемся заполнить данный пробел на материале рукописных книг XI в.

Сокращениям в древнерусских рукописях посвящены две работы – статья Е. Э. Гранстрем «Сокращения древнейших славяно-русских рукописей» [3] и статья О. Н. Седовой «Сокращённо написанные слова в древнерусском уставном письме конца XIII в. (на материале новгородского Евангелия 1270 г.)» [13]. Е. Э. Гранстрем выделила три группы сокращений: заимствованные из греческих рукописей, заимствованные из латинских рукописей, сокращения, образованные самостоятельно [3, с.429]. Результаты ее исследования показали, что уже в XI в. в славяно-русской письменности были намечены своеобразные методы сокращения слов, отличные от греко-латинских; заимствования замечаются лишь в употреблении слов религиозного характера [3, с. 433].

О. Н. Седова сконцентрировала своё внимание на сокращённых словах одного отдельно взятого памятника и распространила полученные выводы на сокращения рукописных книг всего XIII в. По её убеждению, система сокращений являлась динамической и вариативной. Однако исследовательница не учла различия в составе и способе сокращений в основном и вспомогательном тексте. Статья О. Н. Седовой имеет методологическую ценность. В ней предложены классификация способов сокращений и методика работы с ними, которая учитывает число и состав

сокращений [13, с. 77]. Эту классификацию и методику работы с ней можно использовать при изучении других восточнославянских кириллических рукописей.

Наша задача – выделить основные типы сокращений и способы сокращений, выявить закономерности в их использовании в XI в. Источником послужили наиболее ранние датированные рукописи: Остромирово Евангелие 1056–1057 гг. [12], Изборник Святослава 1073 г. [8] и Архангельское Евангелие 1092 г. [1].

В палеографии выделяются три основных типа сокращения: контракция – «сжатие» слова, удаление букв внутри слова («per contractionem»); суспензия – усечение («per suspensionem»), недописывание слова; вынос букв над строкой. Варианты их употребления называются способами сокращений: 1) пропуск гласных букв; 2) пропуск гласных и согласных букв; 3) пропуск всех букв кроме первой и последней; 4) пропуск букв и усечение конца слова; 5) пропуск букв и вынос одной из них над строкой; 6) вынос одной буквы над строкой; 7) усечение нескольких последних букв с выносом над строкой; 8) усечение слова до одной начальной и вынос её над предыдущим словом; 9) лигатура; 10) комбинированные способы.

Основной состав данных способов сокращений был предложен О. Н. Седовой [13]. Мы несколько переработали и дополнили его. Этот состав обладает тем преимуществом, что позволяет выяснить размер сокращения, состав сокращённых слов и выносных букв (включая выносные буквы в конце строки).

Сделаем несколько комментариев. «Ъ» и «Ь» в XI в. являлись гласными (редуцированными), поэтому пропуск двух букв, например «тъ», означал пропуск согласного и гласного. Таким образом, слова типа «оца» («отъца») были классифицированы нами как пропуск гласных и согласных.

Особым способом сокращения, не относящимся к основным типам сокращения, является лигатура – слияние двух букв на одной основе. По наблюдениям В. С. Голышенко, лигатуры, оканчивающиеся на букву гласного, расположены согласно «правилу конца строки» (строка должна заканчиваться на букву гласного) в абсолютном конце строки. Те лигатуры, в которых вторым из связываемых буквенных знаков является буква согласного, находятся внутри строки или значительно чаще в непосредственной близости к её концу. В. С. Голышенко считает, что с помощью лигатур, употребленных в конце строки, не только экономилось место и украшалось письмо, но и маркировалась воображаемая вертикальная граница столбца с целью удобочитаемости двухстолбцового текста [2, с. 18].

Наш подход в изучении сокращений подразумевает выделение в богослужебных книгах двух типов текста: канонический (основной) и неканонический (вспомогательный). Канонический текст – это Божественное откровение, неканонический – это указания к главам и месяцам – он имел информативный характер. По своему характеру сокращения основного и вспомогательного текста различаются. В каноническом тексте преобладают сокращения с помощью пропуска букв, а в неканоническом – с помощью выноса букв над строкой и усечения. Сокращения месяцеслова выделяются из общего числа своей практичностью. Тем не менее в целом чаще сокращаются слова сакрального характера. Основной текст предполагал более строгое отношение к письму. Вероятно, существовал канон, передававшийся устно вместе с другими навыками письма. Такой канон определял слова, обязательные для сокращения. Второй вид усвоения подобного канона – через подражание оригиналу. Сакральные понятия и ряд частых в употреблении слов несакрального значения («месяц», «рече», «от», «во время оно» и др.), вероятно, были уже в первых переводах, т. к. такие сокращения одинаковы в своем написании в разных памятниках. Не столь строго регламентирован вспомогательный текст: писцы позволяли себе небрежность в графике и свободе в сокращениях.

Произведённый подсчёт различных способов сокращения дал следующие результаты (таблица). Наиболее часто употребляемыми способами сокращения являлись пропуск гласных, пропуск гласных и согласных, пропуск всех букв кроме первой и последней – контракция. С помощью пропуска всех букв, кроме первой и последней, сокращались только слова «Бог», «Господь», «Христос».

Частота использования способов сокращений¹, %

Способ	Остромирово Евангелие			Архангельское Евангелие			Изборник 1073 г.
	осн. текст	указания	месяцеслов	осн. текст	указания	месяцеслов	
Пропуск гласных	27	1,2	4	28	0,5	13	41
Пропуск гл. и согл.	52	7,4	16	35	1,2	17	44
Пропуск всех букв кроме первой и последней	11	1	4	7	1,4	1	1,5
Пропуск букв с выносом	1,4	47	42	12	23	22	4,5
Вынос 1 буквы	—	—	—	—	—	—	3
Усечение слова с выносом	—	42	25	14	69	42	3
Усечение до 1 буквы и вынос над пред.	—	—	9	1	0,2	3	—
Усечение	—	—	—	—	0,5	0,4	—
Лигатура	—	—	—	—	—	—	2,5
Комбинированные	8,5	—	—	3	4	1,6	0,5

Вынос буквы над строкой (в дальнейшем часто используемый в скорописных текстах) применялся в сочетании с пропуском букв. Большое разнообразие выносных букв встречается в Остромировом Евангелии. Над словами выносились «с» (в словах «глас», «месяц»), «г» («Евангелие»), «в» («глава»), «д» («неделя», «среда»), «л» («аллилуия», «неделя»), «к» («вторник», «Лука», «четверток»), «ц» («конец»), «т» («суббота», «Матфей», «лету», «пятюк»), «б» («суббота», «октябрь»), «н» («Иоанн», «писано», «день», «вознесение»), «ж» («того ж», «прежде»), «ч» («мученик», «вечер»), «ѳ» («Матфей»), «м» («на умовение», «новому»), «р» («вторник»). Встречаются случаи выноса двух букв в одном слове: «тк» («пятюк», «вторник»), «нк» («понедельник»), «бо» («суббота») – из них только один случай расположения такого слова в конце строки. Вынос одной буквы над строкой использовался в Изборнике в 89 случаях (3 % от общего числа сокращений), из них 85 случаев – в конце строки. В данных словах среди выносных встречаются только «о», «у» (причем, в виде подковообразной «и»).

Пропуск букв и вынос их над строкой, усечение слова и вынос одной буквы над строкой являются преобладающими способами сокращения для слов из неосновного текста.

Лигатура в Остромировом и Архангельском Евангелиях не применялась. В тексте Изборника она встречается в 79 случаях (2,5 % от общего числа сокращений). Соединяются буквы «ять»+«р», «т»+«ь», «т»+«в», «ш»+«т», «т»+«ять», «т»+«и», «т»+«ы», «т»+«р», «г»+«р», «п»+«р», «и»+«н» (размещены в порядке частоты употребления).

Усечение слова до одной начальной и вынос её над предыдущим словом применялись чаще в неканоническом тексте Евангелий. Как правило, сокращалась частица «же» (до буквы «ж»), которая надписывалась над словами «то», «тот», «се», а также слово «время» в словосочетании «во время оно», где буква «в» помещается над словом «оно».

Комбинированные способы сокращения совмещали использование контракции или суспензии с лигатурой. Как правило, слова, сокращённые такими способами, находились в конце строки.

Как в Евангелиях, так и в Изборнике чаще сокращались слова «Бог», «Дух», «небо», «Спасе», «сердце», «человек», «Давид», «сын», «Божии», «молитва», «церковь», «благо», «блажен», «ангел», «евангелие», «мати», «аминь», «Мария», «крест», «Иерусалим», «цесарь». Все эти слова выражали религиозные понятия. Включение в этот состав таких слов, как «небо», «человек», «цесарь» имеет своё объяснение. «Небо» понималось в первую очередь как рай и ангельский мир, «человек» – как высшее творение Божие (ведь и Бог на некоторое время стал Человеком на земле в лице Иисуса Христа); «сердце» – как источник чувств человека, направленных, прежде всего, к Богу; «цесарь» – как, прежде всего, Царь небесный, т.е. Бог (но и земной цесарь имел божественное происхождение, он был наделён властью Богом).

¹ В таблице представлена частота употребления каждого способа сокращения в процентном отношении к общему количеству сокращений каждого источника. Для Евангелий указаны частота в основном тексте и во вспомогательном – отдельно для указаний и для месяцеслова.

В указаниях и месяцеслове словарь сокращённых слов гораздо богаче. Данный факт свидетельствует о том, что в каноническом тексте были более точно определены те слова, которые подлежали сокращению.

Одни и те же слова могли сокращаться при помощи разных способов – пропуска только гласных, либо пропуска гласных и согласных, либо выноса буквы над строкой. Разными способами наиболее часто сокращались слова «человек», «церковь», «сердце». Такое разнообразие форм сокращенно написанного слова можно объяснить или тем, что именно так было написано в оригинале, который переписчик имел перед глазами, или тем, что переписчик, видя в тексте сокращенное слово, мысленно «раскрывал» его, но, записывая слово, сокращал его иначе.

Как правило, сокращения с помощью пропуска всех букв, кроме первой и последней, пропуска гласных и согласных, пропуска гласных, т. е. контракции, применялись для сакральных слов, а усечение слов, вынос букв над строкой имели чаще практический характер. Среди последних реже встречаются слова сакрального значения.

Сокращённые слова обозначались титлой, которое подписывалось над сокращённым словом. Форма титлы не была подчинена жёстким правилам. Переписчик мог использовать одновременно несколько форм. Однако заметны различия в форме титлы в зависимости от того, употреблялись ли они к словам канонического или к словам неканонического текста. В неосновном тексте Евангелий наблюдается тенденция использования «т» как титлообразной буквы (в слове или слоге «оть»). Происхождение и особенности употребления разных форм титла требуют отдельного исследования.

Выделяется состав слов, подлежащих обязательному сокращению, но отсутствовали стандартные формы сокращения. Слова сокращались по-разному даже в одном памятнике: «Иіса» – «Иса» – «Іса» («Иисуса»), «стымь» – «стыимь» – «стмь» («святым»). Встречаются случаи, когда регулярно сокращаемое слово писалось полностью – «Иисус», «сын», «отец», «мати» и некоторые другие. Данный факт трудно объяснить. Возможно, это была невнимательность переписчика или вынужденная мера – необходимость заполнить оставшуюся часть строки. Применительно к XI в. нельзя говорить о том, что данные слова не сокращались в случае, если относились к человеку, а не к Богу, так как регулярно во всех рассмотренных памятниках встречаются случаи сокращения указанных слов как в сакральном, так и в обыденном смысле. В Изборнике такие слова, как «Дух», «Мати», «Троица», «Христос» нередко писались полностью.

При выяснении зависимости употребления контракции для слов, выражавших религиозные понятия, важно знать происхождение этого типа сокращения. Он использовался в еврейской, греческой и латинской письменности.

Происхождение христианских контракций впервые было исследовано Людвигом Траубе (L. Traube). Он считал, что они были заимствованы из еврейской письменности, где имя Божие имело начертание из четырёх знаков – так называемая тетраграмма. При переводе Библии на греческий язык тетраграмма была сохранена; она встречается в греческих текстах ещё в конце IV – начале V в. Постепенно были созданы другие греческие «*nomina sacra*» (священные имена). Черта над ними в ту пору не была знаком сокращения – она выполняла функцию современного подчёркивания, т. е. привлекала к священному имени особое внимание [19].

В 1959 г. к теме о происхождении сокращений обратился Антон Паап (A. H. R. E. Paap) после открытия новых материалов, особенно папирусов, которые были опубликованы с 20-х гг. XX в. Он пришел к заключению, что система сокращенных «*nomina sacra*» происходит из еврейской христианской области в Александрии и восходит ко времени около 100 г. н.э. Евреи-христиане, для которых греческая Библия была такой же святой, как и еврейская, считали, что слово «*θεος*» было таким же священным, как и тетраграмма. При воспроизведении слова «*θεος*» использовался принцип консонантного письма, в результате чего получалось написание «*θς*». С распространением христианства этот принцип был забыт и заменен представлением, что написание первой и последней буквы слова носит священный смысл. Это привело к сокращению других священных слов [17].

Гипотезы Траубе и Паапа подверг критике Ш. Браун (Sch. Brown). По его мнению, данные гипотезы основывались на простой путанице между чтением и написанием. Действительно, произношение тетраграммы было запрещено среди евреев, но этот запрет не относился к написанию слов без гласных. Как считал Ш. Браун, написание греческих «*nomina sacra*» не имело отношения к их произношению [18, с. 5]. Кроме того, имеется существенная разница между сакральным именем Бога у евреев и греческими «*θεος*» и «*κύριος*», которые использовались для перевода «Яхве». В греческом языке это общие слова – названия (титуты), тогда как у евреев это имя собственное – сакральное. Греческие слова и еврейская тетраграмма – это разные уровни классификации слов [18, с. 11].

По наблюдениям Х. Герштингера (H. Gerstinger), изначально «*nomina sacra*» сокращались нерегулярно под влиянием похожих сокращений в светском греческом письме [15, с. 75]. Дж. Хоуард (G. Howard) считал мнение Х. Герштингера необоснованным по двум причинам: 1) из некоторых источников следует, что первые или несколько первых «*nomina sacra*» стали сокращаться только тогда, когда они стали Божиими именами; 2) сокращенные «*nomina sacra*» представляли собой постепенное развитие; изначально их употребление было sporadическим; это происходило до тех пор, пока они не объединили все 15 «*nomina sacra*». Дж. Хоуард полагал, что сокращенные «*θς*» и «*κς*» обязаны своему возникновению грекам-христианам, не имевших традиции использовать тетраграмму. Если какие-либо евреи-христиане и принимали эти формы как ранние заместители для тетраграммы, то это были, вероятно, грекоговорящие евреи-христиане. Сокращенные формы «*θς*» и «*κς*» могли быть компромиссом части неевреев как знак уважения к евреям-христианам [15, с. 76].

Развивая идею Дж. Хоуарда, Д. Тробиш (D. Trobisch) полагал, что наличие «*nomina sacra*» выступает признаком редакторской работы. Оригинальные тексты содержали тетраграмму, когда цитировался Ветхий Завет. Но позже христианские переписчики канонических текстов заменили тетраграмму на «*κς*» для того, чтобы выделить их из еврейских текстов. В теологическом отношении переписчики пытались стереть различия между Яхве и Иисусом [20, с. 66–67].

Ф. Пэлес (F. Perles) высказал мнение, что началом сокращений была мода на использование условных знаков для часто повторяющихся слов [16].

К. Робертс (C. H. Roberts) утверждал, что «*nomina sacra*» возникли рано (до 70-х гг. н. э.) в Иерусалимской церкви, представляя собой «символ веры первой церкви» [18, с. 6]. А. Миллард (A. Millard), присоединившись к мнению К. Робертса, высказал предположение, что «*nomina sacra*» могли происходить из Ливии и использоваться переписчиками, которые хорошо знали многочисленные письменные тексты семитов. Эти переписчики обратились в христианство из иудаизма [8, с. 8].

К. Р. Соломон (K. R. Solomon) подвёл итог дискуссиям. По его мнению, практика употребления «*nomina sacra*» могла появиться под влиянием еврейской тетраграммы, греко-римских сокращений, финикийских аббревиатур или криптографии. Родоначальниками могли являться еврейские переписчики, евреи-христиане или неевреи-христиане. Местом происхождения мог быть Иерусалим, Антиохия, Александрия или др. Но ни одна из этих точек зрения не объясняет факт ранней стандартизации и всеобщего признания употребления «*nomina sacra*» [18, с. 18]. С точки зрения К. Соломона, «*nomina sacra*» могли возникнуть только в среде апостола Павла и позже с самыми ранними рукописями распространиться на обширные территории.

В греческой письменности «*nomina sacra*» являлись частью всего разнообразия сокращений. По наблюдениям Г. Ф. Церетели [14], среди всех греческих сокращений только сокращения сакральных слов и могут претендовать на термин «система». При этом он заметил, что «ввиду незначительного количества входящих сюда слов, эта система оказывается вовсе непригодной для практических целей, требующих ускорения работы и выигрывания места» [14, с. XIV].

Латинские палеографы рассматривают «*nomina sacra*» как одну из разновидностей контракции. В латинских текстах сложилась группа из шести священных имён, позже появились и многие другие по примеру уже существовавших [11, с. 35]. Латинские «*nomina sacra*» появились

в результате подражания греческим контракциям. В греческом языке их было 15, а в латинском первоначально 6.

Полезными в изучении сокращений являются наблюдения за использованием контракций в белорусских и украинских скорописных текстах XV–XVII вв., сделанные А. И. Грушей. Он указал на преемственность уставных и скорописных сокращений. На его взгляд, именно из устава в скоропись пришёл основной состав контракций. А. И. Груша обратил внимание на то, что за всё время функционирования белорусской и украинской скорописи состав контракций увеличился только на несколько единиц, в то время как многие слова, встречающиеся в скорописных текстах не менее часто, одинаково часто и даже более часто, чем контрагируемые слова, при помощи контракции никогда не сокращались. Как полагает этот исследователь, данный факт может подтверждать мысль о том, что практический характер указанного способа сокращения ни в скорописи, ни в уставе не являлся ярко выраженным и даже не преобладал. В скорописном письме на начальном этапе его развития контракции имели священный смысл и обладали семиотическим значением [7, с. 133, 139, 141]¹.

Религиозная составляющая «*nomina sacra*», о которой пишут их исследователи, вполне коррелируется с нашими наблюдениями о составе контракций в восточнославянских кириллических рукописях XI в. Развитие системы сокращений в восточнославянской письменности шло от сакральности к практичности.

Подведём итог. Анализ системы сокращений восточнославянских кириллических книг XI в. показывает количественное различие и дифференциацию в использовании типов и способов сокращения в зависимости от типа текста. В каноническом тексте были более точно определены те слова, которые подлежали сокращению. В нём чаще всего сокращались слова, выражавшие религиозные понятия – «*nomina sacra*», которые сокращались при помощи контракции. Пропуск букв с выносом над строкой, усечение слова и вынос одной буквы над строкой, усечение слова до одной начальной буквы и вынос её над предыдущим словом являются преобладающими способами сокращения для слов неосновного текста Евангелий. Вынос одной буквы над строкой использовался только писцами Изборника. С помощью контракции маркировались слова, которые выражали религиозные понятия. Это был графический способ обозначения данных слов. Другие типы и способы сокращения выполняли практическую функцию (экономия полезной площади писчего материала, необходимость завершения строки на гласную, вместить слово в строку).

Список использованной литературы

1. Архангельское Евангелие 1092 года / подг. Л. П. Жуковская, Т. Л. Миронова. – М. : Науч.-изд. центр «Скрипторий», 1997. – 669 с.
2. Голышенко, В. С. Конец строки и приемы его маркирования в раннем восточнославянском письме / В. С. Голышенко // Лингвистическое источниковедение и история русского языка: сб. ст. – М. : Древлехранилище, 2000. – С. 9–25.
3. Гранстрем, Е. Э. Сокращения древнейших славяно-русских рукописей / Е. Э. Гранстрем // Труды отдела древнерусской литературы. – М., 1954. – Т. 10. – С. 423–445.
4. Груцо, А. П. Старославянский язык: учеб. пособие / под ред. А. П. Груцо. – Минск : ТетраСистемс, 2004. – 335 с.
5. Груша, А. І. Ад «п(а)на Б(о)га» да «п(а)на Г(о)с(по)д(а)ря»: як «палеограф» можа дапамагчы «гісторыку» / А. І. Груша // Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Галышаны – Навагрудак, 8–10 верасня 2006 г. – Мінск, 2007. – С. 34–46.
6. Груша, А. І. Беларуская кірылічная палеаграфія: вучэб. дапам. для студэнтаў гіст. фак. / А. І. Груша. – Мінск : БДУ, 2006. – 139 с.
7. Груша, А. І. Рэлігія–мова–пісьмо: аб сутнасці ўстава і паўустава XI – першай паловы XVI ст. / А. І. Груша // Бел. гіст. часоп. – 2007. – № 9. – С. 16–31.
8. Изборник Святослава 1073 года. – (Факс. издание). – М. : Книга, 1983.
9. Клімаў, І. П. Скарочаныя напісанні ў старажытным пісьменстве / І. П. Клімаў // Беларус. археаграф. штогод. – 2011. – Вып. 12. – С. 165–186.

¹ В недавно вышедшей статье И. П. Климова не содержится новых данных о сокращённых написаниях, зато применительно к кириллической письменности есть ошибки, связанные с недостаточным знакомством литературы по теме [9].

10. *Лихачев, Д. С.* Текстология (на материале русской литературы X–XVII вв.) / Д. С. Лихачев. – СПб. : Алетейя, 2001. – 213 с.
11. *Люблинская, А. Д.* Латинская палеография / А. Д. Люблинская. – М., 1969. – 351 с.
12. Остромирово Евангелие 1056–1057 гг. (Факс.издание). – М. : Наука, 1988.
13. *Седова, О. Н.* Сокращённо написанные слова в древнерусском уставном письме конца XIII в. (на материале новгородского Евангелия 1270 г.) / О. Н. Седова // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. – М., 1974. – С. 77–88.
14. *Церетелли, Г. Ф.* Сокращения в греческих рукописях преимущественно по датированным рукописям Санкт-Петербурга и Москвы / Г. Ф. Церетелли. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1904. – 212 с.
15. *Howard, G.* The Tetragramm and the New Testament / G. Howard // Journal of biblical literature. – 1977. – № 96/1. – P. 68–85.
16. *Margolis, C. L. M. L.* Abbreviations / C. L. M. L. Margolis // Jewish encyclopaedia [Electronic resource]. – 2003. – Mode of access : <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?letter=A&artid=183>. – Date of access : 12.02.2010.
17. *Paap, A. H. R. E.* Nomina sacra in the Greek Papyri of the First Five Centuries A.D. : The Sources and Some Deductions / A.H.R.E. Paap. – Leiden : [s. n.], 1959. – 302 p.
18. *Solomon, K. R.* Nomina sacra: Scribal practice and piety in early Christianity / K. R. Solomon // Midwest regional meeting “The Church Convergent, Divergent, and Emergent: 21st Century Ecclesiology”. – Chicago, 2008. – P. 3–27.
19. *Traube, L.* Nomina Sacra. Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung. Quellen und Untersuchungen zur lateinische Philologie des Mittelalters / L. Traube. – München, 1907. – 211 p.
20. *Trobish, D.* The first edition of the New Testament / D. Trobish. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 158 p.

Поступила в редакцию 30.07.2014

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІЯ, ФАЛЬКЛОР

УДК 73.027 (476) «кан. XX – пач. XXI ст.»

М. П. ЧАЙКО

СУЧАСНАЯ МАНУМЕНТАЛЬНАЯ СКУЛЬПТУРА ПОМНІКАЎ І МЕМАРЫЯЛАЎ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ

*Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, Гродна, Беларусь,
e-mail: chajko.m@tut.by*

Автором проведен комплексный анализ современной монументальной скульптуры Беларуси, тенденций развития героико-патриотической темы. Определены поиски новых средств выразительности, пластических и композиционных решений, индивидуальности творческого подхода в мемориалах, посвященных героическому подвигу белорусского народа в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: монументальная скульптура, монумент, памятник, мемориал, мемориальный комплекс, скульптурный знак.

M. P. CHAIKO

MODERN MONUMENTAL SCULPTURE OF MONUMENTS AND MEMORIALS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Yanka Kupala State University of Grodno, Grodno, Belarus, e-mail: chajko.m@tut.by

The author gives a comprehensive analysis of the contemporary monumental sculpture of Belarus and development trends of heroic and patriotic themes. Searches for new means of expression, plastic and composite solutions, individual creativity in the memorials dedicated to the heroic exploit of the Belarusian people during the Great Patriotic War have been determined.

Keywords: monumental sculpture, monument memorial, memorial complex, sculptural sign.

Уводзіны. Вялікай і важнай тэмай у манументальнай скульптуры застаюцца гераічныя і трагічныя падзеі Вялікай Айчыннай вайны. Мастацкае абагульненне, арыгінальнасць творчага мыслення, імкненне выкарыстаць у сваіх творах новыя выразныя сродкі дабратворна ўздзейнічаюць як на агульны характар развіцця манументальнага мастацтва Беларусі, так і на стварэнне помнікаў, прысвечаных ваенным падзеям. Пошукі новага ў скульптуры непарыўна звязаны з формай і зместам твораў. Пэўнае пластычнае вырашэнне, як правіла, дыктуецца ідэйнай задумай, вобразнай структурай помніка. Гістарычная дакладнасць у распрацоўцы тэмы разам з сілай мастацкага абагульнення, грамадска-філасофскай значнасцю складаюць аснову твораў. Помнікам, выкананым у гэтым жанры, характэрны высокі прафесійны ўзровень, сюжэтная разнастайнасць, своеасаблівасць пластычных і кампазіцыйных вырашэнняў, індывідуальнасць творчай думкі. Аднак неабходна зазначыць і наяўнасць негатыўных тэндэнцый: празмерны акадэмізм, павярхоўнае стылізатарства, страта традыцыі абагульнення формы [1, с. 11].

Тэма шырокага грамадзянскага гучання ад выключна рэалістычнага метаду ў манументальнай скульптуры пашырыла свае межы да больш свабоднай фігуратыўнай ці асацыятыўнай формы з выкарыстаннем знакава-сімвалічных элементаў. На мяжы XX–XXI стст. у помніках і мемарыялах, прысвечаных падзеям Вялікай Айчыннай вайны, відавочна імкненне скульптараў мысліць ідэямі, перадаваць асабістае адчуванне тэмы, унутраную экспрэсію, духоўную аснову

задумы. Выяўленчы і канструкцыйны пачаткі скульптурных кампазіцый непарыўна звязаны, зліты, з'яўляюцца арганізацыйным звяном пэўнага архітэктурна-прасторавага асяроддзя. Набліжаныя да маштабу сучаснай гарадской сітуацыі помнікі актыўна ўплываюць на вырашэнне горадабудаўнічых задач, фарміруюць асяроддзе гарадоў, насычаюць прастору ідэйна-мастацкім зместам. Манументальныя творы, прысвечаныя тэме Вялікай Айчыннай вайны, уяўляюць сабой увабленне гістарычнай, грамадска-патрыятычнай памяці народа, нацыі, дзяржавы.

Асноўная частка. На мяжы XX–XXI стст. устаноўлены шэраг помнікаў, мемарыялаў, прысвечаных тэме памяці, гераізму і патрыятызму беларусаў падчас Вялікай Айчыннай вайны: мемарыял «Партызанам Палесся» (2002, Пінск, Брэсцкая вобласць, аўтары В. Занковіч, П. Цомпель); мемарыяльны ансамбль «Воінам-пагранічнікам» (2004, Гродна, скульптар Г. Буралкін, архітэктар С. Федчанка); «Звон-набат» (2006, Светлагорск, Гомельская вобласць, скульптар У. Слабодчыкаў, архітэктар І. Марозаў); мемарыяльны знак «Беларусь Партызанская» (2005, Мінск, скульптар В. Занковіч); памяtnы знак воінам і партызанам, вызваліцелям горада ў гады Вялікай Айчыннай вайны «Атака» (2005, Слуцк, Мінская вобласць, скульптары А. Крохалеў, У. Церабун, архітэктары І. Аляксеева, А. Арцюхін); помнік «Беларусь гераічная» (2006, Мінск, скульптар В. Занковіч); скульптурная кампазіцыя ў гонар памяці воінаў-пагранічнікаў, жанчын і дзяцей 1941 года ў Брэсцкай крэпасці (2011, Брэст, скульптар В. Занковіч), мемарыял «Памяць» (2013, Мінск, скульптар А. Шаппо, архітэктары Л. Левін, Г. Левіна, А. Капылоў), помнік «Шлях у будучыню» (2014, Мінск, скульптар П. Вайніцкі) і інш.

Устанаўленне помніка беларускім партызанам у Пінску геаграфічна і гістарычна апраўдана. Мемарыял «Партызанам Палесся» паўстае перад гледачом у выглядзе разгорнутай шматфігурнай кампазіцыі з сімвалічным дрэвам. Аўтары прадстаўляюць франтальна пабудаваны сцэнарыі сюжэта: па абодвух баках дрэва размешчаны постаці герояў, з аднаго боку – сталы партызан, за ім малады абаронца, з другога – сялянка, яе вобраз пераклікаецца з выявай мадоны; на руках, прытуліўшыся да маці, малое дзіця. На першым плане – алегарычная фігура салдата: апусціўшыся на адно калена, ён нізка скланіў галаву. Гэты вобраз сімвалізуе сабой памяць аб загінуўшых, падзяку тым, хто паклаў сваё жыццё на абарону роднай зямлі; унізе, на бронзавым пастаменце надпіс: «...за спаленыя гарады і вёскі, за кроў і смерць».

Скульптурная кампазіцыя размежавана на планы па прынцыпу жывапіснай пабудовы ўнутранай прасторы, выцягнутыя па восі сэнсавыя часткі ўтвараюць рытмічную структуру. Відавочна імкненне да цэльнасці кампазіцыі, выразнага прачытання сілуэта кожнага героя з улікам кампактнай расстаноўкі іх на пастаменце. Невысокі па сваіх памерах пастамент з асіметрычным абрысам бетонных прыступак сімвалізуе палескую зямлю.

Мастакі арганічна спалучаюць алегарычную постаць салдата – аголенае атлетычнае цела, выкананае ў традыцыях акадэмічнай класічнай скульптуры, і схематычна стылізаваныя фігуры партызан. Вобраз жанчыны з дзіцём вырашаны ў падкрэслена нацыянальным каларыце, сціплымі пластычнымі акцэнтамі выяўлены традыцыйны народны строй гераіні. Трагічны настрой вайны перадае ламаная канструкцыя ствала дрэва, жорсткія графічныя галіны кроны – нібы апаленыя вайной людскія лёсы.

Мемарыял «Партызанам Палесся» – даніна памяці ўсім партызанам Беларусі – патэтычны па сваім настроі, ён з'яўляецца сімвалам народнага вызваленчага руху. Твор выкананы ў лепшых традыцыях беларускага манументальнага мастацтва. Непакорны дух сыноў Палесся ўваблены ў абагульненыя і адначасова тыповыя дакументальных вобразах партызан. Рэалістычная фігуратыўная скульптура, алегарычныя і сімвалічныя элементы аб'ядноўваюцца ў мемарыяльным гучанні помніка. Між тым неабходна зазначыць захаванне візуальнага шэрага вобразаў савецкай манументальнай школы. Па меркаванні А. Шамрук, «сёння зместавая, ці ідэалагічная частка дамінуюць над фармальнымі якасцямі работ» [2, с. 21]. Скульптар В. Нячай сцвярджае, што: «Новыя тэмы і задачы працягваюць вырашацца за кошт напрацовак і метадаў папярэдніх эпох» [3, с. 93].

У трагічны для ўсяго беларускага народа дзень, 22 чэрвеня, у 2004 г. як даніна памяці 19 тысяч пагранічнікаў, загінуўшых у першыя дні Вялікай Айчыннай вайны, адкрыты мемарыяльны

ансамбль «Воінам-пагранічнікам» у Гродне. Помнік устаноўлены ў цэнтры горада на перасячэнні вуліц Савецкіх пагранічнікаў і П. Паповіча ўяўляе сабой цэльную прасторавую кампазіцыю на вольнай ад забудовы тэрыторыі.

Асноўны выяўленчы элемент твора – скульптурная група воінаў-пагранічнікаў, што засланяюць сваім целам прарыў у сімвалічных пагранічных слупах. Складаная дугападобная кампазіцыя помніка ўтворана рытмічна размешчанымі вертыкалямі пагранічных знакаў, у цэнтры якіх – бясстрашныя постаці воінаў у гераічным парыве, што разам складаюць цэльны шчыт, сцяну.

Экспрэсіўны рух – аснова пластычнага вырашэння. Скульптурныя фігуры ўнізе паступова пераўтвараюцца ў манументальныя парывістыя формы. Нарастанне руху, рытмічная экспрэсія працягваюцца ў архітэктурна-пластычных канструкцыях пагранічных слупоў. Актыўнае пластычнае вырашэнне, гульня рытмаў, аб’ёмаў і свету аб’яднаны абагульненай манументальнасцю грубых форм. Бронзавай паверхні нададзена выразная зярністая фактура. Дынамічныя дыяганалі стужкавых палос прарэзваюць і адначасова злучаюць канструктыўныя і фігуратыўныя кампаненты помніка, утвараючы маналіт пульсуючага блока. У вобразную структуру аўтары ўводзяць ваенныя аtryбуты: бінокль, вінтоўку, штык, на пагранічных слупах – герб Беларусі.

Мемарыяльнаму ансамблю ўласцівы героіка-патрыятычны характар, пафасны настрой. Ідэя знайшла сваё ўвасабленне ў асаблівай выразнасці пластыкі, знешнім дынамізме і ўнутранай экспрэсіі твора.

Скульптурная кампазіцыя размяшчаецца на гранітным подыуме (вышэй за 1 м) і з’яўляецца галоўным элементам у цэнтры мемарыяльнай пляцоўкі. На гранітных плітах пастамента надпіс: «Погибшим, но не побежденным воинам белорусского пограничного округа». Перад помнікам – плошча для правядзення ўрачыстых мерапрыемстваў, памятных і святочных сустрэч. Ансамбль арганізоўвае асяроддзе на перасячэнні транспартных шляхоў і фарміруе выразную архітэктурна-прасторавую кампазіцыю.

У 2005 г. пры ўездзе ў Мінск з боку магілёўскай шашы, на Партызанскім праспекце ўстаноўлены мемарыяльны знак «Беларусь партизанская». Дамінантай твора з’яўляецца архітэктурная форма – калона, увенчаная скульптурнай кампазіцыяй і «ахопленая» гарызантальным фрызам унізе. Высокая, 21-метровая калона з дэкаратыўнымі паясамі ў выглядзе нацыянальнага геаметрычнага арнаменту размешчана на асіметрычнай базе, з аднаго боку якой – гарэльефная шматфігурная кампазіцыя, з другога – ступеньчаты п’едэстал. На скошаным завяршэнні калоны напружаная пластыка алегарычна-дакументальных выяў. Ніжняя і верхняя часткі пластычных вырашэнняў калоны аб’яднаны партызанскай тэматыкай. У гарэльефным фрызе ўвасоблены сюжэтно-тэматычныя сцэны з партызанскага жыцця, апавядальна-ілюстрацыйная трактоўка тэматычных сцэн вырашана ў цяжкіх надуманых формах.

Гладкая паверхня светлага граніту калоны некалькі згладжвае гіперактыўную пластыку фрыза, аднак на яе завяршэнні не менш складаная бронзавая кампазіцыя. Скульптурная пластыка герояў вырашана ў складаных ракурсах, дынаміку форм узмацняе хвалепадобная, віцёватая пластыка. Сілуэт фігуратыўнай групы, улічваючы вышыню, на якой ён размешчаны, цяжкі для прачытання, надае мемарыяльнаму знаку прыземісты характар.

Па-за мастацка-эстэтычнай роляй помнік «Беларусь партизанская» арганізоўвае навакольную прастору, вакол якой разгортваецца плошча сквера з зонай адпачынку, развітой гарадской інфраструктурай. Уключаны ў сучаснае асяроддзе высотных дамоў, мемарыяльны знак канцэнтруе ў сваім мастацкім вобразе інтэнсіўнасць рытмаў праспекта.

Архітэктурна-пластычная ідэя В. Занковіча набліжана да стэрэатыпнага, апрабавана-вобразнага вырашэння, манументальнай пампэзнасці. Сярод крытычных заўваг варта прывесці наступныя словы: «Дадзены твор нельга аднесці да ўдалых прыкладаў манументальнай пластыкі, улічваючы значныя і выразныя хібы маштабу скульптурнай групы, парушэнне прапарцый, выразнай жанравасці» [3, с. 92]. Павярхоўная трактоўка нацыянальнай тэматыкі трансліруецца ў выразнай параднасці. Класічныя элементы, экстравагантна надуманыя экспрэсіўныя формы

разам з алегарызмам і нацыянальнымі рысамі складаюць спецыфічны сінтэз мастацкай мовы помніка «Беларусь партизанская» [4].

Сталічны помнік «Беларусь партизанская» і ўзведзены ў мемарыяльным комплексе «Брэсцкая крэпасць-герой» скульптурная кампазіцыя ў гонар памяці воінаў-пагранічнікаў, жанчын і дзяцей 1941 года – прыклады сучаснай манументальнай скульптуры Беларусі, дзе змешчаны, апаздальна-літаратурныя якасці дамінуюць над фармальным вырашэннем: «Пафаснасць і патэтыка з суролага стылю 60-х гадоў прарываюцца ў творы, што вяшчаюць на мове плакатаў і лозунгаў... Асобныя кампазіцыі больш нагадваюць дыдактычныя ілюстрацыі да падручнікаў па гісторыі і ідэалогіі, не кранаючы філасофскі, мастацкі пласт асэнсавання тэмы» [2, с. 21].

Глыбіня сэнсавога зместу характэрна для мемарыяла «Звон-набат» – помніка, прысвечанага землякам, якія загінулі ў гады вайны [5, с. 94]. «Звон-набат» устаноўлены на месцы пахавання салдат. Галоўны выяўленчы элемент твора – звон, на паверхні якога размешчаны рэльефныя матывы ваенных дзеянняў 1941–1945 гг.

Форма звана ўтварае складаную вобразна-прасторавую структуру, помнік разлічаны на два асноўныя этапы ўздзеяння: вонкавы, як сімвал памяці, і мемарыяльная зона ўнутранай прасторы, дзе апынаецца праз уваход у расколіну звана. Вялікі звон складаецца з дзвюх адлітых у бронзе форм, што дае магчымасць размяшчэння на іх выяўленчых рэльефаў. Вобразна вырашана знешняя паверхня – разарваныя снарадамі дзіркі, сляды ад куль, як жывы арганізм з адмецінамі вайны на целе. Скрызныя адтуліны адначасова асвятляюць унутраную замкнёную прастору, дзе ў рэльефным полімі размешчаны прозвішчы загінуўшых салдат, мікрапрастора мемарыяла дапоўнена званом.

«Звон-набат» устаноўлены на гранітных блоках, пяць каменных глыб з няроўнай сколатай паверхняй – пяць гадоў вайны. Напружанне выклікае гранітны блок, ніжэйшы па ўзроўню, з насечкамі-пліткамі, які сімвалізуе шматлікія жыцці байцоў, што былі пакладзены на «алтар перамогі» (на гэтым месцы пахавана больш за трыста салдат). «Звон-набат» увабляе індывідуальнае аўтарскае прачытанне тэмы Вялікай Айчыннай у знакавай, «аплаўленай вайной» форме з унутранай прасторай мемарыяла – «храмам памяці».

Вонкавая паверхня звана, як палатно, на якім рэльефная панарама фрагментарных сцэн вайны. Розныя па маштабах, памерах, тэматыцы, яны зліваюцца ў дакументальна-мастацкую хроніку ваенных падзей. Рэльефы ў якасці мастацка-дакументальнай хронікі – наглядная гісторыя падзей 1941–1945 гг., ім характэрна разгорнутая тэматычная інфарматыўнасць. Скульптар арганічна спалучае фрагменты нізкага і высокага рэльефаў, рознамаштабнасць, гладкую і разарвана-грубую паверхню звана, ураўнаважваючы гэтым насычанасць фону, які выбірае.

Простая па сваёй сутнасці аснова манументальнага твора пераходзіць у складаную вобразна-ідэйную форму, дзе сімвал-знак аб'ядноўваецца з сюжэтна-тэматычнай рэалістычнай трактоўкай, адбываецца ўзаемадзеянне розных мастацкіх катэгорый, прачытанне на новым узроўні формы і ідэі, пластыкі і зместу. Архаічны, абагульнены матыў звана ўведзены ў мастацкі твор як канкрэтна-часавы і разам з тым сімвалічны дакумент гісторыі беларускага народа.

Манументальны твор «Звон-набат» сведчыць пра актыўны пошук новага гучання тэмы памяці, тэмы Вялікай Айчыннай вайны ў скульптуры. Немалаважную ролю ў мастацка-эстэтычным уздзеянні мемарыяла адыгрывае яго асвятленне. Эфект свячэння звана ствараюць размешчаныя ўнутры формы ліхтары, гульня свету і рэзанансны звон пашыраюць выяўленчыя межы мастацкага твора, яго вобразнасць.

Імкненне пераадолець кансерватызм айчыннай школы манументальнай скульптуры, пластычныя тэндэнцыі замежнай скульптуры, не традыцыйны для беларускай манументальнай скульптуры матэрыял (паліраваная сталь) заклалі ідэйна-вобразную аснову ў помніку «Шлях у будучыню» (2014, Мінск, скульптар П. Вайніцкі). Новая трактоўка аб'ёму, прадстаўленая ў плоскасным і лінейна графічным падыходзе, адлюстроўвае пошукі індывідуальнай творчай ідэі, пластыкі, кампазіцыйна-сюжэтнай асновы.

Вывады. Манументальная скульптура Беларусі мяжы XX–XXI стст. адметна пошукам устойлівых духоўных і эстэтычных каштоўнасцей. Актуальнай застаецца героіка-патрыятычная тэма,

якая дэманструе сюжэтную разнастайнасць і адрозніваецца новым для айчыннага манументальнага мастацтва зместам. Помнікі, памятныя знакі, прысвечаныя гераічным і трагічным падзеям з гісторыі, падкрэсліваюць сацыяльную значнасць манументальнай скульптуры ў грамадстве, вырашаюць актуальныя праблемы духоўнага выхавання.

Пашырэнне зместу, тэматычнага дыяпазону паўплывала на змену мастацкай мовы манументальнай скульптуры, асабліва ўвага надаецца пластычнай выразнасці. Назіраецца адыход ад традыцый абагульнення формы. Спосаб выяўлення зместу твораў дэманструе разнастайную сістэму мастацкіх сродкаў: згарманізаваную статыку, стыхію зменлівых форм, падкрэслены дынамізм, напружанне мас, урачыстую пышнасць.

Новае аблічча набывае рэалістычны метад. Стылістычныя формы і прыёмы раскрываюць сутнасць зместу праз дакументальна-жыццёвую трактоўку, жанравую атрыбутыку, асацыятыўную форму з выкарыстаннем знакава-сімвалічных элементаў, алегарычную, метафарычную мову. Рэалістычныя тэндэнцыі ў сучаснай манументальнай скульптуры Беларусі характарызуюцца пошукам новых сувязей з рэчаіснасцю, новых вобразных рашэнняў і сродкаў мастацкай выразнасці.

Манументальнае мастацтва мяжы XX–XXI стст. дэманструе новы позірк на вырашэнне тэмы Вялікай Айчыннай вайны. Багаты вопыт узвядзення помнікаў, назапашаны ў XX ст., перасэнсоўваецца, вобразная структура ўскладняецца, гераічны пафас папярэдняга перыяду змяняецца ўнутранай экспрэсіяй, разнастайныя пластычныя вырашэнні падкрэсліваюць ідэйнае гучанне твора, раскрываюць творчую задуму аўтара.

Помнікі, прысвечаныя падзвігу і трагедыі народа ў часы Вялікай Айчыннай вайны, – творы высокага нацыянальна-патрыятычнага зместу, яны нясуць у сваіх мастацкіх вобразах ідэі грамадска-значныя, вартыя іх увекавечвання. Помнікі выступаюць у складаных часовых сувязях, гэта своеасаблівы пасыл ідэі і каштоўнасці ў сучаснасць, будучаму пакаленню. Ідэя ўслаўлення загінуўшых, ідэя памяці, пашаны накіравана на патрыятычнае выхаванне, усведамленне абавязку перад Радзімай, перад народам, дзяржавай.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Баразна, М. Р.* Манументальнае мастацтва Беларусі на сучасным этапе / М. Р. Баразна // Сучаснае манументальна-дэкаратыўнае мастацтва Беларусі: стан і перспектывы: матэрыялы навук.-практ. канф., Мінск, 22 снежня 2011 г. / БДАМ; рэдкал.: В. У. Смольская [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 7–12.
2. *Шамрук, А. С.* Монументальное искусство: в поисках новых ориентиров / А. С. Шамрук // Сучаснае манументальна-дэкаратыўнае мастацтва Беларусі: стан і перспектывы: матэрыялы навук.-практ. канф., Мінск, 22 снежня 2011 г. / БДАМ; рэдкал.: В. У. Смольская [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 21–26.
3. *Нечай, О. И.* Монументальные мемориальные комплексы на территории Беларуси в период 1991–2010 гг. // Сучаснае манументальна-дэкаратыўнае мастацтва Беларусі: стан і перспектывы: матэрыялы навук.-практ. канф., Мінск, 22 снежня 2011 г. / БДАМ; рэдкал.: В. У. Смольская [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 88–93.
4. *Чайко, М. П.* Тэма Вялікай Айчыннай вайны ў манументальнай скульптуры Беларусі пачатку XXI ст. / М. П. Чайко // Культура. Науча. Творчество: сб. науч. ст. / Беларус. гос. акад. музыкі; науч. ред. Н. О. Арутюнова. – Мінск, 2011. – С. 351–359.
5. *Мятліцкая, І. М.* Сучасная беларуская скульптура: альбом-кат. тв. рэсп. выст. «Беларуская скульптура 1984–2004 гадоў» / І. М. Мятліцкая, Л. Г. Лапцэвіч, Н. В. Шаранговіч; пад рэд. Н. В. Шаранговіч. – Мінск: Культура і мастацтва, 2007. – 190 с.

Паступіў у рэдакцыю 24.06.2013

УДК 821.161.3.09

Д. Ю. БУНЕЕВА

КІЧ У СУЧАСНЫМ ГАРАДСКІМ АСЯРОДДЗІ БЕЛАРУСІ

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск, Беларусь,
e-mail: d.buneeva@gmail.com*

Рассматривается феномен китча в изобразительных практиках современного городского пространства: проявления данного явления в разных видах искусства, тематическая направленность работ, а также их стилистические особенности. Отмечается опасность тенденции выхода китча за рамки быта городского обывателя и проникновения в сферу профессионального искусства. Обращается внимание на необходимость скорректировать государственную политику по благоустройству городского пространства, делается попытка выработки критериев оценки произведений китча.

Ключевые слова: китч, массовая культура, городское пространство, скульптура, монументальное искусство, живопись.

D. Yu. BUNEYEVA

KITSCH IN THE MODERN URBAN SPACE OF BELARUS

*National Academy of Sciences of Belarus, Centre for Belarusian Culture, Language and Literature Research, Minsk, Belarus,
e-mail: d.buneeva@gmail.com*

The article investigates the phenomenon of kitsch in the visual art practices of urban space. The manifestations of kitsch in different branches of visual arts, the thematic focus and stylistic features of kitsch are reviewed. The author reveals the dangerous tendency when kitsch goes beyond the area of philistine's life and permeates into the sphere of professional art. Obviously, policy aimed at the beautification of urban space should be reviewed, and in this article there is an attempt to develop criteria for the artworks of kitsch evaluation.

Keywords: kitsch, mass culture, urban space, sculpture, monumental art, painting.

Узнікненне такой сацыяльна-культурнай з'явы, як кіч, прынята звязваць з прамысловай рэвалюцыяй і працэсамі ўрбанізацыі, якія адбываліся як у Заходняй Еўропе, так і ў Расійскай імперыі на працягу XIX ст. Перасяляючыся ў гарады, каб працаваць на шматлікіх фабрыках і заводах, сяляне страчвалі сувязь з традыцыйнай культурай, але пры гэтым не становіліся носьбітамі культуры элітарнай. Новым гарадскім жыхарам патрабаваліся мастацкія творы, якія б задавальвалі эстэтычныя і духоўныя патрэбы чалавека, не патрабуючы для разумення ні значнага ўзроўню адукацыі, ні доўгіх рэфлексій. Адначасова адбывалася фарміраванне буржуазіі, рост яе матэрыяльнага дабрабыту і неабходнасць у творах мастацтва, якія б дэманстравалі новы сацыяльны статус уладальніка.

Для абазначэння падобных твораў узнік тэрмін «кіч». Яго паходжанне часцей за ўсё звязваецца з нямецкім *kitsch* – халтура, безгустоўшчына. У XIX – першай палове XX ст. у мастацтвазнаўстве і філасофіі пераважала ідэя супрацьпастаўлення кіча сапраўднай культуры, а таксама поўнага непрыняцця гэтай з'явы. У гэтым рэчышчы разважаюць Клімент Грынберг [7], Тэадор Адорна [1], Герман Брох [6].

У другой палове XX ст. погляд на кіч паступова змяняецца. Усё больш даследчыкаў пачынаюць разглядаць гэтую з'яву як цікавы культурны феномен, нешта накшталт сучаснага гарадскога

фальклору, які існуе ў кантэксце ўсёй мастацкай культуры, а не па-за яе межамі. Адным з апалагетаў падобнага падыходу з'яўляецца аўстрыйскі мастацтвазнаўца Вернер Хофман [3].

На працягу XX ст. кіч сапраўды стаў неад'емнай часткай гарадской культуры, але доўгі час быў звязаны пераважна са сферай побыту простага чалавека: насценныя дываны з аленьмі і героямі казак, штучныя кветкі ў хрустальнай вазе, расфарбаваныя паштоўкі з выявамі любімых акцёраў дапамагалі савецкаму грамадзяніну эстэтызаваць асяроддзе свайго пражывання, унесці ноту душэўнасці ў тыпавую савецкую архітэктур, «ачалавечыць» яе. «Кіч – ментальны спосаб зрабіць свет цвёрдым, надзейным, празрыстым для паўсядзённай свядомасці, для «простага чалавека». Адсюль – асаблівая патрэба нармальнага рускага абывацеля зрабіць гэты свет прыдатным для жыцця шляхам прыручэння, яго упрыгожванням», – піша Ганна Якаўлева [5, с. 255]. Карыстаючыся аматарскімі мастацкімі сродкамі, кіч адгароджваў месца для сямейнай утульнасці сярод ідэалагічна заангажаванага мастацтва сацрэалізму.

У постсавецкі перыяд сітуацыя значна змяняецца. Кіч імкліва выходзіць за межы побыту і пранікае ў сферу прафесійнага мастацтва: на сталічныя вуліцы і плошчы, сцены музеяў і галерэй. У вялікай ступені гэта ўжо не творы аматараў, створаныя для ўласнага ўжытку, а працы прафесійных мастакоў, зробленыя з разлікам на камерцыйны поспех. Нягледзячы на даволі высокую прафесійную культуру мастакоў, для такіх твораў характэрна спрошчаная вобразная сістэма, стэрэатыпнасць і шаблоннасць.

Да такой сітуацыі прыводзяць агульныя працэсы дэмакратызацыі, якія адбываюцца ў грамадстве, камерцыялізацыя мастацкай сферы разам з адсутнасцю наладжаных механізмаў дзяржаўнай палітыкі ў дачыненні да арганізацыі гарадской прасторы, а таксама імкненне эканоміць на сферы культуры.

Такім чынам, наспела вострая неабходнасць звярнуць на з'яву кіча ў гарадской прасторы сучаснай Беларусі самую пільную ўвагу. З аднаго боку, калі дадзены феномен займае такое значнае месца як у сусветнай, так і ў айчынай мастацкай культуры, відавочна, што нельга разглядаць кіч выключна з пазіцый адмаўлення яго права на існаванне. Неабходна правесці мастацтвазнаўчы аналіз твораў кіча: разгледзець іх з такіх пунктаў гледжання, як функцыі кіча, спецыфіка яго праяўлення ў розных відах мастацтва, тэматычнае кола, стылёвыя асаблівасці і г. д., а пасля – выпрацаваць крытэрыі ацэнкі, якія маглі б, сярод іншага, дапамагчы арганізацыям, якія адказваюць за ўпарадкаванне гарадской прасторы, скарэктаваць сваю палітыку.

Праявы кіча ў розных відах мастацтва. Безумоўна, кіч пранікае ва ўсе віды мастацтва, але праяўляецца ў іх у розных формах і ў рознай ступені. З аднаго боку, прывабнымі для кіча з'яўляюцца найбольш камерцыялізаваныя сферы дзейнасці, з другога – распаўсюджанне і развіццё сучасных недарагіх матэрыялаў, для працы з якімі не патрабуецца высокай кваліфікацыі, спрыяе развіццю аматарскага кіча, які ствараецца для ўласнага ўжытку. У межах дадзенага даследавання варта засяродзіцца на відах мастацтва, якія аказваюць найбольш значны ўплыў менавіта на публічную прастору: манументальны жывапіс, гарадская скульптура, інсталцыя і лэнд-арт.

У *манументальным мастацтве* Беларусі на сучасным этапе востра адчуваюцца крызісныя тэндэнцыі. Паколькі гэта адзін з самых дарагіх відаў мастацтва, у гарадской прасторы практычна не з'яўляецца новых прафесійных твораў, а таксама работ, створаных у класічных манументальных тэхніках: фрэска, мазаіка, зграфіта, – затое яркая прасочваецца тэндэнцыя да супрацоўніцтва з аматарамі.

У першую чаргу гэта выражаецца ў палітыцы ЖЭСаў, якія разам з мясцовымі жыхарамі аздабляюць пад'езды, платы і трансфарматарныя будкі разнастайнымі краявідамі, сцэнамі з казак і да т. п.

З аднаго боку, нішу манументальнага жывапісу ўсё больш займае мастацтва стрыт-арту. Калі раней дадзеная творчасць мела пераважна нелегальны характар, то ў апошнія гады стрыт-арт атрымлівае ўсё большую дзяржаўную падтрымку: ладзяцца шматлікія фестывалі, у рамках якіх беларускія і замежныя мастакі выконваюць шэраг манументальных роспісаў у прастору беларускіх гарадоў. Дадзеная з'ява мае мноства становічых рыс: гэта магчымасць адносна танна (часцей за ўсё арганізатары аплачваюць толькі матэрыялы) аздабіць горад арыгінальнымі

мастацкімі творамі. Ярка, не скаваныя ідэалагічнымі рамкамі роспісы істотна адрозніваюцца ад суролага манументальнага мастацтва савецкай эпохі і ўводзяць беларускі горад у кантэкст еўрапейскай культуры, дзе стрыт-арт даўно заняў належнае месца.

З другога боку, мастацкія вартасці значнай часткі дадзеных твораў выклікаюць мноства пытанняў. Відавочна, што мастакам часта не хапае прафесійнай культуры, каб знайсці дастаткова граматынае мастацкае вырашэнне маштабных твораў, якія ствараюцца, напрыклад, на тарцах шматпавярховых дамоў. Часта ўзнікаюць маштабныя неадпаведнасці: малюнкi, якія мелі б права на існаванне ў якасці графічнага твора, пры павелічэнні відавочна не ўпісваюцца ў архітэктурнае асяроддзе, ужываюцца недарэчныя для манументальных твораў абрэзы фігур (напрыклад, паясная выява, якая стыкуецца з зямлёй, можа ствараць уражанне, што ногі чалавека абрэзаныя ці закапаныя ў зямлю). Апроч таго, калі мастак стварае фігуратыўныя творы, манументальны памер, усё ж, патрабуе пэўнага ідэалагічнага насычэння, напрыклад, дзесяціметровыя Маша з мядзведзем на тарцы дома ў Баранавічах не могуць не выклікаць шэраг пытанняў.

Трэба адзначыць, што некаторыя мастакі недастаткова ўвагі звяртаюць на псіхалагічнае ўздзеянне, якое іх твор аказвае на гледача: велізарная намаляваная галава з ускрытай чарапной каробкай і вадкасцю незразумелага колеру ўнутры, намаляваная ў звычайным гарадскім двары горада Баранавічы (мал. 1), ці так званы «Чалавек без ідэнтычнасці» на доме па вуліцы Варанянскага (г. Мінск) нясуць выразна негатыўную эмацыянальную афарбоўку. Гэта недапушчальна для манументальнага твора, які фарміруе гарадское асяроддзе і, па сутнасці, не пакідае гледачу магчымасці не глядзець на яго.

У значнай ступені пералічаныя негатыўныя тэндэнцыі звязаны з тым, што ў рамках стрыт-арт фестывалю маштабныя творы ствараюцца вельмі хутка, і мастак не мае магчымасці дасканала распрацаваць эскіз. Апроч таго, выклікае здзіўленне, напрыклад, што дадзеныя праекты не разглядаюцца на мастацкім савеце, а ўзгадняюцца выключна супрацоўнікамі раённых адміністрацый, якія не маюць адпаведнай адукацыі.

Скульптура на працягу 1990–2010-х гг. таксама прайшла пэўную трансфармацыю. На змену папулярным раней манументальным формам прыйшла больш дэмакратычная гарадская скульптура, якая ўвабрала ў сябе рысы манументальнай, станковай і садова-паркавай скульпту-

Мал. 1. Максім Продак. Графіці на сцяне дома па вул. Войкава, 16 (г. Баранавічы)

ры. Сучасная гарадская скульптура пазбаўляецца пастамента і існуе ў непасрэдным гарадскім асяроддзі, максімальна набліжаючыся да чалавека. Для яе не характэрныя вялікія маштабы твораў, часцей за ўсё аб'екты выяўляюцца ў натуральных памер.

Гарадская скульптура можа існаваць у разнастайных формах, але рысы кіча найбольш выразна праяўляюцца ў жанравай гарадской скульптуры, якая характарызуецца рэалістычнай манерай выканання, моцнай, часам празмернай, дэталізацыяй, сэнсавай прывязкай да месца, дзе яна ўсталявана, пры адсутнасці фармальнай сувязі скульптуры і архітэктурнага асяроддзя.

Адным з пачынальнікаў дадзенага жанру ў беларускім мастацтве можна лічыць скульптара Уладзіміра Жбанова, а першым творам – яго скульптуру «Незнаёмка», якая размешчана ў Міхайлаўскім скверы горада Мінска ў 1998 г. Першыя скульптуры аўтара не неслі відавочных тэндэнцый кіча, якія праявіліся ў пазнейшых яго творах: «Лазеншчык», «Маленькі генерал» і інш. Магчыма, паніжэнне ўзроўню мастацкіх якасцей твораў скульптара часткова звязана з пэўнай манапалізацыяй Жбанавым сферы гарадской скульптуры, што відавочна назіралася на працягу 2000-х гадоў.

Пры гэтым стылістыка дадзеных твораў прыйшлася даспадобы як гараджанам, так і заказчыкам, і яны ў пэўнай ступені сталі эталонам, на які арыентуюцца іншыя скульптары. Гэта прыводзіць да аднатыпнасці гарадской скульптуры, адсутнасці твораў з выразным аўтарскім стылем, якія часта сустракаюцца ў станковай скульптуры.

Вялікую колькасць твораў з рысамі кіча можна патлумачыць высокай ступенню камерцыялізацыі дадзенай галіны пры адсутнасці адзінага органа, які рэгулюе працэс усталявання скульптурных прац у гарадскім асяроддзі. Часта творы гарадской скульптуры замаўляюць арганізацыі ці прыватныя асобы. Узнікаюць рынкавыя адносіны паміж мастаком і заказчыкам, для якога, як правіла, маюць значэнне не столькі эстэтычныя вартасці твора, колькі яркі, запамінальны вобраз, які можа служыць у рэкламных мэтах. Гэта выклікае негатыўныя тэндэнцыі да паніжэння прафесійных якасцей скульптурных твораў, а таксама распаўсюджанне шаблонных тэм і трывіяльных мастацкіх рашэнняў.

Пры гэтым нельга не адзначыць, што ў сувязі з адсутнасцю ў беларускіх гарадах дастатковай колькасці культурных знакаў і сімвалаў дадзеныя скульптуры становяцца гарадской славуццю, а часам нават сімваламі горада. Каля іх прызначаюць сустрэчы, фатаграфуюцца на памяць, героям даюць імёны, у гарадскім фальклоры ствараюцца прыкметы, звязаныя са скульптурамі.

Апроч класічных відаў мастацтва, такіх як жывапіс і скульптура, тэндэнцыі кіча праяўляюцца ў новых мастацкіх формах, такіх як *інсталяцыя* і *лэнд-арт*. Дадзеныя віды мастацтва ўзніклі ў XX ст. як рэакцыя мастакоў на крызісныя з'явы ў культуры і мастацтве. Самадзейнае мастацтва пераняла некаторыя формы гэтых відаў і адаптавала іх пад густы і патрэбы масавага чалавека. Такім чынам, утварылася новая мастацкая з'ява, асабліва характэрная для постсавецкай прасторы – стыхійнае аздабленне двароў самаробнымі і фабрычнымі цацкамі, грыбкамі са старых тазікаў, парсючкамі з пластыкавых бутэлек, лебедзямі з аўтамабільных шын і г. д. На сучасным этапе дадзеная з'ява практычна не даследавана мастацтвазнаўцамі, таму тэрміналагічнага апарату для яе апісання пакуль не створана, тэрміны лэнд-арт і інсталяцыя ўжываюцца ў падобным кантэксце рэдка, але іх выкарыстанне падаецца лагічным. Адзінай назвы, якой карыстаюцца самі аўтары падобных аб'ектаў для абазначэння сваіх твораў, на сённяшні дзень таксама не існуе. У апошнія гады ў інтэрнэт-прасторы з'явіліся такія ненарматыўныя назвы дадзенай з'явы, як «ЖЭК-арт» і «бабка-дызайн», якія абазначаюць усе формы безгустоўных гарадскіх арт-аб'ектаў і маюць саркастычнае адценне.

Дадзеная форма трывіяльнага мастацтва – выключна аматарская і некамерцыялізаваная. Яна звязана з жаданнем людзей эканомнымі сродкамі аздабіць асяроддзе свайго пражывання і рэалізаваць свой творчы патэнцыял. У пэўнай ступені гэта з'яўляецца народным мастацтвам сучаснага горада. З прыкмет народнага мастацтва, якія тут праяўляюцца, трэба вылучыць ананімнасць і кананічнасць. Імя першага аўтара лебедзя з аўтамабільнай шыны невядома, але самадзейныя творцы з вялікай хуткасцю пераймаюць ідэі і тэхналогіі. Традыцыйны суседскі абмен ідэямі на сучасным этапе саступае месца сродкам масавай інфармацыі: тэлебачанню

і інтэрнэту. Ідэі па добраўпарадкаванні тэрыторыі разам з фотаздымкамі і схемамі выкладзены на тысячах інтэрнэт-рэсурсаў, майстар-класы, знятыя на відэа, можна знайсці як на хостынгх кшталту YouTube, так і ўбачыць па тэлебачанні. Нягледзячы на распаўсюджанне з дапамогай сучасных тэхнічных дасягненняў, сэнс застаецца бліжэй да народнага мастацтва: паўтарыць прыём, дапаўняючы яго чымсьці сваім.

Жанры, уласцівыя творам кіча, таксама маюць сваю спецыфіку. Унутры кожнага жанру можна вызначыць досыць вузкае кола папулярных тэм і сюжэтаў. Формульнасць, шаблоннасць падобнага мастацтва звязана, з аднаго боку, з тым, што зыходным пунктам яго генезісу была народная творчасць, якой уласціва пэўная кананічнасць вобразаў і сюжэта, з другога боку – з камерцыйнай накіраванасцю кіча. Калі твор мастацтва – гэта тавар, разлічаны прытым не на эліту, а на масы, то выглядае натуральным імкненне паставіць яго вытворчасць на паток, максімальна памяншаючы выдаткі на вытворчасць.

Апроч таго, патэнцыяльнае тэматычнае кола звужаюць спецыфічныя функцыі кіча: аздабляць жыццёвую прастору і забаўляць. Твор павінен несці падкрэслена станоўчыя эмоцыі, таму кіч засноўваецца толькі на палове эстэтычных катэгорый: яму ўласціва эстэтыка прыгожага, але чужая катэгорыя агіднага, ствараецца велізарная колькасць камічных твораў, але практычна не існуе трагічных і г. д.

У творах кіча, якія найбольш часта сустракаюцца ў гарадской прасторы, можна ўмоўна вылучыць наступныя асноўныя тэматычныя кірункі: пейзаж і раслінныя матывы; анімалістыка; выдуманая персанажы (героі мультфільмаў, сцэны з казак, літаратурныя персанажы і г. д.); выявы людзей (у першую чаргу побытавыя сюжэты).

Трэба адразу заўважыць, што падобны падзел будзе з'яўляцца дастаткова ўмоўным, бо шмат якія творы могуць быць аднесены да некалькіх тэматычных напрамкаў.

Пейзаж – адзін з самых папулярных жанраў. Найбольш шырока тэма прыроды прадстаўлена ў жывапісных творах. Сюды ўваходзяць як айчыныя краявіды, так і экзатычныя: з гарамі і вадаспадамі, паўднёвымі раслінамі, жывёламі і птушкамі. Бярозавы гай ці заход сонца над возерам, галандскі млын, марскі краявід ці вуліца Венецыі – гэтыя матывы яднае тое, што яны прыгажэйшыя і цікавейшыя за штодзённае жыццё простага беларускага гараджаніна, яго «залатая мара».

Апроч жывапісных пейзажаў існуе тэндэнцыя да стварэння своеасаблівых аматарскіх інсталляцый, ці твораў лэнд-арту, якія імітуюць райскія прыродныя куткі. У вялікай колькасці гарадскіх двароў ёсць «аазісы», прадстаўленыя падобнымі пальмамі і парай лебедзяў, зробленых з аўтамабільных шин.

Раслінная тэма часам прасочваецца ў сувязі з ідэямі ўрадлівасці і сельскай гаспадаркі: найбольш папулярнымі вобразамі тут з'яўляюцца каласы пшаніцы, разнастайныя снапы, садавіна і гародніна. Вялікая колькасць арт-аб'ектаў на гэтую тэму ўзнікае падчас правядзення сельскагаспадарчых свят (такіх, як «Дажынкi») ці восеньскіх кірмашоў.

Не меншай папулярнасцю карыстаецца *анімалістычны жанр*, які часта спалучаецца з пейзажным ці казачным. Сярод асноўных тэндэнцый трывіяльнай анімалістыкі можна адзначыць стварэнне антрапаморфных вобразаў жывёл, у тым ліку жывёл – казачных герояў, персанажаў мультфільмаў. У выявах жывёл не назіраецца такога імкнення да натуралістычнасці, як у краявідах, ім больш уласціва стылізацыя. Часцей за ўсё пры гэтым за аснову бяруцца стылізаваныя іншымі мастакамі персанажы (напрыклад, перамалёўваюцца ілюстрацыі з дзіцячых кніг) ці выкарыстоўваюцца вобразы народнага мастацтва.

З птушак найбольш папулярнымі ў творах кіча з'яўляюцца лебедзі і буслы. Тэма лебедзяў мае, як правіла, рамантычную афарбоўку, выяўляць іх прынята парамі (мал. 2). Бусел успрымаецца як папулярны сімвал Беларусі, і выявы гэтай птушкі маюць, як правіла, нацыянальна-патрыятычнае адценне. Мноства твораў не нясе глыбокага сэнсавага і сімвалічнага значэння і выконвае выключна функцыю дэкарыравання прасторы. Гэта шматлікія матылькі, вусені, божыя кароўкі, жабкі, якія з'яўляюцца беларускім адпаведнікам садовых гномаў і ў вялікай колькасці аздабляюць гарадскія клумбы.

Мал. 2. Арт-аб'ект на тэрыторыі інтэрната №2 філіяла «Трамвайны парк» (г. Мінск, вул. Батанічная)

Тэма чалавека найбольш ярка прадстаўлена ў творах гарадской скульптуры, многія з якіх нясуць на сябе яскравыя рысы кіча.

Асноўнай тэндэнцыяй з'яўляецца стварэнне абагульненых вобразаў гараджан: гэта выява ці прадстаўніка пэўнай прафесіі (водаправодчык, паштальён), ці сацыяльнага статуса (студэнт), ці сітуацыі (наведвальнік лазні, камандзіраваны) і г.д. На першы план у любым выпадку выходзіць сітуацыя, пэўная роля чалавека, маска, а не яго індывідуальныя характарыстыкі. Тэматычна вобраз часта звязаны з арганізацыяй, побач з якой знаходзіцца: лазеншчык – каля гарадской лазні, водаправодчык – каля водаканала. Арганізацыя, як правіла, у такім выпадку з'яўляецца ініцыятарам стварэння твора і яго спонсарам.

Партрэты вядомых людзей і гістарычных асоб таксама займаюць значнае месца ў творах трывіяльнага мастацтва. Героямі такіх твораў у першую чаргу з'яўляюцца артысты эстрады, вядомыя акцёры. У адрозненне ад савецкага мастацтва, дзе на першае месца выходзіў гераічны бок персанажаў, усе героі ідэалізаваліся і рамантызаваліся (нават акцёры на паштоўках выглядалі падкрэслена высакародна), на сучасным этапе вызначальным з'яўляецца іранічны, гульнявы пачатак, эпатажнасць вобраза. Вучоныя ці палітычныя лідары трактуюцца мастаком у той жа стылістыцы, што і поп-зоркі.

Вельмі шырока прадстаўлена сярод твораў кіча *тэма казачных персанажаў, фантастычных істот, герояў мультфільмаў, коміксаў, літаратурных твораў*.

Асноўную негатыўную рысу дадзеных твораў, якая дазваляе ідэнтыфікаваць іх як кіч, можна вызначыць як павышаную ілюстрацыйнасць вобразаў, засяроджанне на знешніх рысах персанажаў, апісаных аўтарам літаратурнага твора ці ўжо распрацаваных у кніжнай ілюстрацыі і мастакамі-мультыплікатарамі, і таму несамастойнасць твора, якая вынікае адсюль (мал. 3).

Стылёвыя асаблівасці. Нягледзячы на характэрную для кіча разнастайнасць форм і жанраў, падаецца мэтазгодным вызначыць шэраг рыс, уласцівых большасці твораў. Наяўнасць гэтых тэндэнцый можна звязаць з функцыямі кіча, псіхалагічнымі асаблівасцямі масавага чалавека, стэрэатыпамі яго ўспрымання навакольнага свету і твораў мастацтва, што склаліся гістарычна.

Стэрэатыпнасць з'яўляецца вызначальнай рысай кіча. Паводле розных крытэрыяў (папулярных матэрыялаў, колеравых асаблівасцей, кампазіцыі, манеры выканання, спецыфікі стылізацыі) у кічы існуюць пэўныя шаблоны ці стэрэатыпы.

Схільнасць да імітацыі, сімуляцыі праяўляецца не толькі ў запазычванні тэм, сюжэтаў і прыёмаў розных мастацкіх стыляў, але і ў матэрыялах, у жаданні з дапамогай бліскучых таных

Мал. 3. Скульптурная кампазіцыя «Дзюймовачка» (г. Гомель)

матэрыялаў імітаваць рэдкія і дарагія, што чарговы раз адсылае да вызначэння аб'ектаў кіча як «псеўдапрадметаў», якое даў Жан Бадрыяр [2]. Бетонная скульптура можа, напрыклад, фарбавацца ў колер бронзы, карціна, напісаная гуашавымі фарбамі, пакрывацца глянцавым лакам для імітацыі алейнага жывапісу, і да т.п. Кіч не прымае эстэтыку мінімалізму – ён ва ўсім імкнецца да багацця, пышнасці, бляску. Папулярным прыёмам з'яўляецца аплікацыя каштоўнымі камянямі, вышыўка бісерам, разнастайнымі стразы і г.д.

Яшчэ адну выразную стылёвую рысу кіча можна вызначыць як *перавагу фігуратыўных форм*. Пад фігуратыўным мастацтвам (ад лац. *figura* – знешні выгляд) маецца на ўвазе напрамак выяўленчага мастацтва, у якім аб'екты, якія выяўляе мастак, захоўваюць падабенства са сваімі рэальнымі прататыпамі, у супрацьлегласць абстрактнаму мастацтву. У межах фігуратыўнасці ступень натуралістычнасці выявы можа быць рознай (ад лубочных карцінак да гіперрэалізму) і вар'іравацца паводле прафесійнасці аўтараў.

Пры гэтым перавага, як правіла, аддаецца карцінам, якія выклікаюць ілюзію рэальнасці, таму творы, якія ствараюцца з камерцыйнымі мэтамі, часцей за ўсё маюць рысы рэалізму. «Як фатаграфія», «зусім як у жыцці» – звычайная пахвала абывацеля. Прафесійнасць мастака ацэньваецца чалавекам масы паводле таго, наколькі «падобна» ён можа выявіць аб'ект. Спажывацтва кіча ў першую чаргу цікавіць тое, што выяўлена, сюжэт, які павінен паказвацца прамалінейна, без магчымасці двухсэнсоўных прачытанняў. Рэфлексійны эфект павінен знаходзіцца на паверхні твора, кіч пазбаўляе гледача неабходнасці прыкладаць намаганні да яго разумення.

Манера выканання. Імкненне да натуралістычнасці выклікае спецыфічную «залізную» манеру пісьма, характэрную для жывапісных твораў кіча. Мастак-аматар, а таксама класічны спажывец, як правіла, лічыць, што прафесійнасць праяўляецца ў здольнасці зрабіць мазкі пэндзля максімальна непрыкметнымі. Пры гэтым, калі твор губляе непрадказальнасць фактурнай гульні паверхні, ён страчвае сваю жывасць, падобная манера забівае індывідуальнасць аўтарскага

стылю і набліжае мастацкі твор да рамеснага вырабу. Працэс стварэння такога твора патрабуе цярплівасці і акуратнасці, але ён амаль пазбаўлены эмацыянальнага пачатку, які з'яўляецца вызначальным у мастацтве жывапісу.

«Гладкасць» паверхні, скрупулёзнае выкананне, празмерная ўвага да дэталей і адсутнасць выразнай аўтарскай манеры з'яўляюцца характэрнымі рысамі і для кіча ў сучаснай гарадской скульптуры.

Асаблівасці каларыту. Першае, што звяртае на сябе ўвагу пры аналізе колеравых асаблівасцей кіча, – гэта выкарыстанне мастакамі пераважна чыстых, яркіх колераў. Значны ўплыў на каларыт твораў кіча аказваюць таксама стэрэатыпы, якія існуюць у свядомасці масавага чалавека: трава на трывіяльных палотнах амаль заўсёды зялёная, неба і вада – блакітныя, снег – белы, сонца і месяц – жоўтыя і г. д. Мастак не імкнецца пазбягаць банальных колеравых спалучэнняў, а наадварот, лічыць іх найбольш адпаведнымі рэчаіснасці. Ён успрымае колер як нязменную ўласцівасць прадмета і слаба ўлічвае нюансы асвятлення, а таксама ўзаемны ўплыў прадметаў, якія ствараюць цепла-халоднасць жывапісу. Гэта характэрна як для дэкаратыўных трывіяльных твораў, так і для тых, дзе мастак імкнецца да рэалістычнасці выявы. У апошніх аб'ём прадметаў выяўляецца, як правіла, з дапамогай разбелу ці зачарнення асноўнага колеру прадмета без стварэння дадатковых колеравых нюансаў.

Кампазіцыя. Варта адзначыць, што ўласцівы творам кіча кампазіцыйны строй, як правіла, не ствараецца мастакамі адмыслова, а хутчэй выражае іх падсвядомыя ўяўленні пра прынцыпы гармоніі і выяўляе моцную сувязь трывіяльнага мастацтва з народнай творчасцю. Ствараючы твор з выразнымі рысамі кіча, мастак рэдка разважае катэгорыямі фармальнай кампазіцыі, а думае ў першую чаргу пра аб'ект выяўлення, сюжэт. Пры гэтым асноўная якасць падобных твораў – гэта статычнасць, ураўнаважанасць кампазіцыі, якая будзецца, як правіла, паводле прынцыпаў сіметрыі, часта сустракаюцца арнаментальныя матывы, якія бяруць пачатак у народным мастацтве.

Такім чынам, шэраг спецыфічных рыс, звязаных з тэматычнай скіраванасцю, колеравымі, кампазіцыйнымі і іншымі стылёвымі асаблівасцямі, дазваляе разглядаць кіч як цэльную сістэму, якая доўгі час існавала паралельна з народным і прафесійным мастацтвам. Кіч запазычваў у розных мастацкіх стылях тыя ці іншыя формы, але меў прынцыпова іншыя функцыі і не прэтэндаваў на пашырэнне сваіх пазіцый у сацыяльнай прасторы. Ён абараняў права звычайнага чалавека на свае густы і ўласны светапогляд. «Людзі павінны размаўляць на побытавыя сюжэты, мець дах над галавой і распавядаць гісторыі. Адмаўляць людзям у магчымасці захапляцца забаўляльнымі серыямі – усё роўна што адмаўляць ім у праве размаўляць на побытавыя тэмы ці мець дах над галавой. Натуральная чалавечая патрэба ў ідэальным свеце, у якім бесперашкодна дзейнічаюць прыдуманая персанажы, невымерна глыбей і старажытней за вывераныя пастулаты літаратурнага майстэрства», – піша Гілбэрт Кійт Чэстэртан у абарону «таннага чытва» [4, с. 36]. Калі разглядаць кіч без «інтэлігенцкай пыхі», як сучасную форму гарадскога фальклору, нельга не адзначыць, што ён нават, у пэўнай ступені, узбагачае культуру. У адрозненне ад афіцыйнага мастацтва, асноўнай задачай якога часта з'яўляецца прапаганда, ці мастацтва андэграўнду, больш заклапочанага эстэтычным бокам, чым этычным, кіч практычна заўсёды з'яўляўся захавальнікам этычных норм і агульначалавечых каштоўнасцей.

Аднак пры гэтым сітуацыя апошніх дзесяцігоддзяў, калі кіч усё больш падмяняе сабой іншыя мастацкія формы, не можа не выклікаць трывогу за стан выяўленчага мастацтва і культуры ў цэлым. Неабходна выпрацаваць шэраг мер, якія б дапамаглі рэгуляваць працэс аздобы беларускага горада мастацкімі творамі і скараціць колькасць аматарскіх твораў і твораў з яскравымі рысамі кіча ў айчынай публічнай прасторы. Для ацэнкі дадзеных твораў прапануецца карыстацца наступнымі крытэрыямі:

1. Узровень прафесійнай культуры мастака. Творы кіча ствараюцца як самадзейнымі мастакамі, так і прафесіяналамі, пры гэтым наяўнасць прафесійнай адукацыі аўтараў і камерцыйны складнік іх дзейнасці не заўсёды вызначаюць высокі мастацкі ўзровень твораў. Тым не менш

нельга не адзначыць наяўнасць трывіяльных па сваёй сутнасці, але створаных на самым высокім прафесійным узроўні твораў, якія можна класіфікаваць як салоннае мастацтва.

Узровень прафесійнай культуры мастака падаецца мэтазгодным вызначаць па такіх прыкметах, як валоданне акадэмічным малюнкам, каларыстычная культура, кампазіцыйнае мысленне і інш.

2. Ступень арыгінальнасці ідэі твора. Імітацыя, запазычванне з'яўляюцца вызначальнымі рысамі кіча, але ступень неарыгінальнасці, а таксама адпаведнасць запазычанай стылістыкі прафесійнаму ўзроўню творцы могуць адрознівацца. Як правіла, сюжэты твораў кіча запазычваюцца ў традыцыйнай культуры (напрыклад, пара лебедзяў ці галубоў), класічным мастацтве (аматарскія копіі карцін Шышкіна) ці масавай культуры (выявы герояў мультфільмаў і коміксаў, казачных і літаратурных персанажаў). Найбольш гарманічна выглядаюць творы, якія працягваюць традыцыі народнага мастацтва, што звязана з унутранай сувяззю кіча і народнай творчасці, дасканаласцю і простасцю тэхнічнага выканання матываў, якія распрацоўваліся на працягу стагоддзяў. Найменш дасканала выглядаюць творы, якія запазычваюць ідэі і манеру выканання класічных мастацкіх твораў, асабліва пры адсутнасці высокай прафесійнай культуры мастака.

3. Месца ў сацыяльнай прасторы. Ацэнка твораў кіча залежыць ад месца іх экспанавання, а таксама ад таго, якім чынам мастак сябе прэзентуе. Можна падзяліць асяроддзе існавання твораў кіча на прыватную прастору (напрыклад, гарадская кватэра), грамадскую (пад'езды і двары, гарадскія вуліцы і плошчы) і вузкасפעцыялізаваную – установы і пляцоўкі, якія спецыялізуюцца на экспанаванні мастацкіх твораў (музеі і мастацкія галерэі). Традыцыйна творы кіча былі звязаны са сферай побыту абывацеля, таму ў прыватнай прасторы кіч выглядае прымальна. Бескантрольнае запаўненне трывіяльнымі творамі прасторы гарадскіх двароў і пад'ездаў – больш спрэчнае пытанне. З аднаго боку, нельга не зразумець жаданне з дапамогай мастацтва пераадолець бязлікасць тыповай архітэктуры, зрабіць яе больш утульнай і прыдатнай для пражывання. Часткова падобнае добраўпарадкаванне тэрыторыі мае антывандальную функцыю. Тым не менш нізкі мастацкі ўзровень і безгустоўнасць некаторых арт-аб'ектаў не могуць выклікаць станоўчыя ацэнкі. Найбольшую ж трывогу выклікае тэндэнцыя, калі творы трывіяльнага мастацтва экспануюцца ў музеях і мастацкіх галерэях, на гарадскіх вуліцах і плошчах, але не пазіцыянуюцца як кіч.

Нельга не адзначыць пэўнай ацэначнасці дадзеных крытэрыяў, як і любых крытэрыяў, звязаных з мастацтвам. Немагчыма дакладна абазначыць мяжу паміж кічом і інсідным мастацтвам, кічом і постмадэрнам, кічом і мастацкімі рэфлексіямі на тэму кіча. Таму падаецца абавязковым зацвярджэнне праектаў, якія павінны фарміраваць вобраз сучаснага беларускага горада, выключна прафесіяналамі. Толькі аб'ектыўная ацэнка і адпаведнае стаўленне да месца і значэння мастацкіх твораў у сучаснай гарадской прасторы будзе спрыяць развіццю эстэтычных поглядаў сучаснага грамадства.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Адорно, Т. В. Эстетическая теория / Т. В. Адорно; пер. с нем. А. В. Дранова. – М.: Республика, 2001. – 527 с.
2. Бодрийяр, Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр. – М.: Культурная революция; Республика, 2006. – 269 с.
3. Хофман, В. Китч и «тривиальное искусство» как искусство массового потребления / В. Хофман // Искусство. – 1989. – № 6. – С. 32–39.
4. Честертон, Г. К. В защиту дешёвого чтения / Г. К. Честертон // Писатель в газете: художественная публицистика – М.: Прогресс, 1984. – С. 35–39.
5. Яковлева, А. М. Китч и паракитч: рождение искусства из прозы жизни / А. М. Яковлева // Художественная жизнь России 1970-х годов как системное целое. – СПб.: Алтейя, 2001. – С. 252–263.
6. Broch, H. Notes on the Problem of Kitsch / H. Broch // Kitsch: The Anthology of Bad Taste, ed. By Gillo Borneo. – London: Studio Vista, 1969. – P. 49–76.
7. Greenberg, C. Avant-garde and kitsch / C. Greenberg // Kitsch: The Anthology of Bad Taste, ed. By Gillo Borneo. – London: Studio Vista, 1969. – P. 116–127.

Паступіў у рэдакцыю 01.03.2016

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

УДК 821.161.3.09(092)+81'255.2:82=161.3=16

Н. В. ЯКАВЕНКА

МАСТАЦКАЯ РЭЛЕВАНТНАСЦЬ ЭПІЗОДУ Ё ПЕРАКЛАДАХ РАМАНА ІВАНА ШАМЯКІНА «СЭРЦА НА ДАЛОНІ»

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск, Беларусь,
e-mail: natayakavenka@tut.by*

Аналізірую в соответствии с концепцией феноменологии, разработанной в начале XX в. западноевропейским литературоведением, оригинал романа И. Шамякина «Сердце на ладони» и его переводы на русский и польский языки, автор показывает, как формируется художественная релевантность перевода, предпосылками которой являются творческий подход переводчика и его глубокое проникновение в художественную реальность произведения.

Ключевые слова: И. Шамякин, «Сердце на ладони», феноменология, художественный перевод, эпизод, релевантность перевода.

N. V. YAKAVENKA

RELEVANCE OF THE EPISODE IN TRANSLATIONS OF THE NOVEL «THE HEART ON THE PALM» BY I. SHAMYAKIN

*National Academy of Sciences of Belarus, Centre for Belarusian Culture, Language and Literature Research, Minsk, Belarus,
e-mail: natayakavenka@tut.by*

The author has carried out an analysis of the novel “The Heart on the Palm” by I. Shamyakin and its translations into Russian and Polish according to the concept of phenomenology developed in West European literary criticism in the early 20th century. It has been shown how relevance of the translation is formed, its prerequisites such as the translator’s creative approach, and deep penetration into the reality of a literary work.

Keywords: I. Shamyakin, “The Heart on the Palm”, phenomenology, literary translation, episode, relevance of translation.

Літаратурным эпизодам (ад грэч. *episódion* – устаўка) з’яўляецца «асобная, адносна завершаная падзея ў працэсе развіцця дзеяння эпічнага, ліра-эпічнага ці драматычнага твора... у апавесцях, раманах, драмах – цэлы шэраг (эпізодаў. – Н. Я.), але ўсе яны павінны быць цесна звязаны з асноўным сюжэтам твора» [6, с. 362]. Іншымі словамі, з эпизодаў складаецца сюжэт твора як «сістэма ўзаемазвязаных падзей» [6, с. 317], таму важнасць іх цяжка пераацаніць.

Літаратурна-мастацкі твор існуе ў сістэме «аўтар – твор – чытач», якую ў дачыненні да мастацкага перакладу можна сфармуляваць як «аўтар – перакладчык – твор – чытач». Прытым у абодвух выпадках вялікая роля надаецца «жывому», актыўнаму і неабыхаваму чытачу, што ідзе насустрач пісьменніку (перакладчыку) і актыўна «ўдзельнічае» ў творчасці, уздзеянчае на твор. Характар чытацкай рэцэпцыі фарміруецца паступова ад эпизоду к эпизоду і вызначае канкрэтна-гістарычны характар успрымання і бытавання літаратурнага твора. Такім чынам, твор па-сапраўднаму «рэалізуецца» толькі ў працэсе «сустрэчы», кантакту тэксту з чытачом, бо «пісьменнік не толькі мае дачыненне да агульначалавечай неабходнасці выказацца, але ён значна пашырае яе...» [5, с. 36].

«Ад аўтара арыгінала патрабуецца мастацкае выражэнне рэальнасці, ад перакладчыка – мастацкае перавыражэнне арыгінала» [3, с. 77], г. зн. мастацкая рэlevantнасць перастварэння.

Рэлевантнасць перакладу (ад лац. *relevo* – паднімаць, аблягчаць) – гэта яго актуальнасць і мэ-тазгоднасць у пэўным літаратурна-мастацкім сацыяльна-культурным і гістарычным кантэксце. Прытым, што асабліва важна, рэлевантнасць не патрабуе літаральнасці, якая тым больш супярэчыць мастацкасці, але змушае да дакладнасці.

Раман Івана Шамякіна «Сэрца на далоні» ў свой час стаў адным з самых чытаемых твораў беларускай літаратуры: «І. Шамякін прыгадваў: “Раман “Сэрца на далоні” па чытабельнасці мог параўнацца хіба з “Глыбокай плынню”. Пасля ўжо ніводзін раман так не чытаўся”... Поспех рамана быў сапраўды фенаменальны, яго чыталі і абмяркоўвалі, спрачаліся наконт трактоўкі асобных вобразаў (гэтаму ёсць сведчанні самога пісьменніка ў ягоных дзённіках). Шамякінскі твор займеў розгалас, у тым ліку ў тагачаснай савецкай крытыцы, стаў значнай літаратурнай падзеяй» [7, с. 434].

Пацвярджэнне таму – меркаванне Уладзіміра Гніламедава: «Адно з вышэйшых дасягненняў Шамякіна гэтага перыяду, перыяду “адлігі”, на маю думку, раман “Сэрца на далоні” (1963), які зноў засведчыў не абы-якую чуйнасць пісьменніка да надзённых запатрабаванняў грамадства, да наспелых праблем, канфліктаў, да размовы пра набалелае. А набалела к таму часу шмат. Новы твор быў вельмі прыхільна сустрэты чытачом і карыстаўся яго асаблівай любоўю» [2, с. 149].

Перыяд «адлігі», што наступіў пасля развянчання культу асобы Сталіна, даў магчымасць адлюстроўваць у мастацкіх творах сапраўдныя, у многім канфліктныя жыццёвыя факты, якія супярэчылі ранейшым дагматычным патрабаванням. Нядаўня на той час Вялікая Айчынная вайна, якая вострым болем сціскала сэрцы мільёнаў беларусаў, патрабавала справядлівага і рэалістычнага асвятлення, на што адным з першых адгукнуўся Іван Шамякін.

Аднак не толькі гэта абумовіла фенаменальны поспех рамана «Сэрца на далоні». Разам з праўдзівым адлюстраваннем трагічнасці ваенных падзей і лёсаў людзей ваеннага пакалення, што асабліва ярка ўвасобілася ў вобразе Зосі Савіч, пісьменнік звярнуўся «да тэм, якія доўгі час лічыліся вульгарна-сацыялагічнай крытыкай “камернымі”. У паказе кахання, інтымных узаемаадносін прыкметнымі сталі адступленні ад кананізаванага, шаблоннага вырашэння жыццёвых канфліктаў і супярэчнасцей» [1, т. 3, с. 150].

Адзін з такіх «камерных» эпізодаў – лірычна прачулая сцэна ўзаемаадносін доктара Яраша і закаханай у яго медсястры Машы:

Маша ўбачыла, адчула, што ён глядзіць на яе, як на жанчыну, і ўся ўстрапянула, спалоханая і ўзрадаваная. Так і застыла з паднятымі рукамі. Не, яна не проста была ўлюбёна ў гэтага дужага, разумнага, таленавітага чалавека. Яна кахала яго, глыбока, тайна, безнадзейна. І вось наступіў момант, можа, адзіны і непаўторны, калі і ён пачуў токі гэтага кахання.

Позірк іх сустрэліся. У Машы спынілася сэрца. Яраш адчуў адказнасць за кожны свой рух у гэты міг. Ён умеў валодаць сваімі пачуццямі. Патушыў недакураную папяросу (паліў ён цяпер толькі пасля цяжкіх аперацый), адкінуўся на спінку канапы і сказаў проста, даверліва:

– Стаміўся я, Маша...

Яна выдыхнула наветра, апусціла рукі і... зрабілася зямной. Але што гэта? Вочы... Яе залатыя вочы раптам адплылі некуды, на іх месцы закалыхаліся зялёныя хвалі мора. Ён ніколі не бачыў у яе праяў сентыментальнасці, яна заўсёды была строгая і маласлоўная. Што ж яе кранула так? Радасць душэўнай блізкасці? Ці крушэнне апошняй надзеі? Ён падняўся, падышоў, лёгка абняў за плечы – так ён рабіў часта, гэтакі амаль несвядомы сяброўска-паблагжлівы жэст старэйшага – і пачуў, як дробна дрыжаць яе плечы. Ён сказаў:

– Не трэба, Маша. Мы з вамі добрыя сябры. Мы застанемся сябрамі, праўда?

Яна ўсміхнулася з удзячнасцю, прыгнулася, каб вызваліць плячо з-пад яго рукі, і пайшла да дзвярэй [7, с. 36–37].

Гэты выдатны па сваёй лірычнай настраёнасці эпізод не проста раскрывае характары герояў і з’яўляецца па-сапраўднаму мастацкім аздабленнем усяго твора. Напісаць такі эпізод – значыць адкрыць чытачу сваю душу, бо «цяжка знайсці твор мастацтва, які быў бы зусім свабодны ад асабістых прызнанняў аўтара» [5, с. 36]. Чытач заўсёды адчувае гэта глыбока асабістае, што ёсць

у творы, разумее аўтара і ўдзячны яму за шчырасць і праўдзівасць – так узнікае чытацкая любоў і прыхільнасць.

У аўтарызаваным перакладзе на рускую мову, створаным А. і З. Астроўскімі, эпізод змяніўся да непазнавальнасці:

Машиа увидела, почувствовала, что он смотрит на нее, и так и застыла с поднятыми руками. Взгляды их встретились. Ярош понял, что отвечает за каждое свое движение, каждое слово в эту минуту. Он видел ждущие, испуганные, влюбленные глаза. Овладев собой, отвел взгляд, потушил недокуренную папиросу (курил он теперь только после тяжелых операций), откинулся на спинку дивана и сказал:

– Устал я, Машиа...

Она перевела дыхание, опустила руки. Но что это? В ее глазах слезы?

Он поднялся, дружески положил ей на плечо руку:

– Не надо, Машиа. Мы с вами добрые друзья.

Она благодарно улыбнулась, высвободила плечо из-под его тяжелой руки и пошла к двери [8, с. 38–39].

Страты заўважныя нават візуальна – урывак значна скарачаны. Падкрэсленыя ў арыгінале і перакладзе радкі паказваюць на самыя істотныя змены, у выніку якіх згубілася шчырасць і лірычнасць эпізоду, што замест гэтага набыў рысы схематычнасці і пачуццёвай недатыкальнасці.

«Савецкім пісьменнікам, маючы на ўзбраенні тэорыю сацыялістычнага рэалізму, цяжка было адмовіцца ад аднаго з галоўных яе патрабаванняў – наяўнасці станоўчага героя. Героя заідэалагізаванага і нярэдка ідэальнага, а таму ў пэўнай ступені плакатнага, псіхалагічна спрошчанага. Такі доктар Яраш у І. Шамякіна ў параўнанні з больш рэальным вобразам Кірылы Шыковіча» [1, т. 3, с. 611].

З прыведзенага прыкладу перастварэння можна зрабіць выснову, што савецкія перакладчыкі, маючы на ўзбраенні тую ж тэорыю сацыялістычнага рэалізму, стаялі на варце «высокай маральнасці» савецкага чалавека і падчас сваёй працы перастрахоўваліся да такой ступені, што з і без таго плакатнага вобраза доктара Яраша зрабілі «маральную схему дабрачыннасці» [4, с. 181].

Для параўнання возьмем пераклад на польскую мову, створаны Леонам Сусідам:

Masza zauważyła, a raczej wyczuła instynktownie, że patrzy na nią tak, jak mężczyzna patrzy na kobietę. Zadrżała wystraszona, przejęta i zdrewniała w tej pozycji z podniesionymi rękami. Nie, nie zwyczajnie była zakochana w tym dorodnym, mądrym i utalentowanym człowieku. Kochała go głęboko, skrycie i beznadziejnie. I nastąpiła chwila, może jedyna i niepowtarzalna, kiedy iskra z jej serca dotarła do niego.

Ich spojrzenia się spotkały. Serce na chwilę zamarło. Jarosz zdał sobie sprawę, że w tej chwili odpowiada za każdy ruch i każde słowo. Umiał panować nad sobą. Zgasił papierosa (palił teraz tylko po ciężkich operacjach), opadł na oparcie kanapy i powiedział zwyczajnie, poufale:

– Zmęczyłem się, Maszo...

Odetchnęła, opuściła ręce i... ochłodziła. Ale co to? Jej oczy... jej złociste oczy gdzieś odpłynęły, a zamiast nich zawęlniły się zielone fale morza. Dotychczas nie dostrzegał w niej sentymentalizmu, zawsze była surowa i milcząca. Cóż ją tak wzruszyło? Radość duchowej bliskości? A może utrata nadziei? Podniósł się, podszedł do niej i delikatnie objął jej plecy – często tak robił, był to bezwiedny przyjacielski gest starszego kolegi; wyczuł, jak drży cała. Wtedy powiedział:

– Maszo, nie trzeba. Jesteśmy dobrymi przyjaciółmi.

Wdzięcznie się uśmiechnęła, wyswobodziła ramię spod jego ciężkiej dłoni i wyszła [9, s. 49–50].

Польскі пісьменнік, перакладчык і гісторык культуры Ян Парандоўскі пісаў: «Наша літаратура таксама вырасла на перакладах... праца над перакладамі мела і свой станоўчы бок: неабходнасць здабывання з роднай мовы ўсіх яе магчымасцей, каб аказацца на вышыні ў перадачы думкі і зваротаў...» [5, с. 146]. Падобна, што гэта характэрнае для польскай школы перакладу імкненне быць на вышыні і, кажучы словамі таго ж Я. Парандоўскага, «здольнасць адчуць, колькі сілы захоўваецца ў слове і як гэту сілу можна зрабіць паслухмянай» [5, с. 30] далі магчымасць Леону Сусіду выдатна, на высокім мастацкім узроўні, рэlevantна арыгіналу перастварыць раман «Сэрца

на далоні». Выбраны для аналізу ўрывак захоўвае ўсе адметнасці аўтарскага стылю, прачуласць выказвання, мяккую вобразнасць і тонкі лірычны настрой.

Вышэй адзначалася рэалістычнасць вобраза пісьменніка і журналіста Кірылы Шыковіча. Гэты персанаж атрымаўся больш пераканаўчым, праўдзівым, чым вобраз доктара Яраша, магчыма таму, што ён блізка самому Івану Шамякіну як пісьменніку. Увогуле «вобраз-персанаж (або герой твора) – гэта мастацка пераканаўчы вобраз чалавека з глыбока і яскрава выяўленымі індывідуальнымі рысамі. Мае непасрэдную сувязь з эстэтычным ідэалам свайго часу, мастацкім метадам пісьменніка. Праяўляецца перш за ўсё ў дзеяннях, учынках і перажываннях, раскрываецца праз мову, прамую аўтарскую характарыстыку, партрэт, пейзаж, апісанне абстаноўкі і інш.» [6, с. 74–75]. Характар Шыковіча раскрываецца праз дыялогі, побытавыя карціны, перажыванні самага рознага кшталту, а таксама праз пейзаж. І калі Яраш на працягу ўсяго твора паказваецца як чалавек-узор для пераймання, то Шыковіч – звычайны чалавек, якому ўласцівы самыя розныя пачуцці, моцныя і слабыя рысы характару, што праяўляюцца ў паводзінах, у нязначных на першы погляд сітуацыях, як, напрыклад, наступная:

А неба... неба якое сёння! Яснае, яно ніколі, аднак, не бывае аднолькавым, мае тысячы адценняў. І адценні гэтыя мяняюцца на вачах. Вось як цяпер. І хмаркі-аўчынкі заўсёды розныя – па форме, па абрысах. Гэтая, што плыве над лясніцтвам, падобна на... На што? На прычоску Элі, машыністкі рэдакцыі. Кірыла сумна ўсміхнуўся: ён не вельмі багаты на метафары і параўнанні. Заўсёды пакутліва шукаць іх, каб былі трапныя, арыгінальныя. Ён вінаваціць газету – яна засушыла [7, с. 12].

У гэтым эпізодзе Кірыла Шыковіч паказваецца як чалавек, здольны ўбачыць характэрнае жыцця, заўважыць адметнасць розных яго праяў, быць летуценным, сур'ёзным і самакрытычным адначасова. Такім жа гэты вобраз застаецца і ў перакладах, нягледзячы на тое, што падкрэсленыя фрагменты тэксту ў перакладзе на рускую мову набылі варыятыўнасць, а ў перакладзе на польскую – інварыянтнасць:

А небо... небо какое сегодня! Ясное, оно ни минуты не остается одним и тем же, в нем тысячи оттенков. И оттенки эти меняются на глазах. И тучки-овчинки все разные – по форме, по контурам. Та, что плывет над лесничеством, похожа на... На что? На прическу Элли, машинистки редакции, Кирилл грустно улыбнулся: не больно богатое сравнение. Всегда мучается, пока подберет меткое, свежее. Он винит в этом газету, она засушила [8, с. 15].

Boże... jakie dziś niebo! Jasne, ciągle się zmienia. Tysiące odcieni. A obłoczki – baranki, różne w kształcie. A ten, co przepływa nad leśnictwem, podobny... do czego? Do fryzury Eli, maszynistki z redakcji. Kirył uśmiechnął się melancholijnie: co za ubóstwo wyobraźni... Zawsze się męczył szukając celnych i świeżych metafor i porównań. Oskarżał gazetę – to ona go wyjałowiała [9, s. 18].

Рускія перакладчыкі не сталі ўжываць слова «метафары» (і ў сувязі з гэтым змянілі выказванне), магчыма таму, што палічылі яго спецыфічным і незразумелым звычайнаму чытачу, не абазначанаму ў тэорыі літаратуры. Такі манеўр у дадзеным выпадку дапушчальны і не беспадстаўны, а галоўнае, што ён не шкодзіць мастацкай рэлевантнасці перастварэння. Польскі перакладчык пайшоў услед за аўтарам і таксама меў рацыю, бо герой твора з'яўляецца пісьменнікам, таму ўжыванне падобных слоў для яго – норма, а для мастацкага вобраза – адпаведная характарыстыка.

Мастацкі пераклад – гэта не проста ўзаемадзеянне дзвюх моў, а творчасць, у якой «свой талент перакладчык выяўляе перш за ўсё як мастак слова, адпаведна, ён у першую чаргу павінен быць стылістам» [3, с. 77] і мець развітое мастацкае ўяўленне, каб цэласна ўспрымаць і перадаваць сродкамі іншай мовы мастацкую вобразнасць арыгінала. Наколькі гэта ўдалося перакладчыкам рамана, будзе відаць таксама з наступных прыкладаў.

Арыгінал:

І бачыш усё адразу: зялёную зямлю і блакітнае неба. І ваду. Няхай мала яе, але яна адлюстроўвае ўсё – неба і дубы. А павярніся назад і ўбачыш яшчэ адно дзіва прыроды – лес. Цудоўны бор – сасна ў сасну – абступаў невялікую абжытую паляну. Злева, бліжэй да ручая, што addзяляў лес ад лугу, сосны саступалі месца дубам-асілкам, якіх нямнога засталася ў нашых лясах. Каля

самага бору туліліся старыя будынкi лясніцтва – кантора, хаты ляснічага, лесніка, канюшня [7, с. 7].

Пераклад А. і З. Астроўскіх:

И видишь все сразу – зеленую землю и голубое небо. И воду. Пусть немного ее, но в ней отражена небесная глубь и дубы. А обернись – и дивный бор, сосна в сосну, обступил небольшую обжитую поляну. Ближе к ручью, который отделяет лес от луга, сосны уступили место дубам-богатырям, каких не много осталось в наших лесах. К самому бору притулились старые постройки лесничества – контора, домики лесничего, лесника, конюшня [8, с. 11].

Пераклад Л. Сусіда:

Widać było stąd wszystko na raz – i zieloną łąkę, i modre niebo, i wodę. A kiedy się człowiek odwrócił, widział piękny bór, sosna w sosnę, otaczający niedużą polanę. Bliżej strumienia, oddzielającego las od łąki, sosny ustąpiły miejsca dębom-olbrzymom, jakich niewiele już zostało w tutejszych lasach. Do boru przyluli się stare budyneczki leśnictwa – biuro, domki leśniczego i gajowego oraz stajnia [9, s. 12].

Падкрэсленыя фрагменты тэксту паказваюць на працу перакладчыкаў як стылістаў і мастакоў слова: арыгінальная фраза «І бачыш усё адразу: зялёную зямлю і блакітнае неба. І ваду. Няхай мала яе, але яна адлюстроўвае ўсё – неба і дубы» ў абодвух варыянтах перастворана блізка да тэксту, але не літаральна, што сведчыць аб творчым падыходзе перакладчыкаў, які выяўляецца па-рознаму.

А. і З. Астроўскія пакінулі асноўную частку фразы без змен, памяняўшы крыху толькі канцоўку – «неба і дубы» на «небесную глубь и дубы», што, хутчэй за ўсё, у іх разуменні, павінна было пашырыць мастацкі вобраз, надаць яму глыбіню з дапамогай слова «глубь», якое, аднак, стылёва тут не надта пасуе, бо мае адценне велічнасці, надае выказванню статычнасць, тады як аўтарскаму стылю ў дадзеным выпадку ўласцівая імклівасць.

Л. Сусід унёс «карэктывы» ў першую частку фразы, скараціўшы ўсё выказванне напалову – даслоўна яго пераклад выглядае як «Відаць было ўсё адразу – і зялёны луг, і сіняе неба, і ваду» («Widać było stąd wszystko na raz – i zieloną łąkę, i modre niebo, i wodę»), што з'яўляецца фармальна ірэлевантным, але з мастацкага боку – прымальным, рэлевантным перастварэннем.

Разам з тым А. і З. Астроўскія ўжылі кальку з беларускай мовы «притулились» замест рускага слова «прислонились», магчыма, для перадачы беларускага нацыянальнага каларыту, але ў дадзеным выпадку гэта не да месца, бо калька не гарманіруе з агульным стылем рускамоўнага апаведу ад імя аўтара (у мове якога-небудзь персанажа было б лепш), у адрозненне ад польскамоўнага варыянта – Л. Сусід выкарыстаў фармальна рэлевантны эквівалент «прытуліліся» («przyluli się»), які адпавядае сістэме польскай мове і не выбіваецца з агульнага стылю выказвання.

«Праз спасціжэнне стылістычнага і сэнсавага напаўнення асобных моўных сродкаў і прыватных матываў перакладчык прыходзіць да спасціжэння мастацкіх адзінстваў, г. зн. з'яў мастацкай рэальнасці твора: характараў, іх адносін, месца дзеяння, ідэйнай задумы аўтара. Гэты спосаб спасціжэння тэксту найбольш цяжкі, паколькі перакладчык, як і кожны чытач, схільны да атамістычнага ўспрымання слоў і матываў, і неабходна развітое ўяўленне, каб цэласна ўспрыняць мастацкую рэальнасць твора» [3, с. 63]. А цэласнае мастацкае ўспрыманне твора, якое гарантуе яго мастацкую рэлевантнасць, складаецца з успрымання і адпаведнага перастварэння асобных эпізодаў.

Пытанне мастацкай рэлевантнасці перакладу набывае асаблівую значнасць, калі пераствараецца ключавы эпізод, важны для разумення ідэі і назвы твора – у рамане гэта эпізод з аперацыяй на сэрцы:

И перад тым, што ён бачыць, на нейкі момант адступае ўсё іншае. Живое чалавечае сэрца, пра якое ён так многа пісаў, – вось яно, перад яго вачамі, у раскрытых грудях. Невялікае, трапяткое, а галоўнае – жывое! Пульсуе, б'ецца...

Кірыла ажно зноў прыўзнямаецца над шырмай, цягнецца, каб лепей разгледзець гэтае чуда.

Зусім іншы рытм работы хірургаў і лекараў каля апаратаў. Цяпер усе спяшаюцца, усе – уважлівыя і напружаныя.

– Ціск восемдзесят на пяцьдзесят.

– Стадыя ўзбуджэння...

Лічбы. Словы. Шыковіч не ўнікае ў іх сутнасць. Ды каб і хацеў, то не здолеў бы.

Маша спрытна мяняе Ярашу пальчаткі. І вось яго пальцы, тоўстыя, але чулыя, абмацаваюць сэрца. Удакладняюць дыягназ. Вось сэрца ляжыць на яго шырокай далоні. Жывое сэрца на далоні! І б'ецца, б'ецца, нібы хоча вырвацца [7, с. 174].

Падчас шырокага абмеркавання рамана ў літаратурных і чытацкіх колах літаратуразнаўца і крытык Віктар Каваленка патлумачыў: «...эпізод з аперацыяй складае не толькі фон медыцынай дзейнасці Яраша. Гэта абагульненне, сцвярджэнне неабходнасці рашуча вылечыць усе грамадскія хваробы, якія перашкаджаюць чалавеку быць шчаслівым, ухваленне грамадскіх змен, унесеныя XX з'ездам партыі, які з'явіўся рэвалюцыйным умяшаннем у жыццё, той жа карыснай “аперацыяй”, што ўзмацніла актыўнасць народа, ажывіла рытм яго сэрцабіцця» [4, с. 182].

Тлумачэнне адпавядае свайму часу – перыяду «адлігі», пры якім, нягледзячы на некаторыя паслабленні афіцыйнай палітыкі ў дачыненні да літаратуры і мастацтва і новыя тэндэнцыі ў адлюстраванні жыцця, заставаліся непакінутымі каноны сацрэалізму.

Аднак з упэўненасцю можна сцвярджаць, што калі б падчас перастварэння ключавога эпізоду перакладчыкі разумелі яго як «ухваленне грамадскіх змен, унесеныя XX з'ездам партыі», то не спасціглі б не тое што мастацкую рэальнасць эпізоду, але і мастацкую рэальнасць усяго твора. Абсалютна рэлевантнае перастварэнне сведчыць якраз пра тое, што і рускія, і польскі перакладчыкі, адораныя мастацкім уяўленнем, выдатна зразумелі ідэйную задуму аўтара, да якой XX з'езд партыі не меў ніякага дачынення.

Пераклад А. і З. Астроўскіх:

Перед тем, что он видит, на какой-то момент отступает все остальное. Живое человеческое сердце, о котором он так часто писал, — вот оно перед его глазами в раскрытой груди. Небольшое, трепетное, а главное — живое! Пульсирует, бьется...

Кирилл даже приподымается, тянется, чтоб лучше разглядеть это чудо.

Совсем изменился ритм работы хирургов и врачей у аппаратов. Теперь все действуют быстро, все — внимание и четкость.

– Давление восемьдесят на пятьдесят.

– Стадия возбуждения...

Цифры. Слова. Шикович не вникает в их суть. Да если б и хотел, не смог бы.

Маша проворно меняет Ярошу перчатки. И вот его пальцы, толстые, но чуткие, ошупывают сердце. Уточняют диагноз. Сердце лежит на его широкой ладони. Живое сердце на ладони! И бьется, бьется, словно хочет вырваться [8, с. 167].

Пераклад Л. Сусіда:

W porównaniu z tym, co teraz zobaczył, wszystko inne nie miało znaczenia. Ludzkie serce, o którym tyle pisał, leżało w otwartej klatce piersiowej. Nieduże, trzepoczące się i co najważniejsze – żywe! Pulsowało, biło!..

Kiryl z lekka się podniósł, wyciął szyję, by lepiej widzieć ten fenomen.

Przy aparatach zmienił się bardzo rytm pracy chirurgów i lekarzy. Działali teraz szybko, uważnie i z precyzją.

– Ciśnienie osiemdziesiąt na pięćdziesiąt.

– Stadium podniecenia!

Jakieś liczby. Słowa. Szykowicz nie rozumiał ich sensu. Masza błyskawicznie zmieniła Jaroszewi rękawice. Jego grube, czule palce dotykały serca. Uściślał diagnozę. Serce leżało na jego szerokiej dłoni. Żywe serce na dłoni! I biło, biło, jakby chciało wyfrunąć z rąk [9, s. 220–221].

Кароткія сказы аўтарскага аповеду і кароткія рэплікі персанажаў у арыгінале і перакладах перадаюць рытм сэрцабіцця і высокае напружанне надзвычай адказнай падзеі ў жыцці герояў твора. І, безумоўна, гэты эпізод мае вялікае вобразна-мастацкае абагульненне.

«І перад тым, што ён бачыць, на нейкі момант адступае ўсё іншае», – піша аўтар; «Перед тем, что он видит, на какой-то момент отступает все остальное», – дакладна пераствараюць

рускія перакладчыкі; «У параўнанні з тым, што зараз убачыў, усё не мела значэння» («W porównaniu z tym, co teraz zobaczył, wszystko inne nie miało znaczenia») – блізка да аўтарскага тэксту, узмацняючы філасофскі сэнс выказанай думкі з дапамогай удакладнення «ўсё не мела значэння», перастварае польскі перакладчык.

«Усё іншае», што ўжо «не мела значэння», гэта дробныя чалавечыя памкненні і жаданні, помста, крыўда, незадавальненне жыццём, штодзённыя клопаты, перажытае, што не адпускае, і г.д. – усё, што замянае бачыць галоўнае – каштоўнасць чалавечага жыцця, увасабленнем якога з’яўляецца «жывое сэрца на далоні»: «Вось сэрца ляжыць на яго шырокай далоні. Жывое сэрца на далоні! І б’ецца, б’ецца, нібы хоча вырвацца» («Сердце лежит на его широкой ладони. Живое сердце на ладони! И бьется, бьется, словно хочет вырваться»; «Serce leżało na jego szerokiej dłoni. Żywe serce na dłoni! I było, było, jakby chciało wyfrunąć z rąk»).

Адзін з родапачынальнікаў перакладазнаўства, чэшскі навуковец Іржы Левы адзначаў: «Галоўная розніца паміж перакладчыкам-мастаком і перакладчыкам-рамеснікам у тым, што першы на шляху паміж арыгіналам і перакладам уяўляе сабе з’явы рэальнасці, пра якую піша, г. зн. пранікае за тэкст к характарам, сітуацыям, ідэям, а другі механічна ўспрымае толькі тэкст і перакладае толькі словы» [3, с. 63].

Мастацкая рэлевантнасць перастварэння ключавога эпізоду на рускую і польскую мовы паказвае на здольнасць перакладчыкаў-мастакоў «уяўляць сабе з’явы рэальнасці, пра якую пішуць», але творчы падыход і асабліва глыбокае пранікненне ў мастацкую рэальнасць твора падчас яго перастварэння назіраецца толькі ў польскага перакладчыка Леона Сусіда, што пацвярджаюць і прыведзеныя вышэй прыклады перакладу іншых эпізодаў рамана «Сэрца на далоні».

Безумоўна, рускім перакладчыкам А. і З. Астроўскім у многім «шкодзілі» існуючыя на той час каноны сацрэалізму, якім яны мусілі адпавядаць у сваёй працы. Між тым пануючыя палітычныя і грамадска-сацыяльныя парадкі дазволілі Івану Шамякіну стварыць на свой час фэнаменальны твор, адпаведна была магчымасць і для стварэння фэнаменальнага перакладу. Значыць, у дадзеным выпадку справа не ў вонкавых абставінах, а ў таленце перакладчыкаў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т. / НАН Беларусі. Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск: Беларус. навука, 2001–2003. – 4 т.
2. Гніламёдаў, У. Пісьменнік дзвюх эпох / У. Гніламёдаў // Полымя. – 2009. – № 11. – С. 139–166.
3. Левый, И. Искусство перевода / И. Левый; пер. с болг. – М.: Прогресс, 1974. – 218 с.
4. Махнач, Т. М. І. Навуменка і тагачасная крытыка рамана І. Шамякіна «Сэрца на далоні» / Т. М. Махнач // Вечны рух жыцця і заканамернасці творчых пошукаў літаратуры: мат. рэсп. навук.-практ. канф. (да 90-годдзя з дня нараджэння народнага пісьменніка Беларусі І. Я. Навуменкі), Мінск, 26–27 лют. 2015 г. / Цэнтр даследаванняў бел. культуры, мовы і літ. Нац. акад. навук Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2014. – С. 178–183.
5. Парандовский, Я. Алхимия слова. Петрарка. Король жизни: пер. с польск. / Я. Парандовский; сост. и вступ. ст. С. Бэлзы. – М.: Правда, 1990. – 656 с.
6. Рагойша, В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах / В. Рагойша. – Мінск: Беларус. энцыкл., 2001. – 384 с.
7. Шамякін, І. П. Збор твораў: у 23 т. Т. 12. Сэрца на далоні: раман / І. П. Шамякін; падрыхт. тэкстаў і камент. Т. Махнач; паслясл. А. Бельскага; Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даследаванняў беларус. культуры, мовы і літ. – Мінск: Маст. літ., 2013. – 534 с.
8. Шамякин, И. Сердце на ладони: роман; авторизир. пер. с белорус. А. и З. Островских / И. Шамякин. – Минск: Маст. літ., 1974. – 400 с.
9. Szamiakin, I. Serce na dłoni / I. Szamiakin. – Warszawa: Książka i wiedza, 1968. – 539 s.

Паступіў у рэдакцыю 21.07.2015

УДК 316.74:82

І. Л. ШАЎЛЯКОВА-БАРЗЕНКА

САЦЫЯЛОГІЯ ЛІТАРАТУРЫ ў БЕЛАРУСКІМ ДЫСКУРСЕ ПАЧАТКУ ХХІ СТАГОДДЗЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТЫВЫ РАЗВІЦЦЯ

*Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі» Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь, Мінск, Беларусь, e-mail: shevljakova@mail.ru*

Статья содержит оценку состояния социологии литературы как особого сегмента современного белорусского литературоведения, а также одного из актуальных направлений исследований междисциплинарного типа.

В отечественном гуманитарном дискурсе конца 1990 – середины 2010-х годов внимание к художественной словесности как социальному феномену проявлялось преимущественно в форме внутрилитературных дискуссий. Практический опыт деятельности в сфере социологии литературы до недавнего времени имел инициативный характер: речь шла об относительно немногочисленных проектах, направленных на изучение читательских интересов, предпочтений (в том числе пользовательских) и т.п.

Очерчены наиболее актуальные направления теоретических исследований, а также перспективы практической социологии белорусской литературы.

Ключевые слова: социология литературы, читательские практики, социальная адаптивность жанра, социальная экспертиза литературного произведения.

I. L. SHAULIAKOVA-BARZENKA

SOCIOLOGY OF LITERATURE IN THE BELARUSIAN DISCOURSE OF THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY: STATE AND PROSPECTS

*Scientific and methodical institution “National Institute of Education” of the Ministry of Education of the Republic of Belarus,
Minsk, Belarus, e-mail: shevljakova@mail.ru*

The assessment of the condition of sociology of literature as a segment of contemporary Belarusian literary and interdisciplinary studies is presented in the article. In a discourse of the end of 1990 and the middle of 2010 attention to the Belarusian literature as a social phenomenon was given in the form of spontaneous intraliterary discussions. Practical experience in the sphere of sociology of literature was saved up thanks to the initiative projects directed at studying readers' interests and users' priorities. The actual directions of theoretical studies and also prospects of practical sociology of the Belarusian literature are designated.

Keywords: sociology of literature, readers' practices, social adaptability of a genre, social expertise of a literary text.

Уводзіны. Стан сацыялогіі літаратуры як сферы гуманітарных даследаванняў напачатку ХХІ стагоддзя можна вызначыць як стан задоўжанай легітымацыі, канцэптуальна-метадалагічнай і практычна-інструментальнай. Гэта тычыцца не столькі беларускага гуманітарнага дыскурсу, дзе адпаведная праблематыка пачынае актуалізавацца, колькі сацыялагічных даследаванняў літаратуры наогул.

У межах еўрапейскай традыцыі даследчыкі адрозніваюць «літаратурную сацыялогію» як частку літаратуразнаўства, што займаецца непасрэдна літаратурным тэкстам з сацыялагічнага пункта гледжання, і «сацыялогію літаратуры» як частку сацыялогіі, што выкарыстоўвае сацыялагічныя метады пры вывучэнні кніжнага рынку, распаўсюджвання літаратуры, поспеху ў публіцы [1, с. 179]. У абсягах амерыканскай традыцыі інтарэс да эмпірычнага аналізу пераважае цікавасць да тэарэтычных школ: вывучаюцца адпаведныя «арганізацыі і рынкі, а таксама густы, перавагі і чытацкія практыкі ў пэўных сацыяльных групах» [1, с. 179]. Аднак незалежна ад таго,

трактуецца сацыялогія літаратуры як цалкам самастойная (аўтаномная) сфера даследаванняў, як частка ўласна сацыялогіі ці як гібрыдны феномен, што паўстае на скрыжаванні сацыялогіі і літаратуразнаўства (роўнапрыналежны абедзвюм галінам), звычайна вылучаюцца тры асноўныя вектары даследчых інтарэсаў:

- літаратура як аб’ект уласна літаратурнай вытворчасці (аспект тэкстатворчасці);
- літаратура як аб’ект спажывання (сацыяльна-эканамічны кантэкст);
- вывучэнне чытацкіх практык (чытання як эстэтычнага і камунікатыўнага феномена).

Асноўная частка. Перспектывы беларускага прыгожага пісьменства ў сувязі з тэндэнцыямі развіцця інфармацыйнага (постіндустрыяльнага) грамадства абмяркоўваюцца ў беларускай літаратурнай прасторы з пачатку 2000-х гг.

Асноўныя праблемы, на якія ў апошнія дзесяцігоддзе скіравана ўвага літаратурнай і калялітаратурнай грамадскасці (пісьменнікаў, крытыкаў, журналістаў, выдаўцоў, чытачоў-блогераў), а таксама даследчыцкай супольнасці (літаратуразнаўцаў, філосафаў, сацыёлагаў, гісторыкаў, культуролагаў), звязаны:

- са зніжэннем інтарэсу да беларускай літаратуры з боку чытацкай аўдыторыі;
- з вызначэннем крытэрыяў, паводле якіх можна адрозніць літаратуру высокамастацкую ад масавай (так званага масліту);
- з несфарміраванасцю інфраструктуры, якая здолела б забяспечыць эфектыўнае функцыянаванне і развіццё сучаснай беларускай літаратуры як своеасаблівай сацыякультурнай вытворчасці (адсутнасць інстытута літаратурных агентаў, адпаведных маркетынговых стратэгий, дзейных механізмаў папулярызацыі найноўшай мастацкай слаvesнасці і г. д.).

Згаданыя абмеркаванні доўгі час мелі характар стыхійных унутрылітаратурных дыскусій і, на нашу думку, нават у сярэдзіне 2010-х гг. вызначаюцца герметычнасцю.

Што тычыцца тэарэтычных даследаванняў сучаснай беларускай літаратуры як сацыяльнага феномена, г. зн. у кантэксце ўзаемасувязі працэсаў стварэння (пісьменніцкія практыкі), бытавання ў сацыякультурным асяродку і спажывання (чытацкія практыкі) мастацкіх твораў, то гаварыць пра крызіс гэтага сегмента беларускага гуманітарнага дыскурсу ў пачатку XXI стагоддзя не выпадае.

Вядомы расійскі літаратуразнаўца, сацыёлаг, перакладчык Барыс Дубін (1946–2014) меркаваў, што «сучасная культура, у тым ліку літаратура, – у перманентным “крызісе”, гэта плата за адсутнасць анталагічных “каранёў”, у пэўным сэнсе – за суб’ектыўнасць як за асноватворны кампанент культуры. Тут варта лепш гаварыць не пра крызіс, але аб праблематычнасці» [2].

Справа ў тым, што колькі-небудзь сістэмны тэарэтычны пошук у галіне беларускай сацыялогіі літаратуры ў постсавецкі час не згарнуўся: ён проста не разгортваўся як самастойная сфера даследавання. У айчынным літаратуразнаўчым дыскурсе апошніх гадоў тэарэтычная праблематыка сацыялагічных даследаванняў літаратуры экспартавалася з еўрапейскай традыцыі, прычым еўрапейскімі даследчыкамі. Так, найбольш паслядоўныя захады па знаёстве беларускай выкладчыцкай і студэнцкай супольнасці з працамі вядомага французскага сацыёлага Поля Бурдзье (1930–2002) і асабліва з яго канцэпцыяй «поля літаратуры» [3] звязаны з лекцыйнай і навуковай дзейнасцю прафесара Ольдэнбургскага ўніверсітэта імя Карла фон Асецкі (Германія) Гун-Брыт Колер.

Перспектывы разгортвання арыгінальных (уласна беларускіх) тэарэтычных даследаванняў праблематыкі сацыялогіі літаратуры, на наш погляд, звязаны з вырашэннем надзённых (у нечым нават прагматычных, утылітарных) задач, якія ставіць перад нацыянальным мастацтвам слова сама неабходнасць (вы)жыць у інфармацыйным грамадстве. Гэтыя задачы ў межах нашага артыкула дазволім сабе прадставіць у выглядзе анатаванага пераліку найбольш прадукцыйных, як нам падаецца, напрамкаў пошуку:

1) беларуская літаратура XXI стагоддзя як сацыяльны факт і сацыяльная экспертыза літаратурна-мастацкіх тэкстаў (мэтаява скіраванасць, удзельнікі, механізмы і працэдуры арганізацыі, інструменты ацэнкі, індикатары (крытэрыі) якасці, перспектывы выкарыстання вынікаў і г. д.);

2) чытач як галоўны інтэрпрэтатар і спажывец сучаснай беларускай літаратуры: мадэльныя даследаванні ў адзінстве апісання сацыякультурных характарыстык і мастацка-эстэтычных інтарэсаў (беларускі чытач і чытач беларускай літаратуры: дыферэнцыяцыя і карэлятыўныя сы-ходжанні паняццяў; «мэтавая» і «рэальная» чытацкая аўдыторыя беларускай літаратуры (класічнай і сучаснай) і інш.);

3) сацыяльнае быццё літаратурных жанраў: вывучэнне жанравай дынамікі сучаснай беларускай літаратуры ў аспекце ўзаемадзеяння сацыялагічнага (уплыў фактараў сацыяльнага, культурнага, эканамічнага, палітычнага кшталту) і ўласналітаратурнага развіцця;

4) сацыяльная феноменалогія масавай беларускай літаратуры (праблематыка «адсутнага феномена», спецыфіка сацыяльнага тэмпераменту сучасных беларускіх пісьменнікаў розных пакаленняў як умова (не)узнікнення беларускага масліту і г. д.);

5) «адукацыйнае вымярэнне» нацыянальнай літаратуры: суадносіны нацыянальнай класікі і сучаснага літаратурнага канона, школьны «пантэон» класічных і сучасных аўтараў (твораў), літаратурная самаадукацыя дарослых у Беларусі: стан і перспектывы;

6) сацыялогія літаратурнага поспеху: беларускі кантэкст (актуальнасць праблематыкі бестселера, камерцыйнага поспеху для найноўшай беларускай літаратурнай прасторы; партрэт паспяховага аўтара і г. д.).

Сярод асноўных трэндаў развіцця сучаснай сацыялогіі літаратуры (у іх ліку сацыялогія літаратурнай вытворчасці, сацыялогія літаратурнага поля, сацыялогія рэцэпцыі, сацыялогія аўтарскага права і інш.) найбольш актуальным у тэарэтычным плане і выніковым у сэнсе практычным для беларускага дыскурсу з'яўляецца комплекс праблем, звязаных з сацыялагічным вывучэннем рэцэпцыі нацыянальнай літаратуры айчынным чытачом.

Найчасцей менавіта праблематыка ўспрымання/спажывання мастацкага твора разглядаецца ў працах па сацыялогіі літаратуры як зыходны, адпраўны пункт пошуку. Прычым у той «кропцы», дзе ўспрыманне «“адкідваецца ўнутр” самой літаратуры і ператвараецца ў стылеўтваральны фактар яе далейшага развіцця» [4], сацыялогія літаратуры змыкаецца з літаратуразнаўствам і псіхалогіяй творчасці. Невыпадкова ў працах прадстаўнікоў школы рэцэптыўнай эстэтыкі столькі ўвагі надаецца ўзаемасувязі паміж дынамікай «літаратурнай тэхнікі» (зменаў ў вобразна-выяўленчай сістэме мастацкай славеснасці) і зменаў чытацкіх чаканняў, трансфармацыямі характару ўспрымання літаратурна-мастацкага твора. Дарэчы, гэта даследчыцкая «оптыка» адкрывае новыя магчымасці і для літаратуразнаўства: напрыклад, магчымасць па-іншаму паглядзець на заканамернасці развіцця літаратурнага працэсу праз прызму дынамікі (барацьбы) сацыялагічных паэтык.

На наш погляд, разгортванне сістэмнага вывучэння чытацкіх практык можа стаць адным з прыярытэтных кірункаў беларускіх гуманітарных даследаванняў у цэлым. Так, канкрэтна-эмпірычныя сацыялагічныя даследаванні чытацкіх інтарэсаў, прыярытэтаў, пераваг, густаў, а таксама іх дынамікі маглі б пашырыць і ўзбагаціць «рэчыўны» (фактуальны) грунт для між-дысцыплінарнага вывучэння праблем ідэнтычнасці, спецыфікі і перспектывы шматвектарнай самаідэнтыфікацыі асобы ў беларускай сацыякультурнай прасторы пачатку XXI стагоддзя.

Надзвычай каштоўным для беларускай гуманітарнай прасторы з'яўляецца, на нашу думку, вопыт вывучэння сацыяльнага жыцця літаратурных жанраў. Асабліваю ўвагу замежных даследчыкаў у гэтым сэнсе прыцягвае раман – і як рынкавы прадукт, і як сацыяльны факт. Так, у працах Б. Дубіна аналіз сацыялагічнай паэтыкі расійскага рамана-баевіка, вопыт сацыялагічнага прачытання расійскіх гісторыка-патрыятычных раманаў 1990-х гг. падсумоўваюцца вы-сновамі сацыяльна-эканамічнага, гісторыка-культурнага, грамадска-палітычнага кшталту. Многія метадалагічныя ідэі і канцэптуальныя высновы Б. Дубіна выводзяць нас на нераспрацаваны пакуль сегмент даследаванняў, дзе саюз беларускага літаратуразнаўства з сацыялогіяй літаратуры мог бы быць найбольш плённым: *ідэалогія жанру як антрапалогія літаратуры*.

Яшчэ адзін кірунак развіцця айчыннай сацыялогіі літаратуры можа быць звязаны з актыўным выкарыстаннем вынікаў сацыялагічных даследаванняў для вырашэння актуальных праблем і стратэгічных задач літаратурнай адукацыі. У шэрагу надзённых праблем адно з цэнтральных

месцаў сёння належыць праблеме адбору зместу адукацыі (мастацкіх твораў, іншых тэкстаў, прызначаных для чытання, вывучэння, абмеркавання і г. д.).

У 1980–1990-х гг. у амерыканскім акадэмічным асяродку разгарнулася сапраўдная «культурная вайна за канон» [5]. У дачыненні да літаратуразнаўчай праблематыкі ключавое пытанне артыкулявалася наступным чынам: якім павінен быць спіс для абавязковага чытання ў вышэйшай школе? У гэтым кантэксце паняцце літаратурнай «класікі» выцясняецца паняццем «канона», які і яго абаронцы, і праціўнікі разумеюць як «цэльны наратыў, што прадстаўляе нейкі абагульнены дамінуючы светапогляд, сістэму каштоўнасцей – адрозніваюцца пры гэтым толькі ацэнкі» [5]. Апанентаў хваляваў перадусім практычны эфект ад перагляду ўніверсітэцкіх праграм, прычым «мітусня вакол спісаў абавязковага чытання і часопісных войны абудзілі цікавасць да тэарэтычных аспектаў утварэння і функцыянавання канонаў / класікі... Так з’явілася новая дысцыпліна – Canon Theory» [5].

У сацыякультурнай прасторы Беларусі 2000-х і асабліва 2010-х гг. увага не толькі даследчыцкай, педагогічнай супольнасцей, але і грамадскасці (бацькоўскай, журналісцкай, пісьменніцкай, блогерскай) канцэнтруецца перадусім на змесце школьнай літаратурнай адукацыі. Ключавое пытанне ў нас гучыць наступным чынам: якія творы варта сёння вывучаць беларускім школьнікам? Зрэшты, грамадскія дыскусіі падобнага кшталту, як правіла, разгортваюцца як «вытворчасць пытанняў». Хаця на іх матэрыяле можна праводзіць рознаўзроўневы аналіз (у тым ліку сацыялагічны), яны амаль ніколі не падсумоўваюцца сістэмнымі адказамі альбо рашэннямі.

Галоўнай задачай у сферы развіцця адукацыі паводле «Нацыянальнай стратэгіі ўстойлівага сацыяльна-эканамічнага развіцця грамадства да 2030 года» [6] з’яўляецца фарміраванне постіндустрыяльнай адукацыі інавацыйнага тыпу (ідэя адукацыі для ўстойлівага развіцця). У 2021–2030 гг. у Беларусі прадугледжваецца пераход да новай парадыгмы адукацыі, арыентаванай не на засваенне гатовых ведаў, а на развіццё здольнасцей самастойна атрымліваць неабходныя веды і творча іх перапрацоўваць дзеля выкарыстання ў дынамічным, зменлівым свеце, здольнасцей прадукаваць новыя веды. Рашэнне згаданай задачы для айчынай літаратурнай адукацыі мае на ўвазе ў ліку іншага абнаўленне зместу і структуры, а таксама арганізацыю высокаэфектыўнай адукацыі на працягу жыцця.

Для стварэння стратэгіі развіцця нацыянальнай літаратурнай адукацыі ва ўмовах постіндустрыяльнага грамадства надзвычай прыдатнымі, на наш погляд, могуць аказацца напрацоўкі прадстаўнікоў аксіялагічнага кірунку, што сфарміраваўся ў межах згаданай тэорыі канона. Напрыклад, Ч. Альціеры прапануе разглядаць канон як «культурную граматыку, матрыцу этычных альтэрнатываў», што спрыяе выпрацоўцы каштоўнасцей і арыентацыі сярод каштоўнасцей сістэм, якія сапернічаюць: «Крытэрыі кананічнасці твора – адпаведнасць дзвюм асноўным функцыям канона: навучальнай і нарматыўнай. Канон навучае ці нават трэніруе, прадстаўляючы адмысловы этычны палігон, спектр учынкаў і наступстваў, магчымасцей выбару» [5]. Менавіта спалучэнне этычнага і эстэтычнага падыходаў да разумення канона ў працах «аксіялагістаў» (В. Немаюну, Ч. Альціеры, А. Кука, Г. Блума, Э. Гомбрых) магло б быць карысным падчас распрацоўкі тэарэтыка-метадалагічнага грунту развіцця беларускай літаратурнай адукацыі ў сітуацыі выпявання тэктанічных сацыякультурных зрухаў. Але і тэарэтычнае мадэляванне развіцця самой мастацкай слаvesнасці павінна, у сваю чаргу, браць пад увагу вынікі сацыялагічных даследаванняў, якія выяўляюць складаную залежнасць сацыяльнай структуры літаратуры ад рэформ у адукацыі [7].

Практычны вопыт у галіне сацыялогіі літаратуры ў беларускай гуманітарнай прасторы 2000-х гг. назапашваўся дзякуючы ініцыятыўным праектам, скіраваным пераважна на вывучэнне чытацкіх інтарэсаў (тэматычных, жанравых, моўных) альбо карыстальніцкіх прыярытэтаў (зварот да друкаваных, электронных, аўдыякніг). Прычым ажыццяўляліся падобныя даследаванні найчасцей або ў межах дзейнасці бібліятэк, альбо ў кантэксце «стыхійнай медыясацыялогіі». У другім выпадку размова ідзе пра інтэрнэт-апытанні, тэле- ці (радзей) радыёінтэрв’ю. Падобныя акцыі, як правіла, кароткатэрміновыя, лакальныя у аспекце мэт, найпрасцейшыя у сэнсе інструментарыю, прасталінейныя ў плане аналізу вынікаў.

Іншы падыход рэалізуецца ў даследаваннях, якія праводзіліся лабараторыяй аксіяметрычных даследаванняў «Новак» сумесна з грамадскім аб'яднаннем «Саюз беларускіх пісьменнікаў», кампаніяй «Будзьма беларусамі!». Так, у 2011 г. (напярэдадні Года кнігі) даследаваліся колькасныя і якасныя (тэматычныя, жанравыя) аспекты чытання беларусаў; у чэрвені 2014 г. ажыццяўлялася даследаванне практыкі чытання і літаратурных зацікаўленасцей беларусаў. На падставе даступных звестак пра метады даследаванняў, выбаркі, на якіх яны праводзяцца, спосабы прадстаўлення вынікаў і г. д. можна меркаваць, што згаданыя даследаванні застаюцца ці не адзінкавымі прыкладамі ўласна сацыялагічнага вывучэння чытацкіх практык у найноўшай сацыякультурнай прасторы Беларусі. Адпаведна, уяўленне пра дынаміку асобных працэсаў, што вызначаюць спецыфіку «літаратурнага поля» пачатку XXI стагоддзя, можна скласці толькі на падставе гэтых жа адзінкавых праектаў.

Напрыклад, паводле апытання 2011 г. «*ніколі не бярэ ў рукі кнігу – трэць насельніцтва* (вылучана намі. – І. Ш.-Б.) (33,7%)» [8]. У межах даследавання культуры чытання ў 2014 г. метадам тэлефоннага інтэрв'ю ЛАД «Новак» апытала «1000 рэспандэнтаў розных узростаў і з розных рэгіёнаў пражывання. Выявілася, што мастацкую літаратуру адзін раз у месяц чытаюць каля 57,9% беларусаў. Колькасць рэспандэнтаў, якія ў прынцыпе не чытаюць кніг – ні мастацкіх, ні навукова-папулярных ці дакументальных, – складае каля 19% (вылучана намі. – І. Ш.-Б.)» [9]. Пры гэтым на пытанне пра мову, на якой рэспандэнты чытаюць мастацкую літаратуру, 99,4% апытаных назвалі рускую, 27,7% – рускую і беларускую мовы. На пытанне: «Літаратуры на якой мове Вы аддаеце перавагу?» 93,7% адказалі: «На рускай», 5% – «На беларускай мове». Што тычыцца жанравых трэндаў, то «калі ў 2011 г. апытаныя сярод жанраў выбіралі найбольш дэтэктывы, жаночыя раманы і фантастыку, то ў 2014 г. папулярнасць набірае класічная літаратура і кнігі па гісторыі» [9]. Варта звярнуць увагу на тое, што для абмеркавання вынікаў гэтага сацыялагічнага даследавання ў кастрычніку 2014 г. былі запрошаны прадстаўнікі розных інстытуцыянальных структур – «суб'ектаў», дзейнасцю якіх цікавіцца сацыялогія літаратуры («У мерапрыемстве ўзялі ўдзел прадстаўнікі Нацыянальнага інстытута адукацыі, ААТ “Белкніга”, Інстытута журналістыкі БДУ, пісьменнікі, выдаўцы і грамадскія дзеячы» [9]).

У іншых краінах на постсавецкай прасторы праекты па вывучэнні чытацкіх практык ладзяцца больш сістэмна. Напрыклад, дзякуючы апытанням Усерасійскага цэнтра вывучэння грамадскага меркавання (ВЦИОМ) ёсць магчымасць прасачыць колькасныя змены ў чытанні кніг за апошнія дваццаць год, з 1992 па 2011 г. Так, колькасныя змены ў структуры дарослага чытання складаюць 5,4 кнігі ў месяц (у 1990-х гг.) супраць 3,9 кнігі (у 2011 г.). Па выніках даследавання дзіцячага чытання, праведзенага Расійскай акадэміяй адукацыі, у параўнанні з 1970-мі гг. сучасныя дзеці чытаюць у 4 разы менш.

Перспектывы практычнай сацыялогіі літаратуры ў беларускай сацыякультурнай прасторы мы звязваем з ажыццяўленнем:

- сістэмных эмпірычных даследаванняў (што прадугледжвае рэпрэзентатыўнасць выбарак, валіднасць метадаў, карэляцыю даследчыцкіх мэт і дыягнастычнага інструментарыю, карэктную інтэрпрэтацыю вынікаў і г. д.);

- доўгатэрміновых нацыянальных праграм, скіраваных на падтрымку літаратуры як сацыяльнага феномена (у аспектах вытворчасці, спажывання і чытацкіх практык).

Калі першая пазіцыя звязана з праблематыкай сацыялогіі літаратуры, то сувязь другой з перспектывамі развіцця канкрэтна-эмпірычных даследаванняў у галіне сацыялогіі літаратуры, бадай, вымагае ілюстрацый.

У Расійскай Федэрацыі з 2001 г. вялася праца над стварэннем «Нацыянальнай праграмы падтрымкі і развіцця чытання», скіраванай на павышэнне чытацкай кампетэнтнасці грамадства, а таксама на рост чытацкай актыўнасці ўсіх грамадзян. Прынятая ў 2006 г. праграма прадугледжвае паэтапную рэалізацыю на працягу 2007–2020 гг. шэрагу задач, сярод якіх нас цікавіць умяшчэнне інстытуцыяналізацыі чытання (развіццё інфраструктуры чытання – бібліятэк, адукацыйных і культурна-асветніцкіх устаноў, кніжнай індустрыі, сістэмы папулярызацыі чытання і інш.). Прычым важным складнікам гэтага ўмяшчэння становіцца сістэма навукова-метадыч-

нага вывучэння праблем чытання. Інакш кажучы, нацыянальная стратэгія падтрымкі чытання, з аднаго боку, грунтуецца на выніках адпаведных сацыялагічных даследаванняў, з другога – стварае ўмовы для іх развіцця.

Вывады. Такім чынам, перспектывы развіцця беларускага літаратуразнаўства, на нашу думку, звязаны з інтэнсіўнасцю разгортвання і выніковасцю пошуку ў сферы сацыялогіі літаратуры.

Тэарэтычны пошук у гэтай сферы закліканы стаць перадумовай ажыццяўлення літаратуразнаўчага (тэарэтыка-літаратурнага) даследавання, скіраванага на асэнсаванне сучаснай літаратуры; асабліва гэта актуальна для тэарэтыка-літаратурных школ прагнастычна-праектнага кшталту.

Станаўленне беларускай сацыялогіі літаратуры мусіць разгортвацца ў рэчышчы полідысцыплінарнага пошуку, грунтавацца на сінтэзе агульнатэарэтычнага і канкрэтна-эмпірычнага падыходаў і мэтава арыентавацца на выпрацоўку арыгінальнага даследчыцкага інструментарыю, што дазволіў бы максімальна ўлічыць спецыфіку беларускай сацыякультурнай і ўласна-літаратурнай сітуацыі.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Черновская, М. С.* Зарубежная социология литературы: основные направления / М. С. Черновская // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2011. – Т. 14, № 1. – С. 178–190.
2. *Дубин, Б. В.* Слово – письмо – литература: Очерки по социологии современной культуры / Б. В. Дубин. – М.: НЛО. Научная б-ка. Вып. XXVI. – 416 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://libatrium.net/read/383897/0/>. – Дата доступа: 15.03.2015.
3. *Бурдье, П.* Поле литературы / П. Бурдье // Новое литературное обозрение. – 2000. – № 45. – С. 22–87.
4. *Давыдов, Ю. Н.* Социология литературы / Ю. Н. Давыдов // Краткая литературная энциклопедия: в 9 т. Т. 7: «Советская Украина» – Флиаки; гл. ред. А. А. Сурков. – М.: Сов. энцикл., 1972. – 1008 стб. [Электронный ресурс]. – Фундаментальная электронная б-ка «Русская литература и фольклор». – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/kle/Kle-abc/ke7/ke7-1051.htm>. – Дата доступа: 12.03.2015.
5. *Гронас, М.* Диссенсус: Война за канон в американской академии 80–90-х годов / М. Гронас // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 51 [Электронный ресурс]. – Журнальный зал в РЖ, «Русский журнал», 1996–2013. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/51/gronas.html>. – Дата доступа: 13.03.2015.
6. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь до 2030 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.economy.gov.by/nfiles/001708_636056_NSUR2030.pdf. – Дата доступа: 15.03.2015.
7. *Гудков, Л.* Литература и общество: введение в социологию литературы / Л. Гудков, Б. Дубин, В. Страда. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1998. – 80 с. [Электронный ресурс]. – Ин-т европейских культур, 1995–2002. – Режим доступа: <http://www.iek.edu.ru/publish/slcont.htm>. – Дата доступа: 12.03.2015.
8. 13 адсоткаў беларусаў зусім не ўмеюць чытаць па-беларуску! [Электронны рэсурс]. – «Заўтра тваёй краіны», 2008–2014. – Рэжым доступу: http://www.zautra.by/art.php?sn_nid=10001. – Дата доступу: 12.03.2015.
9. Культуру чытання беларусаў абмеркавалі ў Мінску [Электронны рэсурс]. – Будзьма беларусамі, 2008–2015. – Рэжым доступу: <http://budzma.by/news/kulturu-chytannya-byelarusaw-abmyerkavali-w-minsku.html>. – Дата доступу: 11.03.2015.

Паступіў у рэдакцыю 26.01.2016

УДК 070.1 (476)

Т. У. ПАДАЛЯК

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЖУРНАЛІСТЫКА І ПРАБЛЕМА КАНЦЭПТУАЛЬНА-ТЭРМІНАЛАГІЧНЫХ НАВАЦЫЙ

*Інстытут журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь,
e-mail: tatsiana_pd@mail.ru*

В последнее десятилетие существенно изменился ландшафт национального медиапространства Беларуси, созданы новые информационные ресурсы. С усложнением процессов, происходящих в медиапрактике, модернизируются теоретические концепции журналистики, трансформируются ключевые понятия, вводятся новые термины. В статье уточняется категориально-терминологический аппарат современной теории журналистики. Акцентируется внимание на том, что согласно отечественной традиции журналистика рассматривается как творческая деятельность, направленная не только на информационные, но и на воспитательно-просветительские задачи. Актуализируется понятие публицистики, которая, по мнению автора, является одним из аксиологических индикаторов журналистики.

Ключевые слова: журналистика, публицистика, средства массовой информации, медиапространство, периодическая печать, реформирование информационных ресурсов, категориальный аппарат, терминологические новации.

T. U. PADALIAK

MODERN BELARUSIAN JOURNALISM AND THE PROBLEM OF CONCEPTUAL AND TERMINOLOGICAL INNOVATION

Belarusian State University, Institute of Journalism, Minsk, Belarus, e-mail: tatsiana_pd@mail.ru.

In the past decade the landscape of the Belarusian media space has significantly changed, there have been created new information resources. With the increasing complexity of processes in the media practice, theoretical conceptions of journalism are being modernized, key concepts are being transformed and new terms appear. The article clarifies categorical and terminological apparatus of modern media science, reflects on the state, trends and perspectives of the print media in view of the introduction of digital technologies. Attention is drawn to the fact that, according to the national tradition, journalism is considered to be a creative activity aimed not only at information, but also at educational and awareness raising tasks. The concept of journalism is being actualized, which, in the author's opinion, is one of the axiological indicators of journalism.

Keywords: journalism, publicistic writing, Mass Media, media space, periodicals, reforming of information resources, categorical apparatus, terminological innovation.

Патрэба ў інфармацыі – адна з базавых для чалавека, найбольш поўна яна рэалізуецца ў медыяпрасторы. У Беларусі функцыянуе шырока разгалінаваная сістэма сродкаў масавай інфармацыі; журналістыка пранікае ў палітычныя, дзяржаўныя, эканамічныя структуры, у культуру, навуку, мараль. Выконвае інфармацыйную функцыю – пры гэтым з'яўляецца адначасова і каналам выражэння грамадскай думкі, і сродкам яе фарміравання. Сучасная прэса мае вялікія спецыфічныя магчымасці аператыўнага, адэкватнага адлюстравання рэчаіснасці – лёсу народа ў яго рэальнай дыялектыцы, з усімі дасягненнямі, пошукамі, памылкамі. Яна здольная далучаць чытацкую аўдыторыю да грамадска-гістарычнага вопыту, нацыянальных, агульначалавечых каштоўнасцей, гуманістычных ідэалаў. Такім чынам, журналістыка імкнецца выконваць сваё грамадскае прызначэнне – аператыўна і паўнацэнна задавальняць інфармацыйныя патрэбнасці аўдыторыі, падтрымліваць пазітыўнае каштоўнае поле грамадства, садзейнічаць аптымальнаму развіццю ўсіх сфер краіны (палітычнай, эканамічнай, духоўнай, сацыяльнай) пры дапамозе важнай, сутнаснай, аб'ектыўнай інфармацыі.

Глыбокія структурна-вытворчыя пераўтварэнні, якія адбываліся з пачатку 1990-х гг., калі Рэспубліка Беларусь набыла статус незалежнай дзяржавы, істотна змянілі медыйны рынак краіны. Імкліва ствараліся новыя выданні. Пры гэтым адны адразу становіліся папулярнымі, паступова набывалі вопыт і традыцыі, яны паспяхова працуюць і ў цяперашні час. Іншыя, не вытрымаўшы творчай і фінансава-эканамічнай канкурэнцыі, спынялі існаванне, бяследна зніклі або зыходзілі ў інтэрнэт.

Ландшафт нацыянальнай медыяпрасторы застаецца «рухомым» і ў пачатку XXI ст. Гэта звязана з рэфармаваннем інфармацыйных рэсурсаў краіны, сістэмнай трансфармацыяй медыясферы. На развіццё нацыянальнай сістэмы сродкаў масавай інфармацыі ўплываюць сацыяльныя, палітыка-эканамічныя, арганізацыйна-прававыя, культурныя, геаграфічныя, прафесійныя і іншыя фактары. Колькасць сродкаў масавай інфармацыі пры гэтым не змяншаецца. Так, па стане на 1 сакавіка 2016 г. у Дзяржаўным рэестры сродкаў масавай інфармацыі Рэспублікі Беларусь зарэгістравана 1586 друкаваных СМІ (723 газеты, 819 часопісаў, 33 бюлетэні, 9 каталогаў, 2 альманахі); 273 электронных СМІ (173 радыёпраграмы, 100 тэлепраграм); 9 інфармацыйных агенцтваў [15]. Разнастайнасць СМІ, працэсы іх трансфармацыі і аптымізацыі патрабуюць грунтоўнага навукова-тэарэтычнага і метадолага-практычнага аналізу.

У тэорыі журналістыкі таксама фарміруюцца новыя парадыгмы, заснаваныя на ўскладненні працэсаў, якія адбываюцца ў медыяпрактыцы. Многія даследчыкі значную ўвагу ўдзяляюць аналізу тэрміналагічнай базы, катэгарыяльнага апарату сучаснай медыянавукі. Пры гэтым указваюць на неабходнасць удакладніць сутнаснае напаўненне звязаных з журналістыкай ключавых паняццяў і тэрмінаў, якое апошнім часам значна трансфармуецца: журналістыка, журналізм, сродкі масавай інфармацыі (СМІ), публіцыстыка, прэса, масмедыя, медыя, інш. Навукоўцы дыскутуюць аб неабходнасці мадэрнізацыі канцэпцый журналістыкі і СМІ. А. Вартава не выпадкова адзначае: «Сёння разуменне многіх традыцыйных канцэпцый і нават базавых паняццяў у гуманітарных навукх патрабуе не толькі новых падыходаў, а нават рэвізіі» [5, с. 7]. Варта дадаць, што змена, удакладненне і нават рэвізія прафесійных тэрмінаў і паняццяў актуалізуецца не толькі для беларускай і расійскай журналістыкі (дзе адбываюцца ў многім тоесныя працэсы, што тлумачыцца агульнасцю гісторыка-культурнага, сацыяльна-эканамічнага, прафесійна-вытворчага, навукова-тэарэтычнага падмуркаў), але ўвогуле для постсавецкай і сучаснай журналістыкі, дзе таксама існуе праблема тэрміналагічнага рознагалосся і адвольнасці ва ўжыванні тэрмінаў.

Асноўныя фактары, якія садзейнічаюць удакладненню тэрміналогіі, паводле Л. Свіціч: змена статусу, функцый журналістыкі ў сувязі са зменай ладу і тыпу грамадства; развіццё сістэмы СМІ (з іерархічнай, вертыкальнай, манаідэалагічнай у савецкі час – да гарызантальнай, разгалінаванай і шматстайнай сучаснай сістэмы); пераўтварэнне журналістыкі з дзяржаўнай і фінансава датуюмай у камерцыйную і, адпаведна, змена прыярытэтаў і мэт журналістыкі; тэхналагічная рэвалюцыя, бурнае развіццё інтэрнэту, мабільных медыя, сацыяльных сетак і да т. п.; перапляценне ў кантэнце СМІ розных пластоў тэкстаў (журналісцкіх, рэкламных, забаўляльных і інш.); магчымасць пазарэдакцыйнага журналізму (фрыланс, блогерства); глабалізацыя медыяпрацэсаў, збліжэнне розных цывілізацыйных парадыгмаў (заходняй, усходняй, айчыннай); неабходнасць канвертаваць тэрміны ў працэсе міжнароднага навуковага абмену і г. д. [16, с. 7–8]. Аналізуючы стан медыясферы ва ўмовах глабалізацыі інфармацыйнай прасторы, беларускі даследчык Л. Беякова звярнула ўвагу на наступнае: «Сітуацыя, якая склалася, адпавядае зацвярджэнню найноўшых уяўленняў аб будучым мазаічным і поліфанічным свеце: «трэцяй культуры» (па І. Прыгожыну), «трэцяй хвалі» (па Э. Тофлеру), «трэцяй цывілізацыі» (па Ф. Сагасі), што актыўна пранікаюць на постсавецкую прастору за зніклую «жалезную заслону», суправаджаючы «восевы» паварот (па К. Ясперсу) ідэалагічных або аксіялагічных парадыгмаў» [3, с. 27].

У сувязі са шматзначнасцю тэрмінаўжывання розныя даследчыкі ўкладваюць у тэрміны свае канцэптуальныя сэнсы – у адпаведнасці з прадметам і аспектам даследчыцкай зацікаўленасці. Так, Г. Лазуціна справядліва падкрэслівае: «У навуцы шматзначнасць тэрмінаў звязана, перш за ўсё, з разнастайнасцю навуковых падыходаў, арыентаваных на вывучэнне тых ці іншых рэалій.

Тэрміны абазначаюць не толькі розныя характарыстыкі гэтых рэалій. Яны кадзіруюць і навуковыя канцэпцыі, якія нараджаюцца ў выніку іх вывучэння. Па сутнасці, сукупнасць тэрмінаў той ці іншай навуковай дысцыпліны – скарбонка выпрацаваных ёю канцэпцый» [10, с. 42].

Аналіз навукова-тэарэтычных крыніц дазваляе вылучыць такія канцэптуальныя падыходы да тэрмінаўжывання: агульнасістэмны (Я. Прохараў, Г. Лазуціна), індустрыяльны, эканамічны (А. Вартанава), камунікатыўны (У. Гарохаў), агульнанавуковы, філасофскі (Л. Свіціч), сацыялагічны (І. Фамічова), інш.

Адзін з распрацоўшчыкаў савецкай, а потым і сучаснай расійскай тэорыі журналістыкі Я. Прохараў указвае, што «развіццё навукі пастаянна патрабуе зместавай, а таму і тэрміналагічнай мадэрнізацыі – увядзення новых тэрмінаў, змены зместу звыклых (пашырэння або сціскання), удакладнення суадносін паміж тэрмінамі. Пры гэтым важнае імкненне да хаця б больш-менш адназначнага іх ужывання рознымі спецыялістамі ўводзімых (і нават звыклых) тэрмінаў» [14, с. 27]. Даследчык дастаткова жорстка прэрэчыць тым апанентам, якія тэрмін «журналістыка» ўсё часцей замяняюць «на СМК, СМІ, mass media і г. д. Прычым сама журналістыка для спецыялістаў (асабліва замежных) ператвараецца ў частку або раздзел mass communication theory, media studies, тэорыі камунікацыі (або масавых камунікацый), камунікатывістыкі, будучы «паселенай» пад адным дахам разам з кіно, тэатрам, кнігай, нават коміксамі і іншымі інфармацыйнымі прадуктамі без строгай структурна-канцэптуальнай сувязі паміж імі. Хіба тое, што ўсе гэтыя прадукты «камунікуюцца», перадаюцца ў рознага тыпу аўдыторыі, робіць іх адзіным прадметам вывучэння і адпаведна пабудовы тэорыі? І ў тэорыях камунікацыі (медыя) сутнасць журналістыкі часта (па-экстрэмісцку?) звужаецца і зводзіцца да сумы тэкстаў – грамадска-палітычнага кантэнту. Ці не блытаюцца пры гэтым два тэрміны – журналізм і журналістыка (творчая дзейнасць па стварэнні кантэнту для часопісаў, газет, радыё, тэлебачання, кібержурналістыкі і журналістыка як шматгранны сацыяльны аб'ект)?» [14, с. 30]. У сваіх працах Я. Прохараў вызначае журналістыку як шматаспектнае паняцце з вельмі шырокім семантычным нападзеннем: як адмысловы сацыяльны інстытут, сістэму розных устаноў, якія дзейнічаюць на падставе Канстытуцыі і іншых заканадаўчых актаў (рэдакцыі, выдавецтвы, тэле- і радыёарганізацыі, агенцтвы, прэс-цэнтры і г. д.); як сістэму відаў дзейнасці, неабходных для нармальнага функцыянавання гэтага сацыяльнага інстытута; як сукупнасць прафесій; як сістэму твораў, для падрыхтоўкі якіх патрабуюцца работнікі розных прафесій, што валодаюць спецыфічнымі ведамі, навыкамі, здольнасцямі; як комплекс каналаў перадачы масавай інфармацыі, што выкарыстоўваюць розныя сродкі камунікацыі (друк, радыё, тэлебачанне, інтэрнэт) і ўтвараюць разнастайныя тыпы выданняў і праграм: агульнанацыянальныя і мясцовыя, агульныя і спецыялізаваныя па аўдыторыі, тэматыцы, характары сацыяльнай пазіцыі, накіраванасці, творчым абліччы і г. д. [12, с. 11–13].

Амаль аналагічна вызначае журналістыку С. Карканосенка: грамадская і вытворчая дзейнасць па зборы, апрацоўцы і перыядычным распаўсюджванні актуальнай сацыяльнай інфармацыі (праз друк, радыё, тэлебачанне, кіно і да т. п.); яшчэ адно значэнне слова – сістэма прадпрыемстваў і сродкаў збору і дастаўкі інфармацыі: рэдакцыі, тэлерадыёкампаніі, інфармацыйныя агенцтвы і іх вытворча-тэхнічная база; гэтым жа тэрмінам пазначаецца прадукцыя журналісцкай дзейнасці, творы, з якіх складаюцца нумары газет і часопісаў, праграмы радыё і тэлебачання; так называецца пэўная галіна навуковых ведаў і адукацыі [9, с. 3]. Я. Ахмадулін гаворыць пра журналістыку як сацыяльную сістэму, прызначаную «для пошуку, перапрацоўкі і дыскрэтнай перадачы актуальнай сацыяльнай інфармацыі з дапамогай спецыялізаваных камунікацыйных сродкаў... няпэўнай масавай аўдыторыі з мэтай інфармавання яе, сацыяльнага адаптавання, а таксама адлюстравання і фарміравання грамадскай думкі» [2, с. 9]. Ён указвае, што тып сістэмы журналістыкі абумоўліваецца сацыяльна-палітычнай арганізацыяй грамадства, грамадскімі інтарэсамі, культурна-адукацыйнымі і тэхніка-эканамічнымі сістэмафарміруючымі фактарамі.

У беларускай медыянавуцы пытаннямі тэорыі журналістыкі ў 1970-х – пачатку 2000-х гг. грунтоўна займаўся Б. Стральцоў. На яго думку, журналістыка – «феномен, які выступае ў неабсяжным шматобліччы» [18, с. 3]; гэта «спецыфічны грамадскі інстытут, які інфармуе, кансалідуе,

фарміруе грамадскую думку, займае адметную нішу ў сістэме дзяржаўнага кіраўніцтва; ідэалагічны кангламерат, сцэнтаваны (іншым разам цэмент рассыпаецца) з розных палітычных плыняў, напрамкаў, звёнаў і ячэек; сфера дзейнасці, у якой працуюць і супрацоўнічаюць як прафесіяналы, так і непрафесіяналы, дзе побач з рэпарцёрам і публіцыстам дзейнічаюць палітык, эканаміст, сацыёлаг, псіхолаг, мастак, камп'ютаршчык-праграміст, прэзідэнт і паэт, акцёр і рэжысёр, інжынер і аграном... Няма іншай сферы дзейнасці, дзе былі б так шырока расчынены дзверы для ўсіх, хто жадае, хто хоча і можа нешта сказаць грамадству, як журналістыка» [18, с. 3]. У даведчаных выданнях В. Вараб'ёва і С. Дубовіка «Журналістыка: ад А да Я», С. Дубовіка «Даведнік журналіста», У. Касько «Слоўнік выдавецкіх тэрмінаў» прапануецца наступнае вызначэнне журналістыкі: сацыяльны інстытут, які ўзнік у сувязі з неабходнасцю распаўсюджвання інфармацыі – масавай (для шырокіх слаёў аўдыторыі ў адпаведнасці з яе запатрабаваннямі), спецыяльнай (навукавай, тэхнічнай, медыцынскай і інш.) – разлічанай на прафесіяналаў, і той, дзе спалучаюцца рысы масавай і спецыяльнай інфармацыі. Журналістыка для масавай аўдыторыі – гэта сукупнасць сродкаў масавай інфармацыі, якія выконваюць сацыяльна арыентаваную ролю ў сферы масавай свядомасці праз зварот да грамадскай думкі, гістарычнай свядомасці розных груп грамадства. Сучасная журналістыка – гэта сістэма друку (газет, штотыднёвікаў, часопісаў), радыё- і тэлевізійных праграм, функцыянаванне якіх забяспечваецца інфармацыйнымі агенцтвамі, прэс-службамі і г. д. [4, с. 41; 7, с. 49; 8, с. 25].

На некалькі аспектаў паняцця «журналістыка» звяртае ўвагу А. Вартанава – гэта адначасова і прадметная дзейнасць, і прафесія, і нават сістэма інстытутаў: «Апошняя значэнне прадугледжвае, што журналістыка разглядаецца ў якасці сіноніма сістэмы сродкаў масавай інфармацыі (СМІ) або сістэмы масмедыя/медыясістэмы, калі выкарыстоўваць англамоўны тэрмін... які ўжываецца без перакладу ў мовах многіх краін свету» [5, с. 8]. Даследчык падкрэслівае, што шматзначны тэрмін «журналістыка» абазначае і тыя з'явы, якія не маюць сінонімаў. Размова ідзе пра журналістыку як творчую прафесію, пра філалагічны аспект прафесіі, стварэнне журналісцкага тэксту, або медыякантэнт: сучасныя філалагічныя падыходы да разумення медыятэксту дапускаюць, што ён адрозніваецца ад іншых відаў тэкстаў і інтэгруе шэраг асаблівасцей – адрасаванасць масавай аўдыторыі, публіцыстычнасць, што характарызуецца як прыналежнасць тэкстаў да сферы функцыянавання ідэй у грамадстве, і ў выніку – яго існаванне ў сацыяльнай прасторы.

Прааналізаваўшы навукова-тэарэтычную літаратуру апошніх гадоў, можна прыйсці да наступнай высновы: адны даследчыкі атаясамліваюць паняцці журналістыка, СМІ, масмедыя, іншыя – размяжоўваюць. Слушную прапанову выказала Л. Свіціч: «пакінуць слова “журналістыка” як аб'ёмнае сінтэзаванае паняцце», а для аўтарскай інфармацыйнай дзейнасці «ўжываць слова “журналізм”, якое практычна ў гэтым значэнні ўжо зацвердзілася і ўжываецца ва ўсім свеце» [17, с. 30].

Тэрміны «прэса», «перыядычны друк» спачатку ўжываліся ў якасці сінонімаў паняцця «журналістыка» – да з'яўлення электронных сродкаў перадачы актуальнай інфармацыі. У цяперашні час так называюць у асноўным перыядычныя друкаваныя выданні (хоць, варта дадаць, тэрмін «прэса» часам атаясамліваецца з паняццямі «журналістыка», «сродкі масавай інфармацыі»). У Законе Рэспублікі Беларусь «Аб сродках масавай інфармацыі» (2008) юрыдычна замацавана наступнае азначэнне СМІ: «Сродак масавай інфармацыі – форма перыядычнага распаўсюджвання масавай інфармацыі з выкарыстаннем друку, тэлевізійнага вяшчання і радыёвяшчання, глабальнай камп'ютарнай сеткі інтэрнэт» [1, с. 2].

Тэрміны «масмедыя», «медыясфера» часта разглядаюцца як сінонімы паняцця «сродкі масавай інфармацыі» (паколькі СМІ звычайна суадносяць з англамоўным *mass media*). Увогуле многія новыя тэрміны, якія маркіруюць сучасныя з'явы ў журналістыцы, з'яўляюцца запазычанымі з заходняй традыцыі: медыяіндустрыя, медыя, медыясістэма, медыякампанія, медыятэкст, медыякантэнт, медыяпрафесіянал, фрылансер (ад *freelancer* – пазаштатны работнік), блогерства (англ. *blog*, ад *web log* – інтэрнэт-дзённяк падзей, анлайн-дзённяк), рэрайтынг (ад *rewriting* – лексічнае змяненне арыгінальных тэкстаў з мэтай пазбегнуць абвінавачванняў у парушэнні аўтарскага права) і інш.

Медыя – шырокае паняцце, якое абазначае сродкі камунікацыі і ўключае ўсю сукупнасць тэхналагічных сістэм і прыёмаў для перадачы інфармацыйных паведамленняў у тым ці іншым выглядзе. Невыпадкоў У. Гарохаў гаворыць пра медыя як пра сукупнасць рэальных і віртуальных камунікацыйных працэсаў, якія забяспечваюць публічны грамадзянскі сацыякультурны дыялог у грамадстве. Журналістыку пры гэтым ён называе «інстытуцыйнай кампанентай медыя» [6, с. 40]. На думку І. Фамічовай, з’явы, якія адносяцца да медыя, шырэньшы за масмедыя, а «масмедыя – шырэньшыя, чым тое, што мы называем СМІ» [20, с. 64]. Даследчык удакладняе: да СМІ «адносяцца перыядычны друк, тэлебачанне і радыё, а таксама (што не так відавочна) частка рэсурсаў інтэрнэту (дарэчы, да гэтага часу не жывае ўжывенне, што ўвесь інтэрнэт – СМІ)» [20, с. 66]. Заўвага вельмі важная і слухная, паколькі сама па сабе глабальная камп’ютарная сетка інтэрнэт не можа разглядацца як сродак масавай інфармацыі.

Удакладняючы катэгорыяльна-тэрміналагічны апарат сучаснай медыянавукі, варта ўлічваць, што існуюць розныя падыходы да журналістыкі, звязаныя з цывілізацыйнымі асаблівасцямі, тыпамі грамадства, менталітэтам насельніцтва і г. д. Сучасная парадыгма, заснаваная на заходняй традыцыі, разглядае журналістыку пераважна як навінную службу («навінны рэпатынг»), а масмедыя – як мікс журналісцкіх, рэкламных, разнастайных піяр-тэкстаў, шырокага забаўляльнага кантэнту, што найлепшым чынам прадаецца. Так, прафесар Школы журналістыкі Універсітэта Місуры Сцюарт Луры адзначае: «Менеджары газет у Злучаных Штатах нават не хочуць ужываць слова “журналіст” у апісанні сваёй прафесійнай дзейнасці» [11, с. 15]. Амерыканскі даследчык выказвае заклапочанасць не столькі выжываннем газет, колькі выжываннем журналістыкі, паколькі ўладальнікі СМІ разглядаюць журналістыку як ліцэнзію на продаж інфармацыі, дзе галоўная мэта – зарабіць грошы.

У айчыннай традыцыі журналістыка заўжды разумелася шырока – як творчасць, што нясе не проста інфармацыйную, але і асаблівую грамадскую, выхаваўча-асветніцкую місію: невыпадкоў паняцці «журналістыка» і «публіцыстыка» часам атаясамліваюць, называюць сінонімамі. Варта звярнуць увагу, што публіцыстыка, адно з асноўных паняццяў і складнікаў савецкай тэорыі журналістыкі, не губляе актуальнасці і ў цяперашні час. Многія сучасныя даследчыкі салідарызуюцца з дэфініцыяй, якую адным з першых прапанаваў Я. Прохараў яшчэ ў 1970-я гг., дзе дакладна вызначаны спецыфічныя характарыстыкі гэтага феномена: «Публіцыстыка (ад лац. *publicus* – грамадскі) – род твораў, прысвечаных актуальным пытанням і з’явам бягучага жыцця грамадства, якія змяшчаюць фактычныя звесткі аб розных яго баках, ацэнкі з пункта гледжання сацыяльнага ідэалу аўтара, а таксама ўжывенні аб шляхах і спосабах дасягнення вылучаных мэт. Садзейнічаючы фарміраванню грамадскай думкі, поглядаў, інтарэсаў і імкненняў людзей, уплываючы на дзейнасць сацыяльных інстытутаў, публіцыстыка адыгрывае важную палітычную і ідэалагічную ролю ў жыцці грамадства, служыць... сродкам грамадскага выхавання, агітацыі і прапаганды, спосабам арганізацыі і перадачы сацыяльнай інфармацыі. Публіцыстыка звяртаецца да з’яў сучаснасці ва ўсім багацці канкрэтных сацыяльных сітуацый (у грамадска-палітычнай, эканамічнай, культурна-ідэалагічнай і іншых сферах)» [13, с. 214]. Я. Прохараў звяртае ўвагу і на спецыфіку публіцыстычнага стылю, што заключаецца ў спалучэнні выражаных у рацыянальна-паняццёвай форме характарыстык і ацэнак падзей, з’яў і працэсаў бягучай гісторыі. Сутнасна блізкае азначэнне публіцыстыкі прапанаваў Б. Стральцоў, падкрэсліўшы, што гэта «вышэйшы від грамадска-палітычнай літаратуры» [19, с. 13]. Даследчык разглядаў публіцыстыку і як адмысловы творчы метада, спосаб і форму адлюстравання рэчаіснасці: «...асноўнымі творчымі метадамі ў журналістыцы з’яўляюцца *метада канстатацыі* (інфармацыйны), *метада публіцыстыкі*, *эсэісцкі метада* і *метада дэлавай аналітыкі*» (выдзелена аўтарам. – Т. П.) [18, с. 6].

Сучаснымі навукоўцамі публіцыстыка маркіруецца біпалярна: як галіна літаратуры і як сфера журналістыкі. Практычна ўсе аўтары згодны з тым, што публіцыстыцы ўласціва актуальнасць, сацыяльна-палітычная накіраванасць, ацэначнасць і імкненне ўздзейнічаць на грамадскую думку. На наш погляд, публіцыстыка з’яўляецца адным з аксіялагічных (каштоўных) індыхатараў журналістыкі.

Праблемы канцэптуальна-тэрміналагічных навацый, агульнай тэорыі журналістыкі, прафесіяналізму і медыяінтэграцыі становяцца прадметам абмеркавання на міжнародных і рэспубліканскіх навукова-практычных канферэнцыях у Інстытуце журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, у ходзе дыскусій на Беларускім міжнародным медыяфоруме «Партнёрства ў імя будучыні», які штогод праходзіць у Мінску з удзелам медыядаследчыкаў і журналістаў з многіх краін свету. Указаная праблематыка знаходзіць адлюстраванне на старонках грамадска-палітычнага, навукова-папулярнага часопіса «Журналіст», першы нумар якога выйшаў у маі 2006 г. (заснавальнікамі выдання выступілі Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь і грамадскае аб'яднанне «Беларускі саюз журналістаў»). Да гэтага часу ў краіне не існавала спецыялізаванага выдання для тэарэтыкаў і практыкаў сродкаў масавай інфармацыі, якое б закранала самыя розныя аспекты нацыянальнай медыяпрасторы і выступала ў якасці своеасаблівага індикатара і каталізатара тэорыі і практыкі журналістыкі. У медыйным асяроддзі па даўняй традыцыі папулярнасцю карысталіся расійскія часопісы «Журналіст» (выдаецца са студзеня 1914 г., пасля рэвалюцыі неаднаразова змяняў назву, выходзіў у тым ліку як «Красный журналист», «Советская печать»), «Журналистика и медиарынок» (выдаецца з мая 2003 г.). Аднак гэтыя, безумоўна, цікавыя і карысныя выданні не заўсёды карэліраваліся з вопытам беларускіх калег, паколькі непасрэдна скіраваныя на расійскія медыярэаліі, экспертныя ацэнкі асноўных тэндэнцый функцыянавання друкаваных і электронных СМІ суседняй краіны, паспяховых гульцоў расійскага медыярынку. У той жа час медыясфера Рэспублікі Беларусь дынамічна развіваецца, мае сваю спецыфіку, адметныя прававыя, прафесійна-творчыя крытэрыі, матэрыяльна-эканамічныя падмуркі. З улікам асаблівасцей інфармацыйнай прасторы Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі, шырокім распаўсюджваннем у прафесійных колах расійскага аднайменнага часопіса, назву выдання, на наш погляд, лагічна было б зарэгістраваць па-беларуску – «Журналіст» (беларускі «Журналист» выходзіць на двох мовах – беларускай і рускай).

Падсумоўваючы праведзены аналіз, можна зрабіць выснову аб тым, што праблемы абнаўлення і ўдакладнення катэгарыяльна-тэрміналагічнага апарату сучаснай тэорыі журналістыкі як часткі філалагічнай навукі актуалізуюцца разам з ускладненнем працэсаў, якія адбываюцца ў медыяпрактыцы на мяжы XX–XXI стст. Мадэрнізуюцца тэарэтычныя канцэпцыі журналістыкі, трансфармуюцца ключавыя паняцці, пры гэтым на парадак дня паўстае пытанне паняццёва-катэгарыяльнай карэктнасці: пры засваенні новых тэрмінаў важна не страціць сутнаснага сэнсу паняццяў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Аб сродках масавай інфармацыі : Закон Рэспублікі Беларусь : прыняты Палатай прадстаўнікоў 24 чэрвеня 2008 г. : адобраны Саветам Рэспублікі 28 чэрвеня 2008 г. // Звязда. – 2008. – 8 жн. – С. 2, 3.
2. Ахмадулін, Е. В. Основы теории журналистики : учеб. пособие / Е. В. Ахмадулін. – М. : ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д : Издат. центр. «МарТ», 2008. – 320 с.
3. Белякова, Л. П. Аналитическая журналистика в системе информационного обеспечения инновационных проектов / Л. П. Белякова. – Минск : БГУ, 2013. – 215 с.
4. Вараб'еў, В. П. Журналістыка : ад А да Я : даведнік / В. П. Вараб'еў, С. В. Дубовік. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2002. – 216 с.
5. Вартанова, Е. Л. О необходимости модернизации концепций журналистики и СМИ / Е. Л. Вартанова // Вестн. Моск. ун-та. – 2012. – № 1. – С. 7–26.
6. Горохов, В. М. Современный тезаурус теории журналистики (поиск терминологической ниши) / В. М. Горохов // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 10. Журналистика. – 2012. – № 1. – С. 39–40.
7. Дубовік, С. В. Даведнік журналіста / С. В. Дубовік. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2006. – 221 с.
8. Касько, У. К. Слоўнік выдавецкіх тэрмінаў / У. К. Касько. – Мінск : БДУ, 2012. – 130 с.
9. Корконосенко, С. Г. Основы журналистики / С. Г. Корконосенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 318 с.
10. Лазутина, Г. В. Термины – хранилище концепций / Г. В. Лазутина // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 10: Журналистика. – 2012. – № 1. – С. 41–59.
11. Лури, С. В поисках верных маршрутов / С. Лури // Журналистика на перепутье : опыт России и США; под ред. Е. Л. Вартановой. – М. : МедиаМир, 2006. – С. 11–17.
12. Прохоров, Е. П. Введение в теорию журналистики / Е. П. Прохоров. – 8-е изд., испр. – М. : Аспект Пресс, 2011. – 351 с.

13. *Прохоров, Е. П.* Публицистика / Е. П. Прохоров // Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. – Т. 21. Проба – Ременсы. – 1975. – 640 с. – С. 214–215.
14. *Прохоров, Е. П.* Терминологический аппарат – понятийно-смысловой скелет науки / Е. П. Прохоров // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 10: Журналистика. – 2012. – № 1. – С. 27–38.
15. Сведения о средствах массовой информации, информационных агентствах на 1 марта 2016 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mininform.gov.by/ru/stat-ru/>. – Дата доступа: 19.03.2016.
16. *Свитич, Л. Г.* Современная периодика: поле понятий и терминов / Л. Г. Свитич // Вестн. Моск. ун-та. – Серия 10: Журналистика. – 2013. – № 6. – С. 6–24.
17. *Свитич, Л. Г.* Современная периодика: поле понятий и терминов / Л. Г. Свитич // Вестн. Моск. ун-та. – Серия 10: Журналистика. – 2014. – № 1. – С. 19–33.
18. *Стральцоў, Б. В.* Метад і жанр. Асновы творчага майстэрства журналіста / Б. В. Стральцоў. – Мінск : БДУ, 2002. – 118 с.
19. *Стральцоў, Б. В.* Публіцыстыка. Жанры. Майстэрства / Б. В. Стральцоў. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1977. – 336 с.
20. *Фомичёва, И. Д.* СМИ среди средств социальной коммуникации / И. Д. Фомичёва // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 10: Журналистика. – 2012. – № 1. – С. 60–72.

Паступіў у рэдакцыю 16.06.2015

ПРАВА

УДК 341.17:341.23

Т. Н. МИХАЛЕВА

РЕГИОНАЛИЗМ И РЕГИОНАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

*Суд Евразийского экономического союза, Минск, Беларусь,
e-mail: tania.mikhailiova@gmail.com*

В современной научной и практикоориентированной, правовой и публицистической литературе мы весьма часто встречаем термины «регионализм», «регионализация», «региональная интеграция». Что они означают, чем различаются и как вписаны в современные международно-правовые реалии – эти и ряд иных вопросов поставлены автором в статье, предложены варианты ответов.

Ключевые слова: интеграция, межгосударственная региональная интеграция, международное право, международное сотрудничество, регионализация, регионализм.

T. N. MIKHALIOVA

REGIONALISM AND REGIONAL INTEGRATION IN THE MODERN INTERNATIONAL LAW

Court of the Eurasian Economic Union, Minsk, Belarus, e-mail: tania.mikhailiova@gmail.com

Terms “regionalism”, “regionalization”, “regional integration” are commonly used in contemporary scientific and practical legal and popular articles and publications. What do they mean? What is the difference between them? How do they interact with the international legal reality? A number of other questions are raised in the article and certain answers are offered by the author.

Keywords: integration, interstate regional integration, international law, international cooperation, regionalization, regionalism.

Введение. Термин «регионализм», а также различные однокоренные с ним слова, в том числе «региональный», «регионализация», прочно вошли в обиход современного юриста. Однако правовое значение этих терминов не вполне уяснено в доктрине. Следует обратиться к этимологии понятий и их значению в различных сферах (политической, экономической, социальной, др.). Отметим также, что в данной работе объектом исследования является только международный регионализм как особая категория, сравнение с внутригосударственным регионализмом и регионализацией будет проводиться только отчасти, для уточнения отдельных аспектов исследуемых явлений.

Понятие «регионализм»: введение в межотраслевой дискурс. Регионализм и регионализацию можно различать как состояние и процесс достижения такого состояния в рамках территориально определенного региона. Тем не менее в понятие «регион», одновременно общее для многих гуманитарных наук и имеющее значительные особенности понимания экономистами, социологами, политологами, закладывают различные определяющие критерии, зачастую совершенно справедливо не ограничиваясь географической близостью.

По мнению А. А. Каширкиной, регионализация – это экономическое сближение государств по территориальному признаку [1]. Нам импонирует позиция Н. М. Межевича: «территориаль-

ная составляющая является... базисом как его формирования, так и его существования», однако «нельзя отождествлять понятия «регион» и «территория» [2, с. 5]. Далее указанный автор уточняет, что «предпосылкой формирования региона на определенной территории является наличие специфики экономического, этнографического, конфессионального, социально-культурного состава, особый характер политической организации общества и властных элит», на основании чего выводит совокупность признаков, наличие которых (в целом или в части) необходимо для того, чтобы территория или совокупность государств, представляющая некоторую общность, стала «регионом»: общность исторических судеб, наличие свойственных только этой группе особенностей культуры (материальной и духовной), географическое единство территории, сходный тип экономики, совместная работа в региональных международных организациях [2, с. 5]. Как полагает А. С. Галиакберов, ключевой элемент региона – определенная социальная гомогенность, гомогенность правовой регламентации, без которой невозможна гомогенность в сфере экономики, так как «социальные издержки от неунифицированного и негармонизированного права в рамках конкретного региона зачастую превышают выгоды от неучастия государства в интеграционных образованиях», на основании чего приходит к выводу, что «регион, будучи явлением социального характера, – это определенная социальная (региональная) система» [3].

В то же время в экономических, политологических, социологических исследованиях довольно часто встречается понимание международного регионализма не через концепцию государства, а через автономизацию интересов и объединения потенциалов регионов [2; 4, с. 232–233]. Однако следует указать, что в таком случае речь идет не о межгосударственном регионализме, а о трансграничном сотрудничестве регионов. Трансграничный регионализм не может быть выделен как явление самостоятельное, идущее вразрез внутренней и внешней политике государства, тем более противоречащее общегосударственным интересам, суверенитету. Образование транснациональных регионов следует именовать как трансграничный регионализм – это делает очевидным уровень и характер взаимосвязей регионов, не размывает дефиницию международного регионализма – и понимать как инструмент прежде всего экономического развития и доведения потенциалов отдельных территорий государства в трансграничном контексте. Межгосударственный регионализм так или иначе будет использовать механизм трансграничного регионализма, ярким примером чему является концепция еврорегионов в контексте развития всего Европейского союза [5]. Юридическое оформление такого трансграничного регионализма должно быть построено очень четко исходя из правовой регламентации внутригосударственного устройства и положений национальной правовой системы в целом.

Точно так же следует отграничивать и понимание межгосударственного и внутригосударственного регионализма. Если внутригосударственный регионализм всегда был связан в большей степени с идеей децентрализации, автономизации, современный межгосударственный регионализм связан, напротив, с идеей интеграции. В международном, общемировом контексте неверно воспринимать регионализацию как политическую, экономическую и иную децентрализацию. Это отголоски «старого» регионализма XX века и эпохи противостояния в холодной войне. Действительно, «международные процессы, происходящие в современном мире, можно охарактеризовать как сочетание глобального и регионального взаимодействия» [1].

В ряде публикаций глобализация и регионализация противопоставляются как явления, «которые противоречивы по определению» [6], буквально антитезы. Региональная тенденция в международных экономических отношениях получила название «мини-сторонние международные отношения» в противовес многосторонним экономическим отношениям, т. е. отношениям глобального масштаба» [7]. Многими учеными регионализация объясняется как альтернатива глобализации: «Глобализация экономики постепенно вытесняется тенденцией строить международные экономические отношения в рамках региональной экономической организации» [7].

Полагаем, что региональный тренд уместно рассматривать как проявление глобализационных тенденций, но в более конструктивном и приемлемом, практически осуществимом варианте. При этом важнейшая задача формируемых и функционирующих региональных правопорядков – не противопоставлять себя друг другу и общемировому правопорядку, в том числе не противопоставлять ценности, цели и задачи регионального и универсального (всеобщего) уровня, а также

механизмы их достижения и реализации, но напротив, следовать тенденции конвергенции и совместимости систем.

В основании межгосударственной регионализации лежат, с одной стороны, экономические причины. Регионализация глобальной экономики имеет свои объективные предпосылки. С другой стороны, последние десятилетия остро стоит вопрос об особой роли региональных механизмов в построении международной безопасности и безопасности в том числе экономической, «с которыми глобальные международные организации, по-видимому, плохо справляются» [7].

По мнению С. К. Песцова, современный международный регионализм – процесс сознательного расширения и интенсификации ограниченно-сторонних взаимодействий между государствами, связанными географической близостью, сходством условий и форм жизнедеятельности. Его целью является создание и использование позитивных эффектов кооперации в различных сферах общественной жизни, а практическим проявлением – образование межгосударственных структур (региональных интеграционных объединений) формального и/или неформального характера, отличающихся большей активностью внутригрупповых отношений [8].

Однако геополитические и экономические тренды регионализации, хотя и определяют развитие правовых регуляторов в том же направлении, но не объясняют, какие именно юридические механизмы будут задействованы в рамках взаимодействия: будет ли оно осуществляться в рамках международной организации или вне таковой, будут ли такие механизмы носить характер международного сотрудничества государств в масштабах региона или представлять собой некие иные формы взаимодействия.

Полагаем, что международный регионализм – явление консенсуального сближения и координации совместных усилий равных субъектов, обособленное рамками определенного региона как социально-пространственного континуума и направленное на получение взаимных выгод и устранение общих угроз в той или иной сфере. Межгосударственный регионализм опосредуется механизмами регионального сотрудничества государств или региональной интеграции.

Любое взаимодействие государств на региональном уровне будет подчинено идее регионального сотрудничества. Так, одним из принципов деятельности Европейского союза является принцип лояльного сотрудничества: «Согласно принципу лояльного сотрудничества Союз и государства-члены проявляют взаимное уважение и содействуют друг другу в выполнении задач, вытекающих из договоров. Государства-члены предпринимают любые меры общего или специального характера, которые способны обеспечить исполнение обязанностей, вытекающих из договоров или проистекающих из актов институтов Союза. Государства-члены создают благоприятные условия для выполнения Союзом его задач и воздерживаются от любых мер, способных поставить под угрозу достижение целей Союза» (п. 3 ст. 4 Договора о Европейском союзе) [9]. Этот принцип призван обеспечить стабильность внутрисоюзных отношений и усилить правовую связь между частями ЕС, включая и государства, и регионы, и коммуны [10, с.16]. По справедливому замечанию М. Ю. Барышникова, значение юридического оформления принципа – в создании необходимого правового механизма предотвращения возможных конфликтов государств и ЕС, а в случае возникновения таковых – в создании возможности их последующего урегулирования в юридических рамках [11].

Сотрудничество государств является общей обязанностью всех, формирует один из общепризнанных принципов международного права и является одновременно и целью, и основой любого межгосударственного взаимодействия. Однако далеко не все региональные проекты по сотрудничеству государств будут отражать идею регионализма или являться интеграционными проектами. Активное сотрудничество с целью регионализации или интеграции – право государств, а не их обязанность. Д. К. Лабин придерживается позиции, что экономический регионализм проявляется в двух основных формах: экономическом сотрудничестве и региональной интеграции [12]. С. К. Песцов ставит знак равенства между международным регионализмом и межгосударственной интеграцией [8].

В рамках регионализма, по нашему мнению, региональное сотрудничество государств носит явно выраженный характер постоянного и программно-целевого взаимодействия. С точки зрения

международного права оно может осуществляться и в рамках международных региональных организаций и неинституционализированных проектов (например, Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе), в развитие специального международного договора или без такового.

Региональная интеграция – явление, гораздо более интенсивное и глубокое в сравнении с традиционным региональным сотрудничеством и регионализмом, для целей которого используются специальные, в том числе правовые механизмы. Предваряя анализ особенностей международно-правовых механизмов, опосредующих явление региональной интеграции, ответим на вопрос, что представляет собой интеграция как явление и правовой термин.

О понятии «интеграция». Исследуя интеграцию как концепт в своей знаменитой статье «О слепцах, слонах и международной интеграции» (1971 год) [13], Д. Пучала обратил внимание на противоречивость взглядов и, проведя аналогию с индийской притчей о трех слепцах, ощупывающих различные части слона и, соответственно, описывающих его различным образом, обратил внимание, что трудности в изучении международной интеграции зачастую связаны именно с тем, что исследователи не знают, какое именно явление они имеют в виду, анализируя отдельные его проявления, стороны.

Понятие «интеграция» происходит от латинского *integratio* — обеспечение целостности, восстановление целостности, от корневого *integer* — целостный. В самом общем смысле интеграция — это объединение в целостность, систематизация каких-либо частей, элементов.

Интеграцию следует рассматривать как состояние связанности дифференцированных частей в целое, а также как процесс, ведущий к такому состоянию. Более того, статика и динамика этого явления взаимосвязаны и переплетены, и интеграция обладает выраженным синергическим эффектом. Здесь уместно вспомнить и о т. н. эффекте «перелива» (*spillover effect*), описанном представителями школы неофункционализма, разрабатывавшими теорию европейского регионализма и интеграции: торговая, экономическая интеграция требует развития (перелива) интеграционных идей и моделей в иные сферы, которые, развиваясь, требуют в свою очередь все больше интеграционного движения вперед.

Интересно, что тема нового регионализма, изучение теории межгосударственной регионализации возникла с развитием интеграционных процессов – в Европе, Америке [14; 15] (сейчас, с развитием евразийской интеграции, она все более захватывает страницы научной печати в государствах-участниках ЕАЭС). Впервые термин «интеграция» употребил П. Гарриман 31 октября 1948 г. в речи, произнесенной на совете ОЕЭС. Он говорил о необходимости «создания процветающей экономики в Западной Европе путем экономической интеграции. Сущностью такой интеграции должно быть образование единого большого рынка, на котором будут устранены количественные ограничения движения товаров, валютные барьеры при расчетах и в дальнейшем все тарифы» [16].

Действительно, интеграция происходит в первую очередь с целью установления общего экономического пространства, в котором могут свободно циркулировать товары, услуги, финансы, инвестиции, рабочая сила. Среди факторов, способствующих интеграции, выделяют наличие предпосылок (в т.ч. общность проблем), целей интеграции (нельзя однако согласиться с формулированием только экономических целей), наличие и реализация инновационных стратегий (особенно в кризисные для экономики периоды), географическую близость, общее историческое прошлое, волю политического руководства, создание специальных институтов управления интеграцией, создание иницилирующего центра [17, с. 13–15]. Очевидно, что предпосылки интеграции во многом сходны с регионализацией.

Вместе с тем нельзя сводить интеграцию только к интеграции региональной, а также к интеграции экономической. Н. Е. Овчаренко выделяет четыре категории интеграционных объединений, различных по уровню (региональный и универсальный) и по предмету интеграционного взаимодействия: модели политико-экономической интеграции с учетом социальных аспектов (ЕС, АСЕАН), модели торгово-экономического сотрудничества (ЕАСТ, НАФТА), модели международных экономических надправительственных организаций, регламентирующих торговую, тарифную политику и вырабатывающих экономическую стратегию (ГАТТ, ОЭСР); модели политических союзов и военных блоков (ЕС, НАТО) [18]. Не можем согласиться со всеми при-

мерами в классификации, однако подход к разветвленному пониманию интеграции разделяем. Г. М. Вельяминов определяет интеграцию как процесс, обеспечиваемый международно-правовыми средствами и направленный на постепенное образование межгосударственного, экономически, а возможно, и политически, единого, целостного (*integro*) пространства, основывающегося на общем рынке обращения товаров, услуг, капиталов и рабочей силы [6].

С этой точки зрения стремление к общему, гармонизированному торговому и экономическому режиму в универсальных масштабах в рамках Всемирной торговой организации также можно приобщить к понятию интеграции. Следует отметить, что именно в праве ВТО (в статье XXIV ГАТТ и статье V ГАТС) мы находим те требования, которые с правовой точки зрения являются критериями для оценки, является ли то или иное объединение интеграционным. Если быть точным, право ВТО использует не термин «интеграционный», а термин «региональное торговое соглашение» (РТС, РТА), однако имеются в виду именно такие этапы интеграции, как зона свободной торговли или таможенный союз. Правопорядок ВТО зиждется на постулатах режима наиболее благоприятствуемой нации (РНБ), что по сути своей регионализму и региональной интеграции противоречит: как только предоставляются те или иные торгово-экономические преференции одному или группе государств, аналогичный режим должен быть предоставлен всем государствам-участникам ВТО, что сводило бы на нет любые интеграционные проекты. Именно поэтому правом ВТО введены некоторые критерии, которым должно соответствовать РТС (лежащее в основе любого интеграционного объединения): например, согласно ст. XXIV ГАТТ – не повышать уровень торговой защиты против третьих государств по сравнению с уровнем, достигнутым на момент формирования объединения, снизить ставки таможенных пошлин во взаимной торговле до нуля и устранить прочие торговые ограничения, несовместимые с правилами ГАТТ, также – распространить либерализацию на практически всю взаимную торговлю объединения, при этом максимальный срок формирования объединения составляет 10 лет и все региональные интеграционные соглашения должны нотифицироваться в ГАТТ.

Возникнув как концепт, описывающий стремление к торгово-экономическому единению в поисках взаимных выгод и устранению угроз, сегодня интеграция переросла буквально в тренд особой, более интенсивной и сплоченной формы взаимодействия государств по самому широкому кругу вопросов. Международно-правовые документы и научная литература оперируют различными терминами и определениями не только в отношении самого понятия (например, интеграция, интеграционные процессы, интеграционное сотрудничество), но и в отношении организационно-правовых форм интеграции (например, региональное интеграционное объединение, интеграционное образование, интеграционная группировка, (суб)региональные организации экономического сотрудничества или интеграционного характера). можно встретить следующие наименования: «международные объединения», «интеграционные объединения» (зоны свободной торговли, таможенные и экономические союзы), «организации экономической интеграции», «интеграционные образования», «интеграционные институциональные объединения», «региональные экономические организации», «интеграционные группировки», «союз государств».

Н. А. Ефремова полагает, что поскольку общепринятого названия данных организаций нет, «можно использовать любой из этих терминов» [19]. А. Я. Капустин отмечает: «Эволюция концепции международной организации в XX в. привела к возникновению на международной арене международных межправительственных организаций, которые преследуют в качестве своей основной цели интеграцию государств-членов. Это привело к тому, что даже термин «международная организация» стал осторожно применяться в отношении таких организаций. Гораздо чаще они стали именоваться «сообществами», «союзами» и иными терминами, но не международными организациями» [19].

Кроме того, выделяют различные виды (разноуровневая, разноскоростная, поэтапная; экономическая, правовая и т. д.), формы (международные межправительственные организации и объединения государств, не являющиеся международными организациями), уровни (глобальная, региональная) интеграции. Интеграционными объединениями в широком смысле сегодня называют и СНГ, и Совет Европы, и, как было отмечено выше, ряд других международных организаций и международных объединений. Так, Ю. С. Безбородов отмечает, что в широком смысле между-

народная интеграция – это процесс, направленный на сближение субъектов международного права с целью достижения единообразного правового регулирования (например, ООН) [20, с. 66]. Такой подход, однако, не делает различий между целями и механизмами региональной интеграции и международного (межгосударственного) сотрудничества. Полагаем, что целесообразно различать интеграцию в узком смысле – только торгово-экономическую и в широком смысле – основанную на торгово-экономической и развивающуюся, распространяющуюся на иные сферы, но не подводить под понятие интеграции любые международные организации и объединения.

Отличия регионального сотрудничества от региональной интеграции. Действительно традиционное международное сотрудничество имеет отличия от межгосударственного интеграционного взаимодействия, которые особенно ярко проявляются в региональном измерении и которые тезисно можно описать следующим образом.

1. Различны их предпосылки и цели, а также в случае интеграции наблюдается формирование особых единых ценностно-правовых категорий. Если для процесса сотрудничества главная предпосылка и есть обязанность сотрудничать и естественная заинтересованность создавать двух- и многосторонние режимы сотрудничества с целью мирного и взаимовыгодного сосуществования, то для регионализма важно наличие социально-пространственного единения, основанного на различных факторах. Для региональной интеграции как проявления регионализма, даже при первостепенности экономического фактора заинтересованности, важно будет наличие таких общих ценностных ориентиров, выражающихся, в частности, в юридическом поле – в глубоких и прочных общих константах правовой культуры, правового мышления, правовых традиций.

2. Предметом сотрудничества являются избранные в каждом конкретном случае сферы. В региональной интеграции, двигаясь по восходящей от одного уровня интеграции к другому, взаимодействие захватывает все более широкий круг вопросов, и чем шире интеграция «разливается», что неизбежно, тем эффективнее работают первоначальные сферы – таможенно-тарифное и нетарифное регулирование в целях свободной торговли товарами «потянет» за собой и гармонизацию налоговой сферы, свобода передвижения работников – выработку единых образовательных и социальных стандартов, свобода учреждения – гармонизацию корпоративного права и т. д.

3. Метод правового регулирования. Метод международного сотрудничества – это основной традиционный метод международного права, а именно консенсуальный, в том числе договорное регулирование международных правоотношений. Интеграция наравне с договорным регулированием задействует и метод субординации, регулирование, не согласованное государствами, а выработанное специальными интеграционными органами или организациями.

4. Образование особых наднациональных органов или организаций. На определенном этапе (чаще всего при переходе от зоны свободной торговли к таможенному союзу) в интеграционном объединении возникает необходимость институционализировать правовой механизм интеграции, что выражается в создании специальной международной организации интеграционного типа (с наднациональными полномочиями) либо наднационального (Комиссия таможенного союза в евразийской интеграции до 2011 года) или межнационального (бинациональные комиссии в НАФТА) органа.

5. Передача компетенции и объем полномочий. Таким организациям либо органам государства передают больший объем полномочий и наделяют их зачастую исключительной компетенцией в сферах, регламентирующих важные для успешной торгово-экономической интеграции сферы, такие, как, например, таможенное тарифное регулирование, вопросы конкуренции.

6. Гармонизация и унификация права. Правовая интеграция – одно из проявлений интеграции в целом. Помимо сближения национальных правовых систем и формирования гармонизированного подхода к правовому регулированию общественных отношений, вынесенных на интеграционный уровень, важным становится и выработка унифицированных (единых) правовых норм. Гармонизация права, как правило, касается сферы совместной или дополняющей компетенции интеграционного образования и государств, унификация – сферы исключительной компетенции интеграционного образования.

7. Акты прямого действия. Унификация права интеграционного образования и реализация исключительной компетенции наднационального органа (организации) происходят в результате принятия такими органами (организациями) актов прямого действия, которые непосредственно применяются на всей территории государств-участников без дополнительных имплементационных механизмов. Для международного сотрудничества наличие таких актов не характерно (за исключением внутреннего права организации и разрабатываемых ею прозелитных норм).

8. Появление не только консенсуального интереса, но и интереса интеграционного, для чего формируются правовые механизмы баланса интересов государств-участников, а также государств-участников и интеграционного объединения (наднациональных органов).

9. Субъект. Интеграция в ряде правоотношений выводит на первое место непосредственного субъекта – физическое или юридическое лицо: наделяет его правами, обязанностями, действуя без (или практически без) опосредующего механизма со стороны государства, что требует от региональной правовой системы наличия соответствующих механизмов взаимодействия «субъект»–«система», в том числе механизмов защиты прав и приближает ее к национальной правовой системе.

10. Формирование правовой базы. Наконец, международное сотрудничество базируется на международно-правовых источниках, речь может идти даже о создании определенной правовой базы, правовых режимов. Однако интеграция подразумевает формирование относительно автономной правовой системы, в рамках которой все вышеперечисленные особенности имеют место и которая строится на специфических принципах, имеет свои цели, ценности, метод и предмет регулирования, обеспечена механизмом принуждения.

Закключение. Межгосударственная регионализация сегодня должна быть проявлением скоординированного, построенного на многоблоковости мирового сообщества: «Если глобализация – это движение сверху вниз, от макро- к микроуровню, а локализация – снизу вверх, то через мезоуровень не только осуществляется это движение, мезоуровень преобразует его, адаптируя глобальные процессы к местным условиям, помогая локальным выйти наверх... На этой ступени организации мирового сообщества происходит своеобразный общесоциальный консенсус, гармонизация энергетики двух встречных потоков, вырабатываются механизмы устойчивости системы» (Р. Х. Симонян) [4, с. 233]. Именно в этом проявляется новая ценностная парадигма современного межгосударственного регионализма и более плотного, конструктивного вида его воплощения в жизнь – региональной интеграции. Е. Е. Рафалюк отмечает, что региональная интеграция является ценностью современного международного правопорядка [21]. Это поиск общих интересов, выгод и приемлемых совместных проектов для организации сбалансированного, вне неконтролируемых рисков регионального сообщества, основанного на постулатах общемирового консенсуса.

Перед международным правом и международно-правовыми механизмами в контексте регионализации, таким образом, не одна, а ряд параллельных целей: с одной стороны, создать гармоничную систему, удовлетворяющую интересам и потребностям государств, входящим в «регион», с другой – определить и придерживаться общерегиональных принципов и задач, с третьей – выстроить региональную систему в координации с другими аналогичными системами и в согласованности с общемировыми, универсальными принципами, избежав таким образом фрагментации, противопоставления.

Региональная межгосударственная интеграция в обоих своих проявлениях – статическом и динамическом – является одним из вариантов регионализации и регионализма. Выбор в пользу интеграционного взаимодействия в отличие от традиционного международного сотрудничества обусловлен, прежде всего, целями, которые необходимо достигнуть. Координация межгосударственного взаимодействия достижима посредством традиционных международно-договорных и институциональных форм сотрудничества. Региональная интеграция позволяет достичь более унифицированных подходов, создать единое (прежде всего, экономическое) пространство, что требует и особых правовых методов и механизмов. Именно формирование особых институциональных механизмов (наднациональных органов, судебного учреждения широкой юрисдикции) и особых правовых средств (актов прямого действия, передачи полномочий интеграционным ор-

ганам) позволяет достичь синергического эффекта интеграции. Организационно-правовые формы и методы правового обеспечения региональной интеграции могут быть различны, во многом обусловлены ее этапами (уровнями). Чем более высокий уровень интеграции необходимо реализовать, тем более проявляют себя наднациональные механизмы, унифицирующие методы регулирования, тем более институционализируется структура интеграционного объединения.

Список использованной литературы

1. Каширкина, А. А. Развитие евразийской интеграции в контексте процессов глобализации и регионализации / А. А. Каширкина, А. Н. Морозов // *Международ. право и междунар. организации*. – 2015. – № 2. – С. 231–245.
2. Межевич, Н. М. Определение понятия «регион» в современном научном дискурсе / Н. М. Межевич // *Псков. региолог. журн.* – 2006. – № 2. – С. 3–22.
3. Галиакберов, А. С. Региональная правовая интеграция в свете новой институциональной теории / А. С. Галиакберов // *КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «КонсультантПлюс»*. – М., 2015.
4. Комарова, Л. В. Историческая взаимосвязь регионализма с локальными процессами: социально-философский анализ / Л. В. Комарова // *Историческая и социально-образовательная мысль*. – 2012. – № 3. – С. 232–234.
5. Доморенов, Е. Концепция «старого» регионализма в контексте современной Европы / Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2002. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evolutio.info/content/view/527/53/ю>. – Дата доступа: 03.01.2016.
6. Вельяминов, Г. М. Международное право: опыты / Г. М. Вельяминов // *КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «КонсультантПлюс»*. – М., 2015.
7. БРИКС: контуры многополярного мира / О. А. Акопян, Н. М. Бевеликова, К. М. Беликова [и др.]; отв. ред. Т. Я. Хабриева // *КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «КонсультантПлюс»*. – М., 2015.
8. Песцов, С. К. Современный международный регионализм: сравнительный анализ теории и практики регионального сотрудничества и интеграции: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 23.00.04 / С. К. Песцов; С.-Петерб. гос. ун-т [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/sovremennyyi-mezhdunarodnyi-regionalizm-sravnitelnyi-analiz-teorii-i-praktiki-regionalnogo-so>. – Дата доступа: 03.01.2016.
9. Договор о Европейском союзе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eulaw.ru/treaties/teu>. – Дата доступа: 03.01.2016.
10. Барышников, М. Ю. Соотношение европейского принципа лояльного сотрудничества с принципом международного сотрудничества государств / М. Ю. Барышников // *Международ. публичное и частное право*. – 2007. – № 1(34) // *КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «КонсультантПлюс»*. – М., 2015.
11. Барышников, М. Ю. Принцип лояльного сотрудничества в европейском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / М. Ю. Барышников; Казан. гос. ун-т, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: old.kpfu.ru/uni/sank/db/filebase/files/204.doc. – Дата доступа: 03.01.2016.
12. Лабин, Д. К. Международно-правовое обеспечение экономического регионализма / Д. К. Лабин // *Государство и право*. – 2005. – № 4. – С. 61–66.
13. Puchala, D. Of Blind Men, Elephants and International Integration / D. Puchala // *Journal of Common Market Studies*. – 1972. – Vol. 10, N 3. – P. 267–284.
14. Schmitt-Egner, P. The Concept of “Region” : Theoretical and Methodological Notes on its Reconstruction / P. Schmitt-Egner // *Journal of European Integration*. – 2002. – Vol. 24. – P. 179–200.
15. Sehgal, S. The Evolution of NAFTA: An Experience in Regionalism / S. Sehgal // *India Quarterly: A Journal of International Affairs*. – 2011. – Vol. 66, N 3. – P. 303–316.
16. Хузаханова, А. Р. О понятии международной организации экономической интеграции / А. Р. Хузаханова // *Рос. юрид. журн.* – 2014. – № 5 // *КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «КонсультантПлюс»*. – М., 2015.
17. Межрегиональное сотрудничество как фактор интеграционных процессов России и Республики Беларусь / Т. В. Ускова [и др.]. – Вологда: Ин-т соц.-экон. развития территорий РАН, 2011. – 176 с.
18. Овчаренко, Н. Е. Модели современных интеграционных процессов / Н. Е. Овчаренко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.xserver.ru/user/msipr/>. – Дата доступа: 03.01.2016.
19. Ефремова, Н. А. Международно-правовые механизмы регулирования экономической интеграции и суверенитет государств: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Н. А. Ефремова; НОУ ФПО Аккад. права и упр. (ин-т), 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/mezhdunarodno-pravovye-mekhanizmy-regulirovaniya-ekonomicheskoi-integratsii-i-suverenitet-go>. – Дата доступа: 03.01.2016.
20. Безбородов, Ю. С. Международно-правовая интеграция: подходы к пониманию феномена / Ю. С. Безбородов // *Рос. юрид. журн.* – 2012. – № 1. – С. 62–67.
21. Рафалюк, Е. Е. Аксиологический подход в международном праве / Е. Е. Рафалюк // *КонсультантПлюс. Россия / ЗАО «КонсультантПлюс»*. – М., 2015.

Поступила в редакцию 16.02.2016

УДК 342.9:614.8

Е. Ю. ПАСОВЕЦ

**СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ АДМИНИСТРАТИВНОГО
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА СТРАН ТАМОЖЕННОГО СОЮЗА В ОБЛАСТИ ЗАЩИТЫ
НАСЕЛЕНИЯ И ТЕРРИТОРИЙ ОТ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ**

*Командно-инженерный институт Министерства по чрезвычайным ситуациям Республики Беларусь,
Минск, Беларусь, e-mail: lena.eu@tut.by*

Рассмотрены современные административные нормы в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций, действующие в правовом поле Республики Беларусь, Российской Федерации и Республики Казахстан. На основе анализа юридических составов рассмотренных норм предложен путь совершенствования административного законодательства в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций в целях унификации правовой базы стран Таможенного союза.

Ключевые слова: административное законодательство, защита населения и территорий, чрезвычайные ситуации, закон, административная ответственность, правовые нормы.

E. Yu. PASOVETS

**COMPARATIVE AND LEGAL ANALYSIS OF THE ADMINISTRATIVE LEGISLATION
OF THE COUNTRIES OF THE CUSTOMS UNION IN THE FIELD OF PROTECTION
OF THE POPULATION AND TERRITORIES AGAINST EMERGENCY SITUATIONS**

*Public institution of education «Command and engineering institute» of the Ministry of Emergency Situations
of the Republic of Belarus, Minsk, Belarus, e-mail: lena.eu@tut.by*

Modern administrative norms in the field of protection of the population and territories against emergency situations operating within a legal framework of the Republic of Belarus, the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan are considered. On the basis of the analysis of legal structures of the considered norms the way of improvement of the administrative legislation in the field of protection of the population and territories against emergency situations for the unification of legal base of the countries of the Customs Union is offered.

Keywords: administrative legislation, protection of the population and territories, emergency situations, law, administrative responsibility, precepts of law.

Вероятность возникновения чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера в современном мире высокая, поэтому сегодня защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций уделяется огромное внимание. Теоретики и практики работают в области правового, организационного, методологического, технического и другого обеспечения защиты людей и окружающей среды от чрезвычайных ситуаций, ликвидации общественно опасных последствий.

Действующий в Беларуси договор о Таможенном союзе предполагает сближение и унификацию таможенного законодательства со странами-участницами договора [1]. Изучив и проанализировав правовые нормы в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций стран-участниц Таможенного союза – Беларуси, России и Казахстана, предлагается авторское видение унификации правовых норм и совершенствования таможенного законодательства. Объектом статьи выступают общественные отношения в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций Беларуси, России и Казахстана, предметом – административное законодательство и законы, регулирующие защиту населения и территорий от чрезвычайных ситуаций вышеобозначенных стран.

Законодательство в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций Республики Беларусь состоит из Закона Республики Беларусь от 5 мая 1998 г. № 141-З «О защите населения и территории от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера», иных актов законодательства Республики Беларусь, а также Кодекса об административных правонарушениях Республики Беларусь.

Закон Республики Беларусь № 141-З «О защите населения и территории от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера» определяет общие организационно-правовые нормы в области защиты граждан Республики Беларусь, иностранных граждан и лиц без гражданства, находящихся на территории Республики Беларусь, всего земельного, водного, воздушного пространства страны, объектов производственного и социального назначения, а также окружающей среды от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера. Именно этот закон является основным документом, который регулирует отношения в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера в Республике Беларусь.

Согласно статье 24 указанного Закона лица, виновные в несоблюдении законодательства в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций, создании условий и предпосылок к возникновению чрезвычайных ситуаций, непринятии мер по защите жизни и сохранению здоровья людей и других противоправных действиях, несут ответственность в соответствии с законодательством Республики Беларусь [2].

В рамках административных норм ответственность за нарушение законодательства в области защиты населения и территории от чрезвычайных ситуаций предусмотрена статьей 23.58 Кодекса об административных правонарушениях Республики Беларусь, которая имеет следующее содержание:

«1. Нарушение законодательства в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций, повлекшее создание условий для возникновения чрезвычайных ситуаций, –

влечет предупреждение или наложение штрафа в размере от двадцати до пятидесяти базовых величин, а на юридическое лицо – до двухсот базовых величин.

2. Непринятие должностным лицом мер по защите жизни и сохранению здоровья людей в соответствии с требованиями законодательства в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций –

влечет наложение штрафа в размере от пятидесяти до ста базовых величин» [3].

Данная статья охватывает все чрезвычайные ситуации, произошедшие, происходящие и которые могут произойти на территории Республики Беларусь. В этом случае все физические и юридические лица, совершившие правонарушения в области защиты населения и территории, повлекшие возникновение чрезвычайной ситуации, несут ответственность в соответствии с данной статьей. В рассматриваемой норме нет разделения чрезвычайных ситуаций по характеру происхождения (природного и техногенного характера), масштабу и нанесенному ущербу.

Юридический состав белорусской нормы сложен, так как один только элемент юридического состава – объект – включает целый комплекс правонарушений и природного, и техногенного характера, содержащихся в большом массиве правовых актов (правонарушения, обуславливающие химическую, гидродинамическую, экологическую, биологическую опасности, пожаро-, взрывоопасность и др.). Объективная сторона административной нормы по нарушению законодательства в области защиты населения и территории от чрезвычайных ситуаций состоит как из действия, так и бездействия. Субъектом правонарушения является физическое вменяемое лицо, достигшее возраста 16 лет либо юридическое лицо. Субъективная сторона выражается в умышленном или неосторожном (легкомыслие или небрежность) причинении вреда.

В Российской Федерации законодательство в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера включает Федеральный Закон № 68-ФЗ от 21 декабря 1994 года «О защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера», иные нормативные акты, в том числе и нормы Кодекса об административных правонарушениях Российской Федерации. Обозначенный Федеральный

Закон определяет общие для Российской Федерации организационно-правовые нормы в области защиты граждан Российской Федерации, иностранных граждан и лиц без гражданства, находящихся на территории Российской Федерации, всего земельного, водного, воздушного пространства в пределах Российской Федерации, объектов производственного и социального назначения, а также окружающей среды от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера [4].

В Российском административном законодательстве ответственность за невыполнение требований норм и правил по предупреждению и ликвидации чрезвычайных ситуаций предусмотрена статьей 20.6 Кодекса об административных правонарушениях Российской Федерации [5]:

«1. Невыполнение предусмотренных законодательством обязанностей по защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного или техногенного характера, а равно невыполнение требований норм и правил по предупреждению аварий и катастроф на объектах производственного или социального назначения –

влечет наложение административного штрафа на должностных лиц в размере от десяти тысяч до двадцати тысяч рублей; на юридических лиц – от ста тысяч до двухсот тысяч рублей.

2. Непринятие мер по обеспечению готовности сил и средств, предназначенных для ликвидации чрезвычайных ситуаций, а равно несвоевременное направление в зону чрезвычайной ситуации сил и средств, предусмотренных утвержденным в установленном порядке планом ликвидации чрезвычайных ситуаций, –

влечет наложение административного штрафа на должностных лиц в размере от десяти тысяч до двадцати тысяч рублей».

Отметим, что обязанности и меры, о которых идет речь в норме права в России, содержатся в различных нормативных актах и определены для различных категорий лиц. Например, в научно-практическом комментарии к данной административной норме указано, что конкретизация нарушений, связанных с невыполнением обязанностей по защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций, а также требований норм и правил, определяется нормативными правовыми актами Российской Федерации: Постановлением Правительства Российской Федерации от 30 декабря 2003 года № 794 (в ред. Постановления Правительства Российской Федерации от 4 февраля 2011 года № 50), Положением о единой государственной системе предупреждения и ликвидации чрезвычайных ситуаций, Основными требованиями к разработке планов по предупреждению и ликвидации аварийных разливов нефти и нефтепродуктов, утвержденных Постановлением Правительства Российской Федерации от 21 августа 2000 года № 613 и многими другими [6]. Подчеркнем, что российская административная норма классифицирует общественные отношения в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций на их предупреждение (в первой части статьи 20.6 Кодекса об административных правонарушениях Российской Федерации) и ликвидацию (во второй части статьи 20.6 Кодекса об административных правонарушениях Российской Федерации). Однако как в Республике Беларусь, так и России отсутствует конкретизированный перечень правонарушений, который является объектом юридического состава административного законодательства в области защиты населения и территории от чрезвычайных ситуаций, и норма носит общий характер. Действующий Федеральный Закон № 68-ФЗ от 21 декабря 1994 года «О защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера» обозначил механизм работы рассматриваемой деятельности только в фундаментальных началах.

Таким образом, административное законодательство Российской Федерации в области защиты населения и территории от чрезвычайных ситуаций несущественно отличается от административного законодательства Республики Беларусь.

В Республике Казахстан основополагающим нормативным актом, регулирующим общественные отношения в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций, является Закон «О гражданской защите». Он направлен на предупреждение и ликвидацию чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера и их последствий, оказание экстренной медицинской и психологической помощи населению, находящемуся в зоне чрезвычайной ситуации, обеспечение пожарной и промышленной безопасности, а также определяет основные задачи,

организационные принципы построения и функционирования гражданской обороны Республики Казахстан, формирование, хранение и использование государственного материального резерва, организацию и деятельность аварийно-спасательных служб и формирований [7].

В Республике Казахстан, в отличие от Республики Беларусь и Российской Федерации, в рамках административного законодательства отсутствует единая правовая норма по защите населения и территории от чрезвычайных ситуаций. Правоотношения, регулирующие защиту населения и территории от чрезвычайных ситуаций в Республике Казахстан, прописаны в статьях главы 21 «Административные правонарушения, посягающие на общественную безопасность и здоровье населения» Кодекса об административных правонарушениях Республики Казахстан:

«Статья 312. Нарушение или невыполнение правил пожарной безопасности.

Статья 313. Выпуск и реализация пожаро- и взрывоопасной продукции, не отвечающей требованиям пожарной безопасности.

Статья 314. Нарушение или невыполнение правил безопасности на водоемах.

Статья 315. Нарушение требований радиационной безопасности при использовании атомной энергии.

Статья 316. Нарушение требований режима нераспространения ядерного оружия.

Статья 317. Нарушение законодательства Республики Казахстан в области технического регулирования.

Статья 317-1. Нарушение законодательства в области обеспечения безопасности отдельных видов продукции.

Статья 323. Нарушение законодательства в области санитарно-эпидемиологического благополучия населения, а также гигиенических нормативов.

Статья 327. Уклонение от лечения лиц с заболеваниями, представляющими опасность для окружающих.

Статья 328. Соккрытие лицами с заболеваниями, представляющими опасность для окружающих, источника заражения и лиц, находившихся с ними в контакте.

Статья 328-2. Нарушение субъектами здравоохранения обязанности по информированию уполномоченных органов и другие» [8].

Таким образом, административное законодательство Республики Казахстан в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций структурировано иным образом, нежели аналогичный сегмент законодательной базы Республики Беларусь и Российской Федерации. Административное законодательство Республики Казахстан более конкретизировано, так как содержит целый комплекс норм, регламентирующих правоотношения в определенной сфере деятельности, которые могут привести к чрезвычайной ситуации.

Однако в административных нормах права ни одной из рассматриваемых стран Таможенного союза не дифференцирована ответственность за нарушения законодательства в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера, обуславливающих различного рода последствия: экологическую катастрофу, биологическую чрезвычайную ситуацию, химическую и т. д.

Представляется, что законодательство стран Таможенного союза в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций должно быть унифицировано. Проанализировав чрезвычайные ситуации за последние десять лет, произошедшие на территории Республики Беларусь, Российской Федерации и Республики Казахстан, целесообразно административные правовые нормы в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций классифицировать по видам опасностей, объективно обуславливающих возможность наступления чрезвычайных ситуаций и их последствий. Для реализации заявленных положений считаем возможным разделить белорусскую норму «Нарушение законодательства в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций» на правонарушения, обуславливающие: экологическую опасность; биологическую, радиационную, химическую, гидродинамическую, эпидемиологическую опасность; правонарушения, обуславливающие пожаро- и взрывоопасность; опасность природных процессов и явлений.

Каждая группа данных правонарушений должна представлять собой отдельную правовую норму административного законодательства Республики Беларусь, Российской Федерации и Республики Казахстан и иметь самостоятельный юридический состав. Предложенный путь унификации и совершенствования законодательной базы вышеобозначенных стран в области защиты населения и территорий от чрезвычайных ситуаций обеспечит эффективное административное правоприменение и повысит степень защиты населения и территорий от возможных чрезвычайных ситуаций.

Исследования выполнены при финансовой поддержке Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований в рамках гранта №Г15М-037.

Список использованной литературы

1. О Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве: договор Республики Беларусь от 26 февраля 1999 г. // Консультант Плюс: Беларусь. Технология ПРОФ [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2015.
2. О защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера: Закон Респ. Беларусь от 5 мая 1998 г. № 141-З: с изм. и доп.: текст по состоянию на 1 января 2015 г. // Консультант Плюс : Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2015.
3. Кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях: с изм. и доп. по состоянию на 24 окт. 2013 г. – Минск: Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2013. – 278 с.
4. О защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера: Федеральный Закон от 21 декабря 1994 года № 68-ФЗ: с изм. и доп.: текст по состоянию на 02 мая 2015 г. // СПС Консультант Плюс: Российская Федерация [Электронный ресурс] // Опубликовано 02.05.2015 г. на официальном интернет-портале правовой информации. – Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online>.
5. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях: с изм. и доп. по состоянию на 28 дек. 2015 г. // СПС Консультант Плюс: Российская Федерация [Электронный ресурс] // Опубликовано 28.12.2015 г. на официальном интернет-портале правовой информации. – Режим доступа: <http://www.pravo.gov.ru>.
6. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях: постатейный науч.-практ. коммент.; под общ. ред. Б. В. Россинского. – М.: Библиотечка «Российской газеты», 2014. – 800 с.
7. О гражданской защите: Закон Респ. Казахстан от 11 апреля 2015 г. № 188-V ЗРК: текст по состоянию на 11 апреля 2015 г. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=05581&all=all>.
8. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях: с изм. и доп. по состоянию на 6 апр. 2015г. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021682.

Поступила в редакцию 19.01.2016

ЭКАНОМІКА

УДК 327.01+316.4.063.3

С. Ю. СОЛОДОВНИКОВ, Ю. В. МЕЛЕШКО

ЕВРАЗИЙСКАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

*Белорусский национальный технический университет, Минск, Беларусь,
e-mail: solodovnicov_s@tut.by, meleshkov@gmail.com*

С учетом исторического опыта формирования таможенных союзов изучаются особенности развития Таможенного союза Беларуси, России и Казахстана, предопределенные транзитивным характером экономик стран-членов. Рассмотрены теоретические аспекты экономической интеграции и повышения конкурентоспособности стран-участниц на международном уровне. Основываясь на позициях современной политической экономики, выработаны критерии успешного расширения Евразийского экономического союза.

Ключевые слова: Таможенный союз, конкурентоспособность, глобализация, транзитивная экономика, политическая экономика, социально-экономическое пространство.

S. Yu. SOLODOVNIKOV, Yu. V. MELESHKO

EURASIAN ECONOMIC INTEGRATION

*Belarusian National Technical University, Minsk, Belarus,
e-mail: solodovnicov_s@tut.by, meleshkov@gmail.com*

In this article, taking into account historical experience, main features of the development of the Customs Union of Belarus, Russia, Kazakhstan, which are predefined by transitive character of the economy of the participating countries, are studied. Theoretical aspects of the integration of countries into a customs union and improvement of the competitiveness of participating countries at the international level are considered. Based on the positions of modern political economy, criteria for a successful enlargement of the Customs Union of Belarus, Russia and Kazakhstan are developed.

Keywords: The Customs Union, competitiveness, globalization, transitive economy, political economy, social and economic area.

Надгосударственные экономические объединения, стремящиеся к совместной оптимизации своих политико-экономических интересов путем защиты и/или передела существующих и захвату новых рынков, не являются изобретением XX столетия. Как свидетельствует история, данный процесс всегда предварялся усилением борьбы за те или иные экономические ресурсы и нарастанием межгосударственных и иных антагонизмов. В свою очередь появление названных образований, как правило, сопровождалось дальнейшим усилением международных антагонизмов и характеризовалось отсутствием ограничений в средствах и формах борьбы за экономическую (а, соответственно, политическую, духовную, военную и т.д.) гегемонию. Например, борьба греков (византийских), армянских, мусульманских (арабских и иранских) и еврейских купцов за господство в международной торговле в VIII–X вв. вылилась не только в попытки названных финансовых группировок устанавливать выгодные (прежде всего экономически) режимы в тех или иных странах и в усиление кровопролитных межгосударственных войн, не отвечающих интересам ни одной из воюющих стран (войны киевских князей с половцами в X–XI вв.), но и в усиление идеологического противостояния как между этносами и государствами, так и внутри них (естественно, что в то время это принимало религиозную форму). В XIII в. купцы-рахдониты для

установления своего господства над Великим шелковым путем, а также для того, чтобы пресечь локальные войны в зоне их торговых интересов, финансируют оснащение монгольской армии и делают материально возможным победоносный поход орд Чингисхана, который до неузнаваемости изменил политическую карту Евразии.

По мере преодоления институционального синкретизма в международных экономических отношениях, что было обусловлено процессами развития международных экономических союзов, появляются первые таможенные союзы. Так, например, в 1815 г. был создан Германский таможенный союз, включающий в себя такие государства, как Пруссия, Шварцбург-Зондерсхаузен и Шварцбург-Рудольштадт, Саксен-Веймар-Эйзенах, Липпе-Детмольд, Ангальт, Мекленбург-Шверин, Саксен-Кобург-Гота, не решивший, однако, проблем экономического и таможенного объединения Германии. Позднее Пруссия, доминирующая в то время среди германских государств, неоднократно предпринимала попытки совершенствования механизмов создания таможенных союзов как основы экономического объединения Германии. Так, например, в 1819 г. на Венской конференции германских правительств делегаты Пруссии выступили с инициативой распространить действие прусского таможенного закона на весь Союз, которая не была поддержана австрийским и германским правительствами. В период 1819–1830 гг. Пруссия заключила ряд договоров с мелкими немецкими государствами (Шварцбург-Зондерсхаузен и Шварцбург-Рудольштадт, Саксен-Веймар-Эйзенах, Липпе-Детмольд, Ангальт, Мекленбург-Шверин, Саксен-Кобург-Гота), в силу которых внутренние торговые отношения между отмеченными странами и Пруссией были освобождены от всяких пошлин, а по договору с Гессен-Дармштадтом, сверх того, должно было произойти полное таможенное объединение. Таким образом, в этот период происходило накопление опыта, не потерявшего значения и до настоящего времени, по поэтапному включению отдельных государств в уже существующий таможенный союз. В более поздний период (1828 г.) был создан Южно-Германский таможенный союз между Баварией и Вюртембергом; Среднегерманский торговый союз (1828 г.) между Саксонией, Ганновером, Гессен-Касселем, большинством тюрингенских герцогств, Брауншвейгом, Ольденбургом и Франкфуртом-на-Майне; произошло объединение (1833 г.) Баварско-Вюртембергского и Пруско-Гессенского союзов с последующим присоединением к нему Саксонии и тюрингенских герцогств. Результатом этих институциональных преобразований стало создание в 1834 г. Пруско-Германского таможенного союза, включавшего в разные периоды несколько десятков государств. Позже и этот союз распался. Вместе с тем этот и последующий (вплоть до объединения Германии в XIX в.) опыт создания таможенных союзов, а также использование тех или иных институциональных инструментов легли в основу при создании большинства существующих сегодня таможенных союзов.

Экономическая интеграция представляет собой «форму интернационализации хозяйственной жизни, характеризующуюся упорядочением, согласованием и объединением социально-экономических структур и функций на межгосударственном уровне путем разделения труда между национальными хозяйствами» [1, с. 314]. Экономическая интеграция является способом коллективного протекционизма от третьих стран и может принимать в зависимости от глубины взаимопроникновения экономических отношений различные формы (преференциальная зона, зона свободной торговли, таможенный союз, общий рынок, экономический союз). Таможенный союз, под которым в самом общем плане понимается соглашение двух или более государств об отмене таможенных пошлин в торговле между ними, наряду с общим рынком и экономическим союзом, является формой межгосударственной интеграции, предполагающей создание наднациональных органов. Государства-участники таможенного союза создают межгосударственные органы, координирующие проведение согласованной внешнеторговой политики. По мере развития таможенный союз перерастает в общий рынок и экономический союз, в рамках которого происходит свободное обращение не только товаров и услуг, но и капитала, рабочей силы, а также отмечается гармонизация национальных социальной, фискальной и монетарной политик.

Современная эпоха добавила много нового в процесс создания и функционирования интеграционных объединений. Начиная с 2010 г. в мире можно выделить четыре крупнейших

интеграционных объединения (фактически их намного больше). Ниже они расположены в порядке убывания их доли в мировом экспорте:

1) Европейский союз, в основе которого лежит созданное в 1957 г. Бельгией, Францией, Германией, Италией, Люксембургом и Нидерландами Европейское экономическое сообщество. В свое время составной частью ЕЭС стал именно Таможенный союз, созданный в 1968 г. Сегодня его членами являются все страны – члены ЕС, а также Андорра, Монако, Сан-Марино и Турция. На 2008 г. доля ЕС в мировом экспорте оценивалась в 36,9 %. При этом экспорт внутри союза составляет примерно 67 % общеевропейского экспорта;

2) Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива, формально созданный в 1981 г. в составе Саудовской Аравии, ОАЭ, Омана, Катар, Кувейта и Бахрейна. Фактически этот таможенный союз заработал с 1 января 2003 г. В мировом экспорте доля Совета в 1990–2008 гг. увеличилась с 2,6 до 4,3 %. Торговля внутри него за этот период выросла с 6,9 млрд до 32,7 млрд долларов. Однако его доля в общем экспорте стран-участниц сократилась с 8 до 4,7 %. Более 2/3 товарооборота внутри союза обеспечивают Саудовская Аравия и ОАЭ;

3) Союз Беларуси, России и Казахстана, созданный в 2007 г. С 1 июля 2010 г. вступил в силу единый Таможенный кодекс трех стран. В 2009 г. экспорт между ними оценивался почти в 40 млрд долларов. Доля этого союза в мировом экспорте – более 3 %;

4) Общий рынок государств Южной Америки, созданный на основе общего рынка государств Южной Америки (Mercado Común del Sur, MERCOSUR) в 1994 г. С 1990 по 2008 г. экспорт внутри блока вырос с 4,1 млрд до 42,7 млрд долларов. Доля MERCOSUR в мировом экспорте – 1,8 % [2].

Таможенный союз Беларуси, России и Казахстана фактически начал функционировать с июля 2010 г., когда вступил в действие Таможенный кодекс Таможенного союза. Решение о создании этого союза было институционально оформлено в договоре от 6 октября 2007 г. В пределах стран Таможенного союза начали действовать единый таможенный тариф и единые требования, стандарты по регулированию торговых отношений с другими странами.

Стратегической целью Таможенного союза Беларуси, России и Казахстана являлось усиление конкурентоспособности стран-участниц за счет согласованной мягкой протекционистской политики, основанной на системном использовании мер тарифного и нетарифного регулирования внешней торговли. В качестве положительных сторон Таможенного союза выделяют: снижение расходов на создание, переработку, перемещение, транспортировку товаров в пределах территории Таможенного союза; уменьшение временных и финансовых затрат, связанных с административными ограничениями и барьерами; сокращение количества таможенных процедур, которые необходимо проходить для ввоза товаров из третьих стран; открытие новых рынков сбыта; упрощение таможенного законодательства в силу его унификации.

По мере реализации вышеназванной стратегической цели страны-участницы Таможенного союза Беларуси, России и Казахстана постепенно начали получать и другие производные эффекты интеграции, которые подразделяются на положительные (расширение внутреннего рынка и возрастание конкурентного давления на отрасли в рамках Таможенного союза) и отрицательные (перераспределение ресурсов между странами, формирующими союз). Таким образом, общее влияние Таможенного союза на конкурентоспособность экономики стран, в него входящих, может быть определено путем сопоставления всех этих эффектов на основе критерия Калдора-Хикса (таблица).

**Показатели темпов роста ВВП стран-участниц Таможенного союза
Беларуси, России и Казахстана, % к предыдущему году, в постоянных ценах**

Год	Период	Беларусь	Казахстан	Россия
2010	Январь-декабрь	107,7	107,3	104,4
2011	Январь-декабрь	105,5	107,5	104,3
2012	Январь-декабрь	101,7	105	103,4
2013	Январь-декабрь	100,9	106	101,3
2014	Январь-апрель	101,5	104	100,8

Источник: [3; 4].

Из представленных в таблице данных можно отметить общую тенденцию роста ВВП, при этом по темпам развития ВВП Казахстан занимает лидирующую позицию. Основным фактором роста экономики трех государств стал взаимный товарооборот внутри таможенного пространства. В первые годы создания Таможенного союза у всех стран наблюдалась положительная динамика темпов роста ВВП, но к 2014 г. она была снижена. По нашему мнению, снижение темпов роста ВВП стран-участниц Таможенного союза Беларуси, России и Казахстана во многом предопределяется внешними, по отношению к этому союзу, факторами. Прежде всего, это сползание стран ЕС, Северной Америки и Японии в полосу экономической стагнации. Можно с высокой степенью уверенности предположить, что в случае отсутствия Таможенного союза Беларуси, России и Казахстана наши страны в большей степени пострадали бы от последствий глобальной экономической рецессии.

Правомерен вывод, что в рамках Таможенного союза Беларуси, России и Казахстана были созданы благоприятные условия для роста конкурентных преимуществ всех стран-участниц. В отличие от Европейского союза и НАФТА Таможенный союз Беларуси, России и Казахстана продемонстрировал более высокие темпы экономического роста и стал привлекательным для многих стран на территории СНГ. При этом в рамках Таможенного союза была поставлена задача проведения технологической и институциональной модернизации национальных экономик, что в условиях возрастания глобальной конкуренции возможно, только объединившись.

29 мая 2014 г. Был подписан договор о Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС), который обозначил переход Таможенного союза на новый, более глубокий уровень интеграции. В тот же год были подписаны договоры о присоединении к ЕАЭС Армении и Кыргызской Республики.

Экономическая интеграция стран с транзитивной экономикой имеет свои особенности, что предопределяется их феноменологической природой. Под транзитивной экономикой нами понимается неравновесная и несбалансированная экономическая система общества, отличающаяся как повышенным динамизмом своих компонентов, так и значительными рисками при принятии неправильной стратегии реформирования. Транзитивная экономика в ряде случаев может рассматриваться как переходная экономика, но только в том случае, если в результате ее естественной эволюции обществу удалось перейти в иное качественное состояние, способствующее усилению жизнеспособности социума (например, перейти от административно-командной экономики к преимущественно рыночной, с доминированием в ней новейших технологических укладов). Если же такой переход не увенчался успехом, то транзитивная экономика перерастает в посттранзитивную, которая в современных условиях характеризуется низкоэффективной экономикой, деиндустриализацией производства и господством в хозяйственной жизни олигархических структур.

Соответственно, для рассмотрения этих систем не могут быть использованы ни неоклассические «мейнстримовские» подходы, поскольку они исследуют экономические отношения в условиях идеального рынка, ни эволюционное экономическое направление, акцентирующее внимание на экономической истории транзитивных обществ, но данные исторические уроки, как было показано выше, малоприменимы для понимания этих процессов в рамках иных цивилизаций и культур [5]. Институциональный подход в настоящее время также не может быть использован как основа исследования обществ переходного периода, поскольку до сих пор не удалось однозначно ответить на вопрос о том, что первично: экономический рост или институциональные реформы?

По нашему мнению, теоретико-методологической основой исследования экономической интеграции стран с транзитивной экономикой может выступать только современная политическая экономия. Под последней понимается экономическая теория «политического процесса и взаимодействия экономических и политических факторов», а не синоним «экономической теории вообще и английской классической и марксистских школ в частности» [6, с. 35]. Продолжая уже сказанное выше, хочется подчеркнуть, что политическая экономия – это социальная наука, изучающая отношения между социальными субъектами, включенными в единый, относительно устойчивый, организационно оформленный материально-общественный комплекс, в пределах которого осуществляется внутренне взаимосвязанное производство, присвоение и социально

значимое потребление материальных средств и благ для обеспечения физической жизни общества, а также для создания материальной базы всех сфер общественной жизни. Политэкономия исследует законы, управляющие развитием социально-экономических системы, а также рассматривает названные системы в различные исторические периоды и эпохи через призму субъектных (межклассовых) отношений.

В период выхода из последнего глобального институционального кризиса мировая экономика столкнулась с усилением межстрановой конкуренции, что во многом предопределяется переходом к очередному технологическому циклу. В перспективе преимущества получают те страны, в которых создано посткапиталистическое социально-научное сообщество с наиболее соответствующими этому государственным и надгосударственным институтами. К последним, в частности, относится и ЕАЭС. При этом у стран с коммунальной материально-технологической средой появляется исторический шанс выйти в мировые технологические и экономические лидеры, поскольку посткапиталистические (т.е. антиэгональные, гуманистические, социальные), коллективные, общественные, общечеловеческие нравственные ценности в большей степени присущи населению этих стран. Большинство же жителей стран с некоммунальной материально-технологической средой, к которым относятся все страны «протестантского фундаментализма» или «золотого миллиарда», в том числе и их интеллектуалы, ориентированы на доминирование индивидуалистических мотиваций.

Население государств-участников ЕАЭС и многих других стран СНГ, несмотря на идеологические спекуляции на чувстве общественного коллективизма в советский период, озлобление эпохи «грабительского капитализма» начала 1990-х гг., развитие частнокапиталистического уклада сегодня, все равно в своей массе коллективистское, руководствующееся всеобщими нравственными ценностями. Все это позволяет государствам-участникам СНГ, опираясь на политическую волю их лидеров и используя накопленный интеллектуальный и социальный потенциал, опережающими темпами институционально эволюционировать в направлении формирования институтов посткапиталистического социально-научного сообщества, быстро находить замену устаревшим общественным и экономическим институтам, капитализировать ресурсы, необходимые для непредвиденных случаев, осуществлять социализацию и морализацию хозяйственной практики. На этой основе государства-участники СНГ, наряду со странами БРИК, могут в реально обозримой исторической перспективе на стадии глобальной смены технологических укладов выйти в мировые технологические и экономические лидеры.

Особенностью евразийского социально-экономического пространства является наличие стран, в границах которых сосуществуют зоны некоммунальной и коммунальной материально-технологической среды (например, Беларусь, Украина). Такое положение вызывает дополнительные сложности при государственном конфигурировании (модернизации) экономических систем в этих обществах, является дополнительным фактором социальной напряженности.

Реальностью современного мирового экономического порядка стала глобализация производства, сопровождаемая становлением и бурным развитием транснациональных корпораций. Последние выходят из-под контроля национальных государств. Одновременно с развитием ТНК возрастает борьба между последними как за передел уже существующих рынков, так и за захват новых (причем количество последних сегодня пространственно ограничено). Важное значение в этом процессе отводится и экономической интеграции. При этом ее влияние на развитие глобальных политических и хозяйственных процессов неоднозначное. ЕАЭС отводится важная функция защиты внутреннего рынка стран-участниц и расширения присутствия национальных субъектов хозяйствования на зарубежных рынках, а значит, обеспечения стабильного роста уровня жизни своего населения.

Таким образом, по мере усиления глобализации и, соответственно, ужесточения конкурентной борьбы на мировых рынках товаров и услуг роль экономической интеграции возрастает. Чем больше доля интеграционного объединения в мировом товарообороте, тем более эффективно оно может решать поставленные перед ним задачи. За время существования таможенных союзов накоплен значительным опыт их институционального развития и совершенствования, который мо-

жет быть успешно использован при включении в состав ЕАЭС новых членов, например Армении. При этом стоит учитывать особенности формирования интеграционных объединений стран с транзитивной экономикой, под которой понимается неравновесная и несбалансированная экономическая система общества, отличающаяся как повышенным динамизмом своих компонентов, так и значительными рисками при принятии неправильной стратегии реформирования.

При рассмотрении вопроса о принятии новых членов в интеграционное объединение стран с транзитивной экономикой, в частности ЕАЭС, с позиции современной политической экономии, принципы которой, на наш взгляд, должны быть использованы в качестве теоретико-методологической основы, следует исходить из:

во-первых, совпадения у них экономических интересов и цивилизационной общности, на основании чего они могут выстраивать свою геоэкономическую доктрину, которая должна включать в себя: политико-экономическую оценку эффективности решений по формам и механизмам социально-экономического взаимодействия, интеграции, а в ряде случаев и помощи странам-партнерам;

во-вторых, учета современного этапа глобализации, сопровождаемого быстрым ростом транснациональных корпораций, которые, с одной стороны, выходят из-под контроля национальных государств, а с другой – широко используют поддержку правительств тех стран, где находятся их головные офисы для обеспечения своих конкурентных преимуществ политическими, военными, идеологическими и иными средствами. С развитием ТНК возрастает борьба между ними как за передел уже существующих рынков, так и за захват новых. Соответственно, страны с транзитивной экономикой должны прилагать усилия как для поддержки своих ТНК, так и для контроля за тем, чтобы деятельность последних не шла вразрез с национальными интересами;

в-третьих, учета постоянной угрозы разрушения своих экономик путем использования информационного оружия, что требует объединения усилий стран, участвующих в интеграционных группировках, с целью противодействия названной угрозе.

Статья подготовлена в рамках выполнения договора с БРФФИ № Г14АРМ от 23.05.2014 г.

Список использованной литературы

1. Интеграция экономическая // Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / гл. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. – Минск: МФЦП, 2002. – 1008 с.
2. *Зайцев, В.* 10 крупнейших таможенных союзов / В. Зайцев // Огонек. – 2011. – № 13. – С. 24.
3. Индексы валового внутреннего продукта / Нац. стат. ком. Респ. Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://belstat.gov.by>. – Дата доступа: 08.02.2015.
4. Основные показатели социально-экономического развития стран СНГ в январе-апреле 2014 г. / Нац. стат. ком. Респ. Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://belstat.gov.by>. – Дата доступа: 08.02.2015.
5. *Gregory, H. R., Stuart, R. C.* Russian and Soviet Economic Performance / H. R. Gregory, R. C. Stuart. – 6 Edition. – Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1998.
6. Переходная экономика: теоретические аспекты, российские проблемы, мировой опыт / отв. ред. В. А. Мартынов, В. С. Автономов, И. М. Осадчая. – М.: Экономика, 2004.

Поступила в редакцию 14.04.2015

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

I. Статьи о результатах работ, проведенных в научных учреждениях, должны иметь разрешение на опубликование (сопроводительное письмо дирекции соответствующего института или ректората, выписку из протокола заседания ученого совета, отдела или кафедры, рецензию).

II. Статья предоставляется в редакцию в двух экземплярах на белорусском, русском или английском языках; шрифт – Times New Roman, кегль – 14 (в том числе в формулах); межстрочный интервал – 1,5. Занумерованные формулы выключаются в отдельную строку. В тексте не допускаются рукописные вставки и вклейки. Статья должна быть подписана всеми авторами.

III. Статья должна иметь следующую структуру:

1. Индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК);
инициалы и фамилия автора;
название статьи;
полное наименование учреждения, где работает автор, с указанием города и страны, адрес электронной почты.
2. Аннотация на русском языке (авторское резюме) объемом 150–250 слов должна кратко представлять результаты работы и быть информативной, понятной, в том числе и в отрыве от основного текста статьи, хорошо структурированной (один из вариантов написания аннотации – краткое повторение структуры статьи, включающее введение, цели и задачи, методы, результаты, заключение или выводы).
3. Ключевые слова на русском языке – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования; рекомендуемое количество ключевых слов 5–10.
4. Метатекстовые данные (все то, что предшествует основному тексту статьи) приводятся на английском языке, причем аннотация (не менее 100 слов) должна быть оригинальной (т. е. не являться дословным переводом русскоязычной аннотации).
5. Основной текст статьи должен составлять 10–16 с. (т. е. около 30 тыс. знаков); в этот объем также входят таблицы и рисунки, число которых не должно превышать 4. Изложенный материал должен быть четко структурированным: введение, цели и задачи, методы, результаты, заключение (выводы). В русскоязычных и белорусскоязычных статьях рекомендуется делать подрисуночные подписи и надписи на самих иллюстрациях на двух языках – русском и английском.

Англоязычные и белорусскоязычные статьи должны содержать аннотацию на русском языке (150–250 слов) с ключевыми словами (5–10 слов).

6. Список использованной литературы (от 15 до 40 ссылок) оформляется в соответствии с требованиями Высшей аттестационной комиссии Республики Беларусь (ГОСТ 7.1-2003). Цитируемая литература приводится общим списком по мере упоминания, ссылки в тексте даются порядковым номером в квадратных скобках (напр., [1]); ссылки на неопубликованные работы не допускаются.

7. Список цитированных источников приводится в романском алфавите («References») со следующей структурой: авторы (транслитерация), название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название русскоязычного источника (транслитерация) [перевод названия источника на английский язык – парафраз (для журналов можно не делать)], выходные данные с обозначениями на английском языке.

Примеры подготовлены по материалам методических рекомендаций «Редакционная подготовка научных журналов для включения в зарубежные индексы цитирования» О. В. Кирилловой (http://elsevierscience.ru/files/kirillova_editorial.pdf).

:

- **Статьи из журналов:**
Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomicheskaya optimizatsiya dizaina gidrorazryva plasta [*Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing*]. Neftyanoe khozyaistvo = Oil Industry, 2008, no.11, pp. 54-57.
- **Описание статьи из электронного источника:**
Swaminathan V., Lepkoswka-White E., Rao B.P. Browsers or buyers in cyberspace? An investigation of electronic factors influencing electronic exchange. Journal of Computer-Mediated Communication, 1999, vol. 5, no. 2. Available at: <http://www.ascusc.org/jcmc/vol5/issue2/> (Accessed 28 April 2011).
- **Описание статьи с DOI:**
Zhang Z., Zhu D. Experimental research on the localized electrochemical micromachining. Russian Journal of Electrochemistry, 2008, vol. 44, no. 8, pp. 926-930. doi: 10.1134/S1023193508080077.

- **Описание статьи из продолжающегося издания (сборника трудов):**
Astakhov M. V., Tagantsev T. V. Eksperimental'noe issledovanie prochnosti soedinenii «stal'-kompozit» [*Experimental study of the strength of joints "steel-composite"*]. Trudy MGTU «Matematicheskoe modelirovanie slozhnykh tekhnicheskikh sistem» [Proc. of the Bauman MSTU "Mathematical Modeling of Complex Technical Systems"], 2006, no. 593, pp. 125–130.
- **Описание материалов конференций:**
Usmanov T. S., Gusmanov A. A., Mullagalin I. Z., Muhametshina R. Ju., Chervyakova A. N., Sveshnikov A. V. Osobennosti proektirovaniya razrabotki mestorozhdeniy s primeneniem gidrorazryva plasta [*Features of the design of field development with the use of hydraulic fracturing*]. Trudy 6 Mezhdunarodnogo Simpoziuma "Novye resurso-sberegayushchie tekhnologii nedropol'zovaniya i povysheniya neftegazootdachi" [Proc. 6th Int. Symp. "New energy saving subsoil technologies and the increasing of the oil and gas impact"]. Moscow, 2007, pp. 267–272.
- **Описание книги (монографии, сборники):**
Izvekov V. I., Serikhin N. A., Abramov A. I. Proektirovanie turbogeneratorov [*Design of turbo-generators*]. Moscow, MEI Publ., 2005, 440 p.
- **Описание интернет-ресурса:**
APA Style (2011). Available at: <http://www.apastyle.org/apa-style-help.aspx> (accessed 5 February 2011). Pravila Tsitirovaniya Istochnikov (Rules for the Citing of Sources) Available at: <http://www.scribd.com/doc/1034528/> (accessed 7 February 2011)
- **Описание диссертации или автореферата диссертации:**
Semenov V. I. Matematicheskoe modelirovanie plazmy v sisteme kompaktnyi tor. Diss. dokt. fiz.-mat. nauk [*Mathematical modeling of the plasma in the compact torus. Dr. phys. and math. sci. diss.*]. Moscow, 2003. 272 p.
- **Описание ГОСТа:**
GOST 8.586.5–2005. Metodika vypolneniia izmerenii. Izmerenie rashoda i kolichstva zhidkosti i gazov s pomoshch'iu standartnykh suzhaiushchikh ustroystv [*State Standard 8.586.5 – 2005. Method of measurement. Measurement of flow rate and volume of liquids and gases by means of orifice devices*]. Moscow, Standartinform Publ., 2007. 10 p.
- **Описание патента:**
Palkin M. V., e.a. Sposob orientirovaniia po krenu letatel'nogo apparata s opticheskoi golovkoi samonavedeniia [*The way to orient on the roll of aircraft with optical homing head*]. Patent RF, no. 2280590, 2006.

8. Если присутствует информация о финансировании (поддержке грантами проектов и т. п.), ее следует давать на русском и английском языках под заголовками «Благодарности» («Acknowledgements»).

IV. Для подготовки метаданных (так называемый информационный лист) на отдельной странице следует указать на русском и английском языках для каждого автора: фамилию, имя и отчество (полностью), ученую степень, звание, должность, место работы с указанием адреса, контактную информацию (e-mail, телефоны).

V. Электронный вариант статьи предоставляется на USB-флеш-накопителе или присылается по электронной почте в редакцию журнала – **humanvesti@mail.ru**. Текст должен быть набран в Word под Windows, формулы – в редакторе MathType. Собственным редактором формул версий Microsoft Office 2007 и выше пользоваться нельзя, так как в редакционно-издательском процессе он не поддерживается. Вставку символов выполнять через меню «Вставка\Символ». Выключку вверх и вниз (C^2 , C_4) выполнять через меню «Формат\Шрифт\Верхний индекс», «Формат\Шрифт\Нижний индекс». Латинские буквы необходимо набирать *курсивом*, греческие – прямо (для набора греческих символов следует пользоваться гарнитурой Symbol).

VI. Черно-белые и цветные рисунки вставляются в текст статьи (Word), а также даются в виде отдельных файлов в формате tif (600 точек на дюйм). Желательно также предоставлять их в формате оригинала (Corel, диаграммы в Excel, Origin Pro и т. д.), т. е. в той программе, в которой они выполнены. Текст на рисунках набирается основной гарнитурой, причем начертание символов (греческое, латинское) должно соответствовать их начертанию в тексте. Размер кегля соизмерим с размером рисунка (желательно 8 пунктов). На обороте рисунков (если они даются отдельно) указываются фамилия автора, название статьи. Фотографии предоставляются в виде файлов (tif, jpg, png, eps) и в распечатанном виде.

VII. Поступившая в редакцию статья направляется на рецензию, затем визируется членом редколлегии. Основными критериями целесообразности публикации являются новизна и информативность статьи. Если по рекомендации рецензента статья возвращается автору на доработку, то переработанная рукопись вновь рассматривается редколлекцией. Статьи не по профилю журнала возвращаются авторам после заключения редколлегии. Оформленные не по правилам журнала статьи редакцией не принимаются.

Материалы для публикации следует направлять по адресу: ул. Академическая, 1, к. 119, редакция журнала «Весті НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук», 220072, г. Минск, Республика Беларусь: тел. для справок: +375 17 284 19 19 (вторник), +375 17 369 76 52 (пятница) либо по электронной почте: humanvesti@mail.ru или через онлайн-форму на сайте.